

Arhivele Naționale ale României

Bd. Regina Elisabeta nr. 49, sector 5, București,
România

www.arhivelenationale.ro
publicatii@arhivelenationale.ro
portal.arhivelenationale.ro

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755

**REVISTA ARHIVELOR
ARCHIVES REVIEW**

**XCV (2018)
Nos 1-2**

International Advisory Board

Thomas Aigner (St. Pölten), Susana Andea (Cluj), Hermina Anghelescu (Detroit, Michigan), Mihnea Berindei (Paris), Matthias Buchholz (Berlin), Ion Bulei (Bucharest), Ovidiu Buruiană (Iași), Rafael Chelaru (Bucharest), Ovidiu Cristea (Bucharest), Michela Dal Borgo (Venice), Dennis Deletant (London), Marius Diaconescu (Bucharest), Dorin Dobrinu (Iași), Luciana Duranti (British Columbia), Constanța Ghițulescu (Bucharest), Armand Goșu (Bucharest), Didier Grange (Geneva), Maria Guercio (Rome), Eric Ketelaar (Amsterdam), Gail Kligman (Los Angeles, California), Vlatka Lemić (Zagreb), Irina Livezeanu (Pittsburgh), Paul Michelson (Huntington, Indiana), Andi Mihalache (Iași), Sergiu Musteață (Chișinău), Robert Nahuat (Ottawa), acad. Șerban Papacostea (Bucharest), Andrei Pippidi (Bucharest), acad. Ioan-Aurel Pop (Cluj & Bucharest), Csaba Reisz (Budapest), Claudia Serbanuta (Bucharest & Illinois), Virgil Țărău (Cluj & Bucharest), Ottmar Trașcă (Cluj), Cristian Vasile (Bucharest), Petronel Zahariuc (Iași), Wolfgang Zimmermann (Karlsruhe)

Editorial Board

Cristian Anița	Șerban V. Marin (<i>editor-in-chief</i>)
Cătălin Botoșineanu	Peter Moldovan
Florin Cîntic	Alina Pavelescu
Ioan Drăgan	Bogdan-Florin Popovici
Ligia Teodora Drăghici	Laurențiu Ovidiu Roșu
Laura Dumitru (<i>editorial secretary</i>)	Claudiu Victor Turcitu
Paula Ivan	

Translations, Linguistic Examination

Laura Dumitru (French)	Peter Moldovan (German)
Agnes Flora (English)	Alina Pavelescu (French)
Șerban V. Marin (English)	Gabriela Preotesi (English)

Cover

Romeo Cîrjan & Flori Bucur

ISSN 1453-1755
ISSN-L 1453-0755

ARHIVELE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI
NATIONAL ARCHIVES OF ROMANIA

**REVISTA ARHIVELOR
ARCHIVES REVIEW**

**XCV (2018)
Nos 1-2**

SUMMARY

ARCHIVE STUDIES

Laurențiu-Ștefan SZEMKOVICS – <i>Ordinul “Coroana României” conferit lui Bogdan Petriceicu Hasdeu (1882, 1886)</i>	7
Ioan DRĂGAN – <i>Atelierul istoricului – fondul personal David Prodan, 1902-1922</i>	14

STUDIES OF HISTORY

Șerban V. MARIN – <i>One Chronicler or More? Considerations regarding the Chronicle(s) ascribed to Giovanni Diacono</i>	23
Alexandru SIMON – <i>Fiii lui Ștefan cel Mare și soția sa la Pacea de la Hârlău (1499)</i>	65
Petronel ZAHARIUC – <i>O spiță genealogică a “curgătorilor” din Gavrilaš Hâra și Dumitru Buhuș</i>	82
Marina ÎNGUSTU – <i>“Spre folosul fericirii lor”. Copiii “de suflet” și practica adopției în spațiul românesc extracarpatic al primei jumătăți a secolului al XIX-lea</i>	89
Renata-Gabriela BUZĂU – <i>O vizită de lucru a ministrului Constantin Angelescu la Târgu-Neamț și în împrejurimi (8 noiembrie 1923)</i>	115

ADDENDA ET CORRIGENDA

Mircea STĂNESCU – <i>O “omerta” rău înțeleasă. Două întrebări istorice și una arhivistică adresate lui Florin Banu</i>	144
--	-----

RESTITUTIO

Stelian OBIZIUC & Ottmar TRAȘCĂ – <i>Zenovie Pâclișanu și Comisia pentru Studiul Problemelor Păcii. Istoricul problemei evreiești din România</i>	149
---	-----

REVIEWS, BIBLIOGRAPHICAL NOTES

Ana-Felicia Diaconu, <i>Crestomație de acte normative și documente privind teoria și practica arhivistică (1862-1974) (Bogdan-Florin Popovici)</i>	184
--	-----

VARIA

“Bucovina, Transilvania, Banatul, Crișana, Sătmarul și Maramureșul – 100 de ani de la Unirea cu România” (Facultatea de Arhivistică) (<i>Monica Negru</i>)	187
“Patrimoniul cultural național scris în Capitala României Mari” (Biblioteca Centrală Universitară) (<i>Monica Negru</i>)	189
Sesiunea Muzeului de Istorie Națională și Arheologie, Constanța (<i>Monica Negru</i>)	191

Contributors	198
---------------------	-----

Ordinul “Coroana României” conferit lui Bogdan Petriceicu Hasdeu (1882, 1886)

Laurențiu-Ștefan Szemkovics

Keywords: *Bogdan Petriceicu Hasdeu, General Director of the State Archives; Order of the Crown of Romania; Phaleristics; Sigillography*

Apelând la faleristică¹ și la sigilografie², prezentăm Ordinul “Coroana României” în gradele de Comandor și de Mare Ofițer³ care, conform brevetelor nr. 381 din 10 iunie 1882⁴ și nr. 3.311 din 31 decembrie 1886⁵, a fost conferit lui Bogdan Petriceicu Hasdeu (Hâjdeu)⁶, istoric, director general al Arhivelor Statului (1876-1900), profesor la Facultatea de Litere din București, membru al Academiei Române etc.

Ordinul “Coroana României” a fost instituit prin legea nr. 1.244 din 10 mai 1881⁷ cu scopul de a răsplăti serviciile aduse statului. Potrivit *Regulamentului pentru punerea în aplicare a legii relativă la instituirea Ordinului Coroana României*⁸, Ordinul este o cruce⁹ de Malta¹⁰, cu diametrul de

¹ Faleristica este disciplina auxiliară a istoriei care se ocupă cu studiul decorațiilor (ordine, cruci, medalii și semne onorifice); Dorel Bahrin, *Sistemul decorațiilor militare – 2000. Sistemul național de decorații*, București 2005, p. 11-12.

² Sigilografia este disciplina auxiliară a istoriei care se ocupă cu studiul sigiliilor și matricelor sigilare. A fost fondată în secolul al XVII-lea de Dom Mabillon și dezvoltată în secolul al XIX-lea de către Louis-Claude Douët d’Arcq, un mare arhivist și istoric care, împreună cu echipa sa, a editat lucrarea *Collection des sceaux des Archives de l’Empire*. Franceză la origine, această disciplină nu a întârziat să se extindă în toată Europa, pretutindeni unde, încă din Evul Mediu, se impunea obiceiul de a valida documentele cu sigiliu; Jean-Luc Chassel, *Les sceaux dans l’Histoire, l’Histoire dans les sceaux*, în *Les sceaux, sources de l’histoire médiévale en Champagne. Actes des tables rondes de la Société française d’héraldique et de sigillographie* (Troyes, 2003-Reims, 2004) (sous la direction de Jean-Luc Chassel), Paris 2007, p. 9.

³ Modelul decorației se află într-un exemplar și la ANIC, fd. *Cantacuzino*, inv. 1830, doc. 29.

⁴ ANIC, fd. *Hașdeu B. P.*, vol. XXXVI, DLIX/1760, f. 73.

⁵ *Ibidem*, DLIX/1761, f. 74.

⁶ *Anuarul ordinelor române 1877-1889*, București 1889, p. 28-29.

⁷ Publicată în “Monitorul Oficial” nr. 31 din 10 mai 1881; a se vedea actul normativ, sub formă de copie, la ANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Externe - Cancelaria Ordinelor*, ds. 642.

⁸ Sancționat prin Decretul regal nr. 3.506 din 11 octombrie 1906; a se vedea actul normativ, sub formă de copie, la ANIC, fd. *Ministerul Afacerilor Externe - Cancelaria Ordinelor*, ds. 642.

60 mm pentru Comandori și Mari Ofițeri, cu brațe egale, smălțuită roșu, cu marginea de smalt alb. Pe avers, în mijloc, se află un medalion, smălțuit roșu, încărcat cu coroana regală, de oțel (făurită din metalul unuia dintre tunurile luate ca trofee de la inamic, în bătălia de la Plevna de la 28 noiembrie 1877)¹¹, terminată printr-un glob în care este înfiptă crucea "Trecerea Dunării"¹². Medalionul rotund este înconjurat de o bordură¹³ smălțuită alb, pe care este scris, cu litere și cifre aurii: * **PRIN NOI ÎNSINE** (în partea de sus și în sensul acelor de ceasornic) * **14 MARTIE 1881** (în partea de jos și în sens invers acelor de ceasornic). Pe revers, într-un medalion rotund, asemănător cu cel de pe avers, este scris pe orizontală: **10 MAIU** (data încoronării). În jurul lui, în bordura smălțuită alb, s-a scris: * **1866 * 1877 * 1881** (datele urcării pe tron, proclamării Independenței și proclamării regatului). Cifra lui Carol I (două litere "C" adosate și intercalate)¹⁴, între brațele crucii, ca și montura crucii, sunt de aur pentru gradele de Comandor și de Mare Ofițer. Placa de Mare Ofițer este de argint, cu opt raze, în mărime de 85 mm, având pe mijloc medalionul, smălțuit roșu, încărcat cu coroana regală de oțel și cu inscripția împrejur. Pe lângă placă, Marii Ofițeri mai poartă crucea precum cea de Comandor, care, împreună cu placa, formează gradul de Mare Ofițer. Panglica la Comandori și Mari Ofițeri, care se anină de cruce printr-un inel, este moarăată, de culoare albastru-închis, lată de 45 mm și de

⁹ Crucea simbolizează axa lumii și punctul de intersecție dintre figurile geometrice fundamentale reprezentate de cerc (cerul) și pătrat (pământul). Are și un simbolism spațial, deoarece brațele corespund celor patru puncte cardinale. Provine din cuvântul latinesc *cruce(m)*, "caznă"; Matilde Battistini, *Simboluri și alegorii*, [București] 2008, p. 144.

¹⁰ Cruce de Malta = cruce ale cărei brațe se constituie din triunghiuri isoscele unite la vârf și cu bazele scobite în forma literei "V", creând impresia unei cruci cu opt vârfuri; Silviu Andrieș-Tabac, *Tipologia crucii heraldice*, "Analecta Catholica" 4 (2008), Chișinău, 2010, p. 112.

¹¹ Coroana regală de oțel datează de la încoronarea primului rege Carol I (10/22 mai 1881); *Capodopere din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României* (redactor Cornel Constantin Ilie), București 2012, p. 68-71.

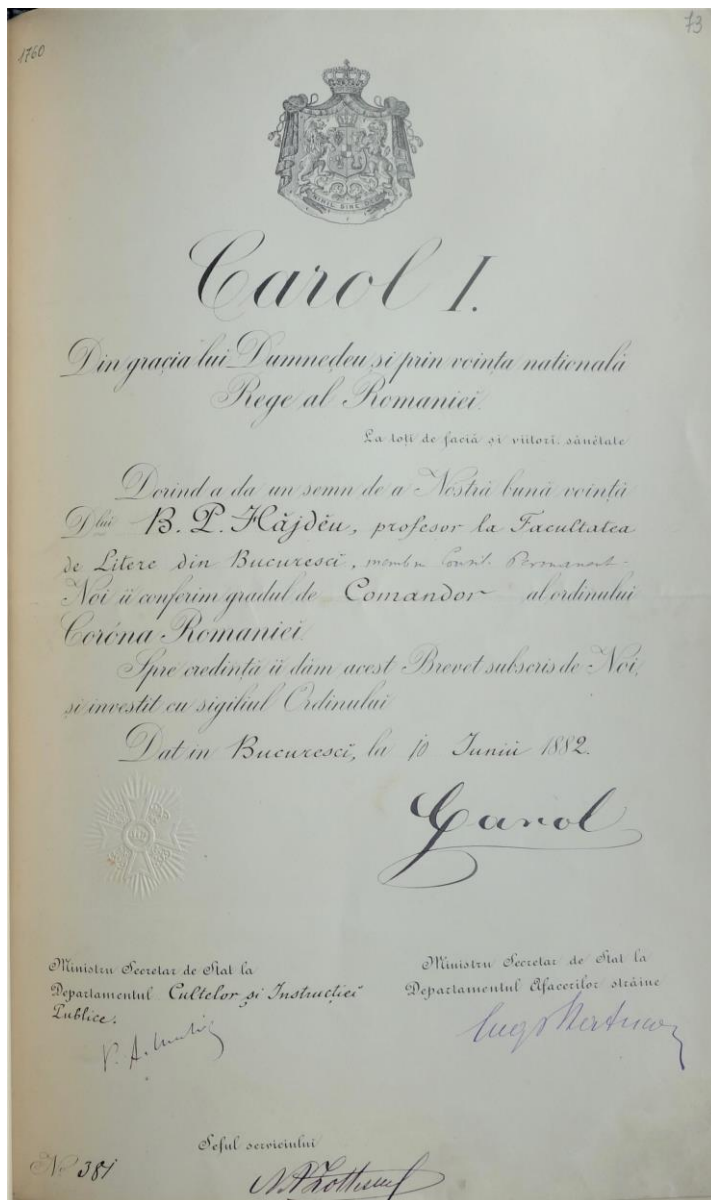
¹² Crucea "Trecerea Dunării", instituită în 1878, care este poziționată în vârful coroanei regale de oțel, a fost destinată militarilor și civililor care au luat parte la operațiunile din dreapta Dunării, în timpul Războiului de Independență; Dan Cernovodeanu, *Originea decorației "Trecerea Dunării"*, "Revista Muzeelor și Monumentelor. Muzee" 14 (1977), 3, p. 30-31; Maria Dogaru, *Date noi privind Coroana de Oțel a României*, "Herb. Revista română de heraldică" 1 (6) (1999), 1-2, p. 127-134.

¹³ Bordura este simbolul protecției, al bunăvoinței și al recompensei; Cte Alph. O'Kelly de Galway, *Dictionnaire archéologique et explicatif de la science du blason*, I, Bergerac 1901, p. 95.

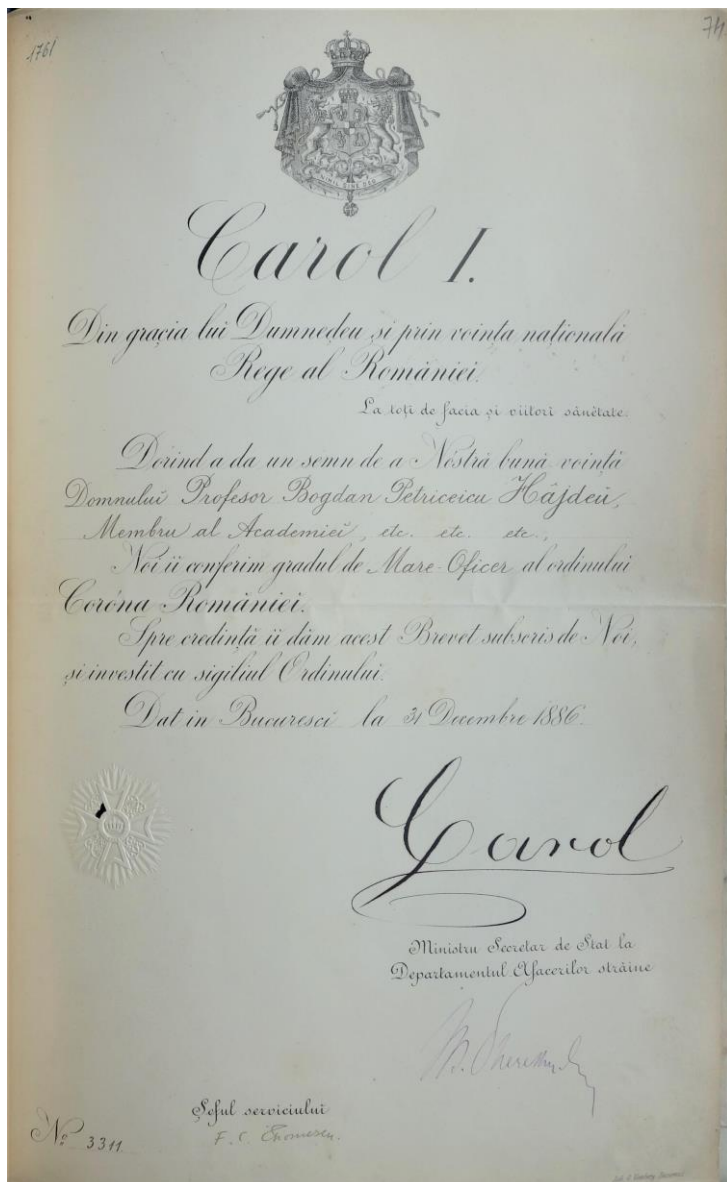
¹⁴ C. Flondor & Const. Moisil, *Decorațiunile românești*, în *Enciclopedia României*, 1, 1938, p. 87; Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Steme din emblemele unor matrice sigilare care au aparținut suveranilor României (1867-1947)*, Brăila 2015, p. 66.

o lungime egală cu periferia gâtului, cu câte o dungă pe fiecare margine, de culoarea oțelului, dunga lată de 8 mm.¹⁵

¹⁵ P. V. Năsturel, *Medaliile și decorațiunile române. Descrierea și portul lor de către civili, militari, clerici, magistrați și doamne*, București 1901, p. 20-22; N. T. Ionescu, *Decorațiunile române – ordine, cruci și medalii*, București 1915, pl. III; *Ordine, cruci și medalii române. Istoric, legi și regulamente* (întocmite de Vintilă Ivănceanu, Petre Ionescu, Petre P. Sterescu și C. Tâmpăanu), București 1927, p. 47-61; I. G. F. Cricoveanu, *Codul decorațiunilor și al medaliilor conținând legile, regulamentele și decretele relative la crearea decorațiunilor și a medaliilor de la 1860 și până azi*, VI (ed. revăzută și completată), Giurgiu, 1928, p. 48-65; C. Flondor & Const. Moisil, *op. cit.*, p. 87; Gr. Constandache, *Medaliile și decorațiunile militare românești*, "Buletinul Societății Numismatice Române" 29-36 (1935-1942), 83-90, p. 197; Fl. Marinescu, *Modificări survenite în sistemul de decorații românești în deceniul patru al secolului XX (II)*, "Studii și materiale de muzeografie și istorie militară" 9 (1976), p. 148; Ștefan Catone & Neculae Șerbănescu & Dumitrașcu Bedivan, *România: decorații 1859-1991*, București 1992, p. 17-18; *Decorații românești de război 1860-1947* (autori: Ion Safta, Rotaru Jipa, Tiberiu Velter, Floricel Marinescu), București 1993, p. 54-59; Eugen Calianu, *Decorațiile românești de la Cuza-Vodă la regele Mihai I*, București 2006, p. 25-26; *Cavaleri ai Ordinului militar de război "Mihai Viteazul"* (autori: Eugen Stănescu, Gavril Preda, Mircea Cosma, Iulia Stănescu), Sibiu 2012, p. 15-16; Tudor Alexandru Martin & Katiușa Pârvan & Cătălina Opaschi, *Onoarea națiunilor (II). Ordine și decorații românești din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României*, București 2016, p. 76-80; L.-Șt. Szemkovics, *Decorații conferite clerului român (1916-1919)*, București 2019, p. 19-21; Idem, *Decorații conferite personalului polițienesc în perioada 1917-1919*, București 2019, p. 19-21; Idem, *Decorații conferite unor jandarmi români în anul 1918*, "Jandarmeria Română", nr. 48 (septembrie 2019), p. 74-75; Idem, *Decorații primite de jandarmii români (1916- 1920)*, București 2020, p. 21-24; Idem, *Distincții conferite clerului român în 1918*, "Analele Aradului" 4 (2018), 4, Supliment: 100 de ani de la Marea Unire, p. 340-343, 352; Idem, *Distincții onorifice acordate clerului român în 1918*, "Crisia", 48 (2018), p. 212-214, 219; Idem, *Distincții onorifice acordate grănicerilor români în 1916*, "Monitor cultural-educativ", 2/2018, p. 16-17, 24; Idem, *Distincții onorifice acordate unor pompieri români în 1919*, "Pentru Patrie", septembrie 2018, p. 36-37; Idem, *Distincții onorifice conferite grănicerilor români în perioada 1916-1917*, București 2019, p. 24-26, 29; Idem, *Două distincții acordate unor polițiști în 1919*, "Monitor cultural-educativ", 1/2018, București 2018, p. 18-19; Idem, *Ordinul "Coroana României" acordat în 1922 lui Bedő Béla, prim-pretor la Jibou*, "Caiete Silvane", nr. 204, ianuarie 2022, p. 39; Idem, *Ordinul "Coroana României" acordat în 1922 unui preot și ajutorului de primar al orașului Turnu-Severin*, "Cronica de Severin" 11, nr. 348, 4 ianuarie 2022, p. 4; Idem, *Ordinul "Coroana României" conferit în 1922 unui primpretor din județul Sălaj*, "Caiete Silvane", nr. 202, noiembrie 2021, p. 38; Idem, *Ordinul "Coroana României" conferit unor comercianți din județul Mehedinți (1922)*, "Cronica de Severin", 10, nr. 339, 19 octombrie 2021, p. 7; Idem, *Patru decorații conferite unor grăniceri români*, "Buletin documentar și de informare privind activitatea de prevenire și combatere a corupției" 13 (2019), 1 (24), serie nouă, p. 34-35, 44; Idem & Augustin Mureșan, *Distincții onorifice conferite grănicerilor români în perioada 1918-1919*, București 2018, p. 23-24, 87.

Brevetul nr. 381, din 10 iunie 1882, pentru Ordinul “Coroana României” în grad de Comandor
Sursa: ANIC

Brevetul nr. 3.311, din 31 decembrie 1886, pentru Ordinul "Coroana României" în grad de Mare Ofițer

Sursa: ANIC

L.-Șt. Szemkovics, *Ordinul “Coroana României” conferit lui B. P. Hasdeu*

Ordinul “Coroana României” în grad de Comandor (avers și revers).

Sursa: ANIC

Placa de Mare Ofițer a Ordinului “Coroana României” (avers și revers).

Sursa: ANIC

L.-Șt. Szemkovics, *Ordinul “Coroana României” conferit lui B. P. Hasdeu*

**The Order of the Crown of Romania Conferred to Bogdan Petriceicu
Hasdeu (1882, 1886)
(abstract)**

Using sigillography and phaleristics, the paper presents the Order of the Crown of Romania in rank of commander and great officer as was conferred in 1882 and 1886 to Bogdan Petriceicu Hasdeu, the general director of the State Archives of Romania (1876-1900).

Atelierul istoricului – fondul personal David Prodan, 1902-1992

Ioan Drăgan

Keywords: *David Prodan; Personal Archive; Personal Fonds; Historian; National Archives in Cluj*

David Prodan este un nume consacrat între cei mai importanți istorici români ai secolului al XX-lea. A reconstituit în pagini definitive istoria țărănimii ardeleni între 1500 și 1848, procesul formării și afirmării națiunii române moderne, personalități excepționale și epoca lor, precum Horea, Inochentie Micu Klein, Mihai Viteazul, Iancu de Hunedoara, Ștefan cel Mare, Gheorghe Șincai și Gheorghe Bariț.

Opera sa a fost creată în decurs de aproape șase decenii, între 1933 și 1991, o epocă marcată de dictaturi, război, refugiu, deceniile de opresiune ideologică comunistă și alți factori perturbatori. David Prodan a rezistat exemplar, nu fără episoade primejdioase pentru cariera lui, iar perenitatea operei sale este o dovadă de netăgăduit a caracterului și puterii sale creatoare.

Prodan este și va rămâne multă vreme un ideal, un pisc al istoriografiei românești greu de atins, un model pentru istoricul român de azi și de mâine. Întâi de toate, modelul său se caracterizează printr-o profundă moralitate, care, aș îndrăzni să spun, vine din vâna țărănească a istoricului ardelean, întemeiată pe triada: muncă, dreptate și adevăr.

Moralitatea funciară a istoricului s-a transferat direct în moralitatea operei, adică în respectul religios pentru adevăr, eliminarea din start a oricăror prejudecăți, construirea operei pe temelia sigură a documentului istoric. Maniera sa de “a lăsa documentul să vorbească” în locul istoricului exprimă aceeași aspirație către adevărul nealterat. Pe acest fundament de neclintit se sprijină, după mine, perenitatea operei prodaniene. El a fost corect și sincer până la capăt, cu el însuși și cu materialul istoric pe care l-a prelucrat.

Moralitatea înseamnă la el și realizarea prin efortul propriu exclusiv, refuzul de a-și însuși munca altuia, în formule de colaborare sau coordonare, în care munca efectivă să fie înlocuită cu autoritatea.

Modelul Prodan a însemnat, apoi, refuzul onorurilor publice și al cumulului de funcții, aducătoare de consecințe nefaste asupra operei, ca și distanțarea de orice extreme. Chiar dacă istoricul s-a retras din Universitate în pragul vârstei de pensionare, gestul său decis finaliza o atitudine manifest neconformistă de-a lungul unui deceniu și jumătate de carieră într-un sistem care îi amenința vădit sistemul propriu de valori.

Prodan mai însemnează recursul obligatoriu la izvorul primar, documentul de arhivă, singurul care poate aduce noutatea în cunoașterea trecutului. Este, de

asemenea, un efort uriaș de muncă, oră de oră zile întregi, zi de zi ani întregi, o viață întreagă dăruită operei.

În fine, dar nu la urmă, Prodan e sinonim cu iubirea adevărată pentru națiunea română și pentru făuritorul său prin veacuri: țărănimea română. Munca sa, robită istoriei, urmează modelul celei a robilor pământului, cărora le-a dat chip, iar capodoperele sale alcătuite pentru luminarea acestui neam sunt jertfa sa de o viață pentru națiune, așa cum l-au învățat Horea, Inochentie, Șincai și ceilalți eroi ai operei sale.

David Prodan trebuie reținut, în același timp, pentru contribuțiile sale la arhivistica românească. Se mândrea să spună oricui că a fost arhivist toată viața și nu se referea doar la truda de benedictin, cercetător neobosit al arhivelor din țară și din străinătate. El chiar a lucrat ca arhivist în perioada 1924-1949, a colectat și salvat arhive importante din Transilvania, le-a administrat cu profesionalism, a îndrumat instituțiile publice în munca de arhivă. După 1949, a coordonat Arhiva Istorică a Academiei din Cluj și a fost o voce importantă în anumite momente ale evoluției problematicei generale a arhivelor din România.

Istoric și arhivist exemplar, David Prodan a arătat atenția cuvenită și propriei arhive, o autobiografie *sui-generis* sedimentată prin ani, care ne recompune în detalii existența și opera creatoare a unui mare savant.

Creatorul fondului

David Prodan s-a născut la 13 martie 1902 în satul Cioara (azi Săliștea), județul Alba, în familia lui Ilie Prodan și Ana, născută Moțu, țărani mijlocași, și a decedat la 11 iunie 1992 în Cluj-Napoca.

A urmat școala primară în sat, iar liceul la Colegiul maghiar Kun din Orăștie, devenit din anul 1919 Liceul românesc Aurel Vlaicu, pe care l-a absolvit în anul 1921. A urmat Universitatea din Cluj, Facultatea de Litere, pe care a absolvit-o în anul 1925, cu distincția *magna cum laude* la examenul de licență în istorie și arheologie. A avut ca profesori pleiada Literelor clujene interbelice, fondatori ai universității românești: Sextil Pușcariu, Nicolae Drăganu, Gheorghe Bogdan-Duică, Vasile Bogrea, Alexandru Lapedatu, Ioan Lupaș, Ioan Ursu, Constantin Marinescu, Silviu Dragomir și alții.

Cariera sa a urmat cursul cel mai firesc pentru istoricul de vocație, de la documentarea temeinică în arhive și biblioteci către cercetarea științifică și cariera academică și universitară. A fost mai întâi arhivist la Arhivele Statului, bibliotecar-arhivist la Biblioteca Universitară, apoi cercetător la Institutul de Istorie, profesor universitar și membru al Academiei.

Cariera

Arhivist la Arhivele Statului, 1924-1937

David Prodan a fost angajat la Direcția Regională Cluj a Arhivelor Statului la 1 aprilie 1924, alăturându-se istoricului Ștefan Meteș, directorul fondator al instituției. Timp de 14 ani cât a lucrat, el s-a dovedit a fi cel mai bun arhivist

clujean, atât în activitățile de serviciu propriu-zise, cât și la conducerea Direcției, în lungile perioade de absență a directorului, implicat în viața politică.

Conștient de nivelul scăzut al pregătirii sale în specialitatea arhivistică în raport cu nivelul european al disciplinei, David Prodan insista pe ideea specializării în străinătate, atât în disciplina arhivisticii cât și ca posibilitate de cercetare efectivă a unor teme de istorie națională, subliniind necesitatea pregătirii arhivelor “pentru o lume științifică cu alte exigențe decât în trecut”.

Într-un articol intitulat *Arhivele Statului din Cluj*, apărut în 1934 în “Revista ilustrată”, tânărul arhivist făcea o prezentare succintă a instituției pe care o slujea cu reală abnegație și definea misiunea socială a Arhivelor astfel: a) păstrarea materialului “în astfel de condiții încât să se asigure o durată indefinită și să fie astfel clasat încât să fie cât mai accesibil cercetătorului istoric”; b) “să fie un centru din care să se propage în marele public respectul și grija de păstrare a documentului istoric oriunde s-ar găsi el” și c) ”să fie însăși (arhiva – n. n.) prin personalul ei, o instituție activă, un laborator din care să iasă publicații de documente și lucrări istorice”.

În două numere din “Gând românesc”, unde lucra prietenul său, fostul arhivist Ion Breazu, David Prodan atrăgea atenția opiniei publice și forurilor de decizie asupra arhivelor noastre din Ungaria, pe care le prezenta în detaliu, militând pentru repatrierea lor grabnică prin aplicarea tratatelor internaționale.

Convins profund de misiunea decisivă a Arhivelor în salvarea și conservarea documentelor trecutului istoric, el s-a manifestat cu multă fermitate în apărarea fondului arhivistic împotriva diferiților atentatori.

Foarte bine pregătit și ca istoric, David Prodan a ajuns să cunoască bine toate arhivele Transilvaniei. Atenția lui s-a îndreptat mai întâi spre cele cuprinzând material românesc de mare interes: comitatele Cluj și Turda, districtul Făgăraș, comitatul Zarand, comitatul și orașul Hunedoara, orașul Brașov, Maramureșul etc.

În anul 1935, publica în “Gând românesc” *Din ecourile rășcoalei lui Horea în străinătate*, pentru ca în 1938, de îndată după plecarea din Arhivele Statului, să poată susține cu strălucire, ca teză de doctorat, și să publice prima sa lucrare majoră: *Rășcoala lui Horea în comitatele Cluj și Turda*, care aducea inovații importante de ordin documentar și metodologic, inaugurând o operă științifică destinată celor mai înalte culmi.

Activitatea la Arhivele Statului a marcat decisiv întreaga carieră a lui David Prodan. “*Intrat odată, am rămas arhivist pentru toată viața*”, afirmă el în *Memorii*¹. S-a ocupat de arhive și la instituțiile la care funcționat ulterior: Biblioteca Universitară, Institutul de Istorie, Filiala Academiei – Biblioteca și a cercetat arhivele în permanență pentru impresionanta sa operă istorică.

¹ David Prodan, *Memorii* (ed. Aurel Răduțiu), București 1993, p. 45.

Arhivist la Biblioteca Centrală Universitară, 1937-1949

La 35 de ani, arhivist și istoric deja format, David Prodan era detașat pentru un an, cu data de 1 februarie 1937, la Biblioteca Universitară *“spre a inventaria arhiva veche a acelei instituții”*. A funcționat aici până în anul 1949, lucrând tot ca arhivist. El a preluat custodia valoroaselor colecții de acolo, în primul rând colecția Sion și cea a Muzeului Ardelean.

După un început foarte promițător, Biblioteca a fost silită să se evacueze la Sibiu, împreună cu Universitatea și fără cea mai mare parte a colecțiilor de arhivă. Aici a inventariat colecția arhivistică a societății ASTRA. La propunerea profesorului Lupaș, a fost numit șef de lucrări în cadrul Institutului de Istorie cu data de 1 ianuarie 1944, însă ca suplinitor, deoarece *“n-am vrut să renunț la postul meu de bibliotecar-arhivist.”*

Profesor universitar, 1948-1960

A intrat în Universitate în anul 1938, odată cu transferul la Biblioteca Universitară. Apropierea de mișcarea comunistă i-a permis să joace un rol în readucerea Universității la Cluj din refugiul sibian determinat de dictatul de la Viena și în reorganizarea instituțională din primii ani postbelici, chiar și după depunerea unei cereri de ieșire din partidul comunist, în martie 1947.

În 1948 a fost promovat profesor universitar la disciplina Istorie modernă și contemporană a României, iar ulterior, în urma acuzațiilor de “abatere de dreapta”, a preluat Istoria medie a României. Deranjat de imixtiunile administrative și ideologice în viața universitară, s-a retras la pensie anticipat, în anul 1960, dedicându-se integral operei științifice.

Membru al Academiei Române, 1948-1992

Ca urmare a organizării Filialei Academiei din Cluj la 25 noiembrie 1948 și a reorganizării cercetării în domeniul istoriei și științelor sociale, s-a înființat Institutul de Istorie și Filozofie, în subordinea Filialei. Devenit profesor universitar, proaspăt ales în noua Academie ca membru corespondent și în echipa de conducere a Institutului, Prodan devenea factorul principal de decizie în problema arhivelor și bibliotecilor din Transilvania. În 1955 a devenit membru titular al Academiei.

El a contribuit decisiv la configurarea noului Institut de Istorie și Filozofie din Cluj, care concentra sub egida Academiei fostele institute de profil ale Universității: Institutul de Istorie Națională, Institutul de Istorie Universală, Institutul de Studii Clasice, Centrul de Studii Ardelene și Institutul de Științe Sociale al Universității Bolyai.

Evitând direcția institutului, David Prodan și-a rezervat conducerea Secției de Arhive și Documentare, având ca adjunct, șef de secție, pe reputatul arhivist Sigismund Jakó. Arhivele Statului din Cluj și din restul Transilvaniei și Arhiva Muzeului Ardelean erau socotite “anexele științifice ale Institutului”, în subordinea Secției.

Sub egida Academiei, cu sprijinul Arhivelor Statului, a organizat campanii ample de salvare și concentrare la Cluj a arhivelor și bibliotecilor din Transilvania, amenințate cu nimicirea de revoluția comunistă. În anul 1950, David Prodan a realizat poate cea mai remarcabilă faptă a sa pe tărâm cultural: salvarea Bibliotecii Blajului și, pe baza ei, înființarea Bibliotecii Filialei Cluj a Academiei. Instituția s-a îmbogățit în aceeași perioadă cu colecțiile de arhivă și carte ale Societății Muzeului Ardelean și ale unor instituții confesionale naționalizate. David Prodan a fost responsabilul Bibliotecii din partea Filialei Cluj a Academiei și a beneficiat permanent de un birou de lucru în noua clădire din str. Kogălniceanu, în apropierea izvoarelor documentare și a colaboratorilor săi prețuiți, bibliotecarii și arhiviștii.

Izolat de istoriografia oficială și viața instituțională, alterate de ideologie, și dedicat exclusiv operei sale: *Iobăgia, Răscoala lui Horea, Supplexul*, în variante mereu perfecționate, Prodan a devenit simbolul profesionistului exemplar, rezistent la presiunile unui sistem alienat și la amăgirile poftelor de mărire. Lucrările sale au devenit fiecare pietre de hotar ale istoriografiei românești, recunoscute și de istorici prestigioși de peste hotare. În anul 1986 a avut satisfacția de a fi ales ca membru al Asociației Istoricilor Americani, pe locul prestigios al istoricului francez Fernand Braudel.

În ultimii ani de viață, 1990-1992, a luat atitudine față de evoluțiile în curs și s-a bucurat de notorietatea națională binemeritată, ca reper al vremurilor noi. A primit vizita președintelui țării și a altor mărimi, a fost asaltat de presă, i s-au oferit poziții în diferite organisme, între altele, cea de președinte de onoare al renăscutului Centru de Studii Transilvane.

Opera

Opera științifică a lui David Prodan este prea bine cunoscută pentru a o mai menționa în cadrul acestei introduceri. Mai mult, marile lucrări, care au generat o cantitate importantă de material arhivistic, figurează ca titluri distincte în acest inventar: *Răscoala lui Horea, Iobăgia în Transilvania, Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea, Supplex Libellus Valachorum, Tratatul de Istoria României, Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII și Urbaniile Țării Făgărașului*.

Menționăm doar faptul că am păstrat integral materialul rezultat din șantierul prodanian, având în vedere exemplaritatea operei sale istorice. Adică, manuscrisul, cu eventualele variante, textul dactilografiat în mai multe exemplare, corecturile, șpalturile tipografice, materialul documentar și bibliografic utilizat, notele, completările, fragmentele de text etc.

Având în vedere dimensiunea lucrării de ordonare-inventariere, ne-am limitat la stabilirea apartenenței documentelor la subiect/lucrare istorică și o ordonare generală, lăsând cercetătorului, în anumite cazuri, efortul și satisfacția de a stabili ordinea variantelor și detaliile muncii creatorului, în cazul unor elaborări complexe la aceeași temă: studiu în periodice, variantă în publicații străine, volum, cu suprapuneri și diferențe inevitabile între ele.

Fondul arhivistic

Creatorul de fond, arhivist și istoric de vocație, a dovedit o atenție deosebită propriilor documente, păstrate în integralitatea lor și chiar în bună rânduială. Pierderile de documente, puține, sunt legate de schimbările de domiciliu și, probabil, de vizitele unor “colecționari” după moartea istoricului.

O parte a fondului personal a fost preluată la Arhivele Naționale Cluj încă din anul 1975, odată cu Arhiva Istorică a Filialei Bibliotecii Academiei, păstrată în depozitul de pe strada Mihail Kogălniceanu nr. 8, unde David Prodan, fondatorul colecției în anul 1949, își avea biroul de lucru până la inaugurarea noii clădiri a Bibliotecii Filialei.

Cea mai mare parte a documentelor, rămase în custodia moștenitoarei istoricului, Victoria Iuga, a fost predată Arhivelor Naționale de către profesorul Aurel Răduțiu, executorul testamentar al moștenirii științifice a istoricului, angajat al Arhivelor Naționale clujene în perioada 1996-2000. Câteva completări sunt datorate profesorului Mihai Gherman, colaborator apropiat al lui David Prodan la Biblioteca Filialei Academiei Române.

O parte a fondului a fost reținut în continuare de nepoata Victoria Iuga la domiciliul istoricului din strada Mică (azi Academician David Prodan) nr. 1, ap. 7, până la decesul acesteia. Alte informații pot fi oferite de către fiica acesteia Liana McCormick, domiciliată în S.U.A.

Ultimul domiciliu al istoricului a fost declarat de către Primăria Cluj-Napoca drept “Casă Memorială” și organizat ulterior de către Universitatea Babeș-Bolyai ca “Muzeu Memorial Academician David Prodan”, unde se păstrează biblioteca istoricului și anumite documente.

Documente legate de personalitatea lui David Prodan se mai găsesc în fondurile arhivistice ale instituțiilor clujene la care a activat: Arhivele Naționale, Biblioteca Centrală Universitară, Biblioteca Filialei Academiei, Institutul de Istorie, Universitatea Babeș-Bolyai, precum și la forurile centrale de care acestea au aparținut: Arhivele Naționale ale României, Academia Română, Ministerul Învățământului. De asemenea, la Editura Enciclopedică, unde și-a publicat o parte importantă a operei, sau în arhivele personale ale unor prieteni și colaboratori.

Documentele au fost ordonate în 19 grupări tematice/capitole, numerotate de la 1 la 19. În cadrul acestora, s-au constituit unități arhivistice numerotate 1-n. Unitățile arhivistice (u. a.) complexe au fost divizate la rândul lor în unități de păstrare (u. p.), numerotate, de asemenea, 1-n. Se adaugă, apoi, nr. file. Astfel, cota unui document din u. a. 4. *Răscoala lui Horea, 1. Geneză răscoalei. Premizele istorice în Transilvania*, , u. p nr. 1, fila 12 poate fi citată:

- În formula veche: *Arhivele Naționale – Cluj, Fond personal David Prodan, Dosar 4/1/1, f.12* sau

- În formula electronică: CJ-F-01343-4-1-1-12

Documentele principalelor lucrări științifice, grupate în capitole distincte în inventar, au fost ordonate în u. a. urmând, în general cuprinsul lucrării respective, laolaltă manuscrise și copii dactilografiate.

La finalul capitolului au fost ordonate materiale documentare, fișe bibliografice și arhivalice, copii după documente, conspecte, note, completări, corecturi, șpalturi, corespunzătoare lucrării respective.

Cantitatea materialului arhivistice și necesitatea punerii lui la dispoziția cercetării a făcut imposibilă în această fază realizarea unor operațiuni de detaliu, precum ordonarea în cadrul u. a. (cronologică, ordonarea exemplarelor dactilo etc.) și numerotarea filelor în cadrul u. a. constituite. Lipsesc frecvent, de aceea, și anii extremi ai documentelor din u. a. Aceste elemente vor putea fi completate cu ocazia unei operațiuni separate de perfecționare a inventarului sau înainte de cercetare la sala de studiu, după caz.

Inventarul fondului personal David Prodan, întocmit pe baza Normelor Tehnice, are următoarea structură:

1. Documente personale. Cuprinde, între altele, actele de studii, actele de numire în funcții, acte medicale, invitații la manifestări științifice și culturale.

2. Documente rezultate din îndeplinirea unor funcții. Unitățile arhivistice ilustrează activitatea lui David Prodan și a instituțiilor clujene în care a activat: Arhivele Statului, Biblioteca Universitară, Facultatea de Istorie, Institutul de Istorie, Biblioteca Filialei Academiei, precum și raporturile sale cu Academia Română. Apar, de asemenea, lucrări și rapoarte de serviciu ale unor angajați ai respectivelor instituții, coordonați de David Prodan, documente reflectând apartenența la diferite organizații.

3. Manuscrise și copii de lucrări științifice, articole, conferințe, evocări, recenzii. Capitolul cuprinde alte lucrări decât cele de amploare, care sunt grupate în capitole distincte în continuare. Sunt lucrări în cea mai mare parte publicate, având tematica predilectă a cercetărilor prodaniene: Horea, Iobăgia, Supplex-ul, Țara Făgărașului, Istoria metalurgiei țărănești, Personalități istorice: Ștefan cel Mare, Iancu de Hunedoara, Gheorghe Șincai, George Barițiu, Nicolae Bălcescu, dar și referate, recenzii și prefețe.

Capitolul se deschide cu două instrumente arhivistice puțin cunoscute: indicele arhivei Muzeului Ardelean și cel al arhivei Bibliotecii Astra din Sibiu. Sunt de remarcat și dezbaterile pe problemele ridicate de elaborarea Tratatului de *Istoria României*, evaluarea istoriografiei perioadei 1944-1959, fișele de dicționar istoric. O cantitate importantă de material cuprinde bibliografii, conspecte, fișe, note succinte referitoare la subiectele de interes ale istoricului, liste de documente. Sunt de interes și notele și însemnările din ultimii ani legate de *Transilvania și iar Transilvania*, cu referiri la raporturile româno-maghiare, în general și cele de după 1989.

4. Răscoala lui Horea. Monumentala frescă a răscoalei țărănești împreună cu *Iobăgia în Transilvania* cuprind, de departe, cea mai mare cantitate de material documentar din întregul fond, ilustrând definirea îndreptățită a lui Prodan drept "istoric al țărănimii".

5. Iobăgia în Transilvania. Capitolul grupează cele trei lucrări distincte asupra iobăgiei cuprinzând secolele al XVI-lea – 3 vol., al XVII-lea – 2 vol.,

secolul al XVIII-lea-1848 – 1 vol. Din acest motiv are o structură mai complexă, anume:

5.1. Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea

5.1.1. Prezentare introductivă, 1437-1514

5.1.2. Privire generală, 1514-1600

5.1.3. Prezentare analitică. Domenii feudale în sec. al XVI-lea

5.1.4. Indice, fragmente, completări, note, șpalturi

5.2. Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea

5.2.1. Supușii

5.2.2. Stăpânii. Economia domenală

5.3. Iobăgia în Transilvania, 1700-1848

5.4. Documente referitoare la problema iobăgiei

6. Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea / Transilvania și iar Transilvania. Aici sunt cuprinse documentele referitoare la cele două lucrări, din 1944, respectiv 1991, cu conținut identic la bază, deși cu titlu diferit, elaborate în momente de primejdie pentru apartenența Transilvanei la statul român.

7. Supplex libellus Valachorum. Parte importantă a documentelor privind lucrarea nu a putut fi ordonată conform cuprinsului ediției ultime a autorului din 1984. Monumentala lucrare, subintitulată *Din istoria formării națiunii*, a avut ediții românești antume în 1948, 1967 și 1984 și traducere engleză în 1971 și germană în 1981.

8. Istoria României - tratat. Documentele includ, pe lângă contribuțiile lui David Prodan, materiale ale altor coautori ai volumului III din Tratat, precum și stenograma dezbaterilor din colectivul de coordonare.

9. Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII. David Prodan a acordat o atenție specială acestei provincii a Țării Românești atașate târziu Regatului ungar, care și-a păstrat individualitatea românească timp de secole și care se bucură și de o documentare foarte bogată, din care se disting inventarele domeniului aparținând principilor, urbariile.

10. Urbariile Țării Făgărașului

11. Cursuri universitare. David Prodan a susținut inițial cursurile principale de *Istoria modernă a României* și *Istoria modernă și contemporană a României 1821-1947*, iar după sancționarea sa ideologică pe cel de *Istoria medie a României*. Pe lângă acestea, cursuri speciale de *Disoluția societății feudale, Rolul clasei muncitoare și a partidului marxist-leninist între cele două războaie mondiale, Ștefan cel Mare, Răscoala lui Horea*. Cursurile de istorie modernă se păstrează în bună parte, pe când din istoria medie se păstrează doar cele referitoare la Ștefan cel Mare și Horea. O parte se pot regăsi în capitolul dedicat lucrărilor științifice, la tematica aferentă evului mediu și, tot acolo, programele analitice ale cursurilor susținute de profesor.

12. Memorii. Documentele au fost păstrate în gruparea realizată de editorul *Memoriilor*, profesorul Aurel Răduțiu; au primit doar numărul de ordine.

13. Corespondență. Pe lângă corespondența primită, grupată alfabetic după corespondenți, capitolul mai cuprinde fragmente și concepte de scrisori întocmite de D. Prodan, copia scrisorii către primul ministru Petru Groza solicitând sprijin pentru proiectele sale de istorie a țăranimii (1946) și a cererii de retragere din partidul comunist (1947), corespondență și alte documente referitoare la relațiile cu editurile, liste de distribuție a lucrărilor lui D. Prodan, oferte de publicații și buletine informative de la institute, edituri și biblioteci, scrisori de prizonieri de război din URSS. Exemplificăm acest capitol prin câteva nume. Dintre români: Ion Breazu, I. D. Sârbu, C. C. Giurescu, Cornelia Bodea, Al. Husar, Victor Spinei, Al. Zub, iar dintre străini: Mathias Bernath, Keith Hitchins, Frederick Kellogg, Paul Michelson, Catherine Verdery, Zsolt Trocsányi, Elemér Mályusz, Em. Turczinsky și mulți alții.

14. Recenzii, articole, bibliografii referitoare la D. Prodan.

15. Lucrări ale altor autori. Colecția de lucrări ale altor autori, români și străini, de regulă studii și articole sub formă de extras, reflectă aria de interes a istoricului, în sfera cercetărilor sale, dar și din domenii conexe. Între altele, un grupaj de manuscrise ale sociologului George Em. Marica (1904-1982).

16. Documente referitoare la alte persoane. Între ele, Florica Prodan, soția istoricului, Ioan Lupaș, familia Iuga.

17. Documente de artă și fotografii.

18. Note și fragmente cu tematică diversă.

19. Publicații.

Fondul personal David Prodan, păstrat la Arhivele Naționale din Cluj-Napoca documentează în manieră exhaustivă și convingătoare activitatea creatoare a celui mai important istoric al Transilvaniei și a unuia dintre marii istorici români din secolul al XX-lea.

Elementele de identificare ale fondului: **Nr. de fond: 1343, cantitatea: 15,00 m. l., 754 u. a., anii extremi: 1902-2002**

**The Historian's Workshop – David Prodan Personal Fonds,
1902-1992
(abstract)**

The archival fonds of the historian David Prodan (1902-1992) is one of the most important achievement of Cluj branch of the National Archives of Romania. Archivist, librarian, professor in Cluj and member of the Romanian Academy, one of the most prominent 20th century Romanian historians, David Prodan also left to the posterity an impressive archive, which allows the detailed reconstitution of his biography and the workshop of his work. The 15,00 linear meters of the fonds comprises 754 archival units from the period between 1902 and 2002, illustrating his most favorite topics: the history of the peasantry in Transylvania, the national movement, the uprising of Horea, but also his university courses, the economic history, the institutions where he acted, exchange of letters with other historians, his memories.

One Chronicler or More?

Considerations regarding the Chronicle(s) ascribed to Giovanni Diacono

Șerban V. Marin

Keywords: *Giovanni Diacono; Venetian Chronicles; Venetian Historical Writing; Manuscripts; Historiography*

Manuscripts:

Nothing is known¹ about the original codex of the chronicle attributed first to Giovanni Sagornino and only later, as a hitherto accepted conviction, to Giovanni Diacono.

At present, there are eight manuscripts that are taken into consideration²:

¹ The only reference belongs to R. Cessi, who believes it is likely that some of the final pages of the work may have been lost, thus giving a possible explanation to its abrupt ending, see Roberto Cessi, *Venezia ducale*, I: *Duca e Popolo*, Venice 1963, p. 400 n. 3; see also Mario De Biasi, in *Cronaca veneziana di Giovanni diacono* (ed. by M. De Biasi), 2 volumes, 1986-1988, II, p. 135, in the conclusive note.

² Claudio Azzara, review of Giovanni Diacono, *Historia Veneticorum* (ed. by Luigi Andrea Berto), Bologna 1999, “Studi Veneziani”, new series, 39 (2000), p. 309-310 (309). In exchange, Gina Fasoli, *La Cronique des Veniciens di Martino da Canal*, “Studi medievali”, 3rd series, 2 (1961), 1, p. 42-74 (49) recalls only three existing manuscripts; the same number in Bruno Rosada, *Il Chronicon Venetum di Giovanni diacono*, “Ateneo Veneto” 177 (= 28, new series), 1990, p. 79-94 (82), who details: Vat. Urb. 440, Vat. Lat. 5269, and Marc. Lat. X, 141.

- Vat. Urb. 440³, whose beginning was lost⁴, is an 11th century codex⁵, undeniably subsequent to 1032⁶, but anyway from the first half of this century⁷. It belonged to Marco Foscarini⁸. The chronicle under discussion lies from folio 9^r to 38^v⁹, whereas the manuscript comprises what was once called the *Chronicon Gradense*¹⁰, which was thought by H. G. Pertz to have the same handwriting as “Diacono chronicle” and also to bear Diacono’s signature¹¹. Contrary to Pertz’s belief, it was noted that the hand who wrote *Gradense* was much posterior and betrayed a somewhat imitating effort¹². Pertz’s theory was also rejected by the fact that the manuscript is certainly

³ Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes*, “Revue des questions historiques” 31 (1882), p. 512-555 (542); Giovanni Monticolo, *I manoscritti e le fonti della cronaca del diacono Giovanni*, “Bullettino dell’Istituto Storico italiano” 8 (1889), p. 37-328, chap. IV; Carlo Castellani, *I manoscritti Veneti contenuti nella collezione Phillipps in Cheltenham (contea di Gloucester)*, “Archivio Veneto” 37 (1889), p. 199-248 (218); R. Cessi, in *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille*, I: *Secoli V-IX*, II: *Secoli IX-X* (ed. by R. Cessi; reprinted by Carlo F. Polizzi), Venice 1991 [Padua 1942], I, p. 7; Radu Constantinescu, *Manuscrise occidentale în bibliotecile românești*, “Revista Arhivelor” 54 (1977), 4, p. 447-457 (451); Marino Zorzi, *Introduzione alla mostra, in Grado, Venezia, i Gradenigo* (ed. by M. Zorzi, Susy Marcon), [Venice] 2001, p. 11-24 (18); Elisabetta Barile, in Barile *et alii*, *Catalogo, in Grado, Venezia, i Gradenigo* cit., p. 337-403 (344). It is not known why Marco Foscarini, *Della Letteratura Veneziana ed altri scritti intorno ad essa* (introd. by Ugo Stefanutti), [Bologna] [1976] [reprinted of Venice 1854] [first ed.: 1752], p. 121 regarded it as the most recent; it can only be assumed that Foscarini relied also on other codices, if not on the autograph codex; on the other hand however, he was not aware of the later codices.

⁴ E. Barile, *op. cit.*, p. 344.

⁵ G. Monticolo, *op. cit.*, p. 163; Idem, *Prefazione*, in *Cronache Veneziane antichissime*, I, Rome 1890, p. xxix; Enrico Besta, *Sulla composizione della cronaca veneziana attribuita al diacono Giovanni*, “Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti” 73 (1913-14), 2, p. 775-802 (778); B. Rosada, *op. cit.*, p. 82; E. Barile, *op. cit.*, p. 344.

⁶ B. Rosada, *op. cit.*, p. 84. R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 451 considers it was dated from cca. 1032.

⁷ Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 309; few lines below, the same scholar places it in mid-11th century (cf. *Ibidem*).

⁸ M. Zorzi, *op. cit.*, p. 18.

⁹ B. Rosada, *op. cit.*, p. 82.

¹⁰ G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti* cit., p. 163; E. Besta, *Sulla composizione della cronaca veneziana* cit., p. 778; B. Rosada, *Storia di una cronaca. Un secolo di studi sul Chronicon Altinate*, “Quaderni veneti” 7 (1988), p. 155-180 (160).

¹¹ Cf. G. Monticolo, *op. cit.*, p. 252; Idem, *Prefazione* cit., p. xxx; B. Rosada, *op. cit.*, p. 160; Idem, *Il Chronicon Venetum* cit., p. 84.

¹² G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti* cit., chap. IV, n. 9; Ugo Balzani, *Le cronache italiane nel medio evo*, Milan 1900 [1884], p. 138; E. Besta, *op. cit.*, p. 778.

subsequent to 1032¹³, and even E. Besta showed scepticism about the conviction that it was earlier than 1032¹⁴. Overall, it was endorsed as the most authoritative of the manuscripts¹⁵.

- Vat. Lat. 5269¹⁶ is a manuscript from the first half of the 13th century¹⁷ and a spin-off of Vat. Urb. 440¹⁸. It once belonged to M. Foscarini¹⁹. The chronicle lies from folio 1^r to 39^v²⁰. H. Simonsfeld opined that, in addition to the chronicle under discussion, it equally contains the chronicle *Gradense* placed as an introduction to the chronicle ascribed to Diacono²¹, which is obviously an error as the previous codex, Urb. 440, comprised in fact *Gradense*, and not Vat. 5269.

- Marc. Lat. X, 141 (3451)²², called *Zeniano* by E. A. Cicogna²³ because it belonged at a certain moment to the library of Apostolo Zeno²⁴; it was transferred through the latter's will to the Jesuits' library in Venice, and in 1821 to Marciana Library²⁵. It is believed to belong to either the 14th century²⁶ or the 15th²⁷ (with greater accurateness, E. Barile proposes the '60s

¹³ B. Rosada, *op. cit.*, p. 84.

¹⁴ E. Besta, *op. cit.*, p. 778.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Aug. Prost, *op. cit.*, p. 542; G. Monticolo, *op. cit.*, chap. V, VIII; C. Castellani, *op. cit.*, p. 218; R. Cessi, in *op. cit.*, I, p. 40.

¹⁷ G. Monticolo, *Prefazione*, p. 82 and E. Barile, *op. cit.*, p. 344 offer a more extensive dating, specifying it is from the 13th century.

¹⁸ B. Rosada, *op. cit.*, p. 82.

¹⁹ M. Zorzi, *op. cit.*, p. 18.

²⁰ B. Rosada, *op. cit.*, p. 82.

²¹ Enrico Simonsfeld, *La Cronaca Altinate* (transl. by C. S. Rosada), "Archivio Veneto" 9, tom 18, 2 (1879), p. 235-273 (261).

²² Aug. Prost, *op. cit.*, p. 542; Idem, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire*, "Revue des questions historiques" 34 (1883), p. 199-224 (203) (under the name of *Chronicon Venetum*); G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti cit.*, chap. VI. For some technical details of the codex (that is that the titles on the marginal sides, stylised in brown ink, were in fact added by a different hand), see also Dorit Raines, *Alle origini dell'archivio politico del patriziato: la cronaca «di consultazione» veneziana nei secoli XIV-XV*, "Archivio Veneto", 5th series, 150 (1998), p. 5-57 (23); E. Barile, *op. cit.*, p. 343-345.

²³ R. F[ulin], *Saggio del catalogo dei codici di Emmanuele A. Cicogna*, "Archivio Veneto" 4 (1872), 1, p. 59-132, 337-398 (71, 72 and n. 1); according to G. Monticolo, *op. cit.*, p. 39, the codex seems to have indeed belonged to Ap. Zeno, see also R. F[ulin], *op. cit.*, p. 71 and B. Rosada, *op. cit.*, p. 82.

²⁴ E. Barile, *op. cit.*, p. 343.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ C. Castellani, *op. cit.*, p. 218; D. Raines, *op. cit.*, p. 23.

²⁷ B. Rosada, *op. cit.*, p. 82.

or '70s of this century²⁸) and is completed by one and the same hand²⁹. E. A. Cicogna regarded it as the original at a certain point³⁰, probably by mistake. Also, Bruno Rosada believes at a given instant that this manuscript is a spin-off of Vat. 5269³¹, but after analysing the name of Sagornino agreed that the latter is to be found only in Urb. 440 and Marc. Lat. 141, hence the Marcian manuscript was rather a copy of Urb. 440 than of Vat. 5269. On his turn, Marino Zorzi admits it is a codex less valuable than those from the 11th and 13th century, respectively³². Nevertheless, it is the manuscript that Girolamo Zanetti preferred when editing the chronicle in 1765³³.

- Two volumes from Österreichische Nationalbibliothek in Vienna, , n° 6742, written in the 18th century. It is very likely that they are the codices under the name of cod. CCVIII, n° 6742 from the catalogue compiled by T. Gar, where they are listed as *Cronica di Giovanni Sagornino dall'origine di Venezia all'anno 1008* and summing 200 folios³⁴;

- San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana, cod. Fontanini n° 224 from the 18th century;

- Venice, Museo civico Correr, codex Cicogna 1986 from the 18th century;

- Venice, Museo civico Correr, codex Cicogna 3537 from early 19th century.

At least these are the eight manuscripts taken into consideration by the latest editor, Luigi Andrea Berto³⁵. The two manuscripts currently held by the Correr Civic Museum in Venice could be identified, if necessary, amongst those from Cicogna's list, namely n° 275 (from the 18th century, more exactly from 1753; copy due to Tommaso Temanza³⁶) and n° 619 (from the 18th-19th centuries; it is a copy made by the one of Domenico

²⁸ E. Barile, *op. cit.*, p. 343, 344.

²⁹ *Ibidem*, p. 345.

³⁰ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 72.

³¹ B. Rosada, *op. cit.*, p. 82; see also G. Monticcolo, *op. cit.*, p. 81 and E. Barile, *op. cit.*, p. 344.

³² M. Zorzi, *op. cit.*, p. 18.

³³ See *Ibidem*; E. Barile, *op. cit.*, p. 343-344.

³⁴ Tommaso Gar, *I codici storici della collezione Foscari conservata nella Imperiale Biblioteca di Vienna*, "Archivio Storico Italiano" 5 (1843), p. 281-430 (283); in Prost's repertoire, *Les chroniques vénitienne* cit., p. 542, they are listed under the name of Coll. Foscari 1, but they have no relation to the manuscript from Vienna, but to the number assigned by T. Gar (a method constantly used by Aug. Prost)!

³⁵ Their list was sent to me by the editor on January 2006.

³⁶ According to p. 87 of the manuscript, apud R. F[ulin], *op. cit.*, p. 71. For the description of the manuscript, see *Ibidem*, p. 71-72. Tommaso Temanza (1705-1789) was an architect, a civil engineer and an art historian. From this latter perspective, he is the author of *Vite dei più celebri architetti e scultori veneziani che fiorirono nel secolo decimosesto*, Venice 1778.

Pellegrini, upon the request of Dalla Valentina, the chaplain of San Rocco³⁷). They were also brought into discussion by A. Prost, being listed as anonymous in his repertoire under the numbers XVIII and XIX, whereas the name of Diacono is mentioned with a question mark³⁸. In exchange, the manuscript from Guarneriana Library has never been studied by any scholar before L. A. Berto. On the other hand, several references have been made to other possible manuscripts, which are impossible to find today:

- Vat. 3922³⁹;
- Barberini XI. 145 (former 247)⁴⁰;
- the manuscript 104 from the library of Syracuse University, by the title of *Chronicon Venetum omnium quae circumferentur vetustissimum et Johanni Sagornino vulgo tributum e mss. Codice Apostolo Zeno*⁴¹;
- the manuscript from Cheltenham, reference number 5194, entitled *Cronicon Venetum, saec. XI*, which can be “*un esemplare antichissimo e prezioso dell’Altinate o della Cronaca detta Sagornina*”⁴²;
- M 1528 (7636), presented in the catalogue at Marciana as *Chronicon Venetum Saec. XI a primoriis U. C. usque ad a. 1032*, with an addition that specifies: “*In quanto a questa Cronaca, volgarmente detta la Sagornina, il dotto Girolamo Francesco Zanetti la pubblicò soltanto del 1765, [...]*”. It is a miscellaneous codex (it comprises, amongst others, a treatise signed by Antonio Perseo on the Venetian-Papal relations). From the catalogue’s presentation it results that it is a copy from the 18th century, with an addition that goes to 1032;
- M 125 (7460), called *Racconto dell’historia venetiana del Doglioni*, that covers the period to 1008. Fr. Thiriet indicated that it could be a vulgar copy of Diacono, whose name was distorted into Doglioni⁴³. However, the possibility of such a distortion is not verified since the name of Diacono as

³⁷ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 90. For Sante della Valentina (1748-1826), considered by Emmanuele Antonio Cicogna, *Saggio di bibliografia veneziana*, Venice 1847, p. 507, no 3862 as “*uno de’ veneziani preti distinti*”, see *Necrologia di don Sante della Valentina cappellano della Scuola di S. Rocco, scritta dall’ab. D. Pietro Bettio bibliotecario della Marciana*, Venice 1826.

³⁸ Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire cit.*, p. 215.

³⁹ Idem, *Les chroniques vénitiennes cit.*, p. 542; R. Cessi, in *Documenti relativi alla storia cit.*, I, p. 7.

⁴⁰ Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire cit.*, p. 203; R. Cessi, *op. cit.*, I, p. 7.

⁴¹ Edward Muir, *The Leopold von Ranke Manuscript Collection of Syracuse University. The Complete Catalogue*, Syracuse, New York 1983, p. 105.

⁴² C. Castellani, *op. cit.*, p. 218.

⁴³ Freddy Thiriet, *Les chroniques vénitiennes de la Marcienne et leur importance pour l’histoire de la Romanie gréco-vénitienne*, “*Mélanges d’Archéologie et d’Histoire, publiés par l’École Française de Rome*”, 1954, p. 241-292 (257).

author of the chronicle is a mere late invention of the modern scholars, whereas the codex M 125 belongs to the 18th century;

- the manuscript 4795 from the National Library of Romania⁴⁴, which is listed by R. Constantinescu under a name that creates confusion with the chronicle Gradense⁴⁵, that is Johannes Diaconus Orseolus [sic!], *Chronicon Gradense*. Nevertheless, by analysing the incipit (*Siquidem Venetie due sunt*), it clearly results that it indeed relates to the chronicle under discussion, being in fact a copy from the 17th century on the codex Urb. Lat. 440 and accompanied by marginal notes. The chronicle lies from folio 3 to 76.

Of the above manuscripts, two became the foundation of the consecutive editions, both from the Biblioteca Apostolica Vaticana, with the reference numbers Vat. Urb. 440 and Vat. Lat. 5269. The two codices drew the attention of editors and scholars mainly by the fact that they are also the oldest: Vat. Urb. dates from the 11th century and Vat. Lat. 5269 is a copy of the first made in the 13th century. As a matter of fact, it remains a mystery why the general opinion ascribed them to the same author. It is true that the 13th century manuscript is the *ad litteram* copy of the other, however, although scholars have noticed that, in addition to the 11th century one, it also analyses the period from origins to the election of Doge Maurizio in 764, no one has raised the question whether this was a later addition with no relation to the 11th century original author, regarded as Giovanni Diacono. It is a possibility brought into discussion only recently by the latest editor of the chronicle, L. A. Berto⁴⁶. There are great differences between the method used for this addition and the later period common to the both codices. They reside primarily in the abundant use of specific sources (Paul the Deacon, etc.) for the period from the origins to 764, which then stops suddenly for the narration of the subsequent period, that is the period pertaining to the manuscript Vat. Urb. 440. The first editors (H. G. Pertz and G. Monticolo) were mainly seduced by the textual harmony specific for the post-764 period and immediately embraced the opinion that also the previous part, even though in a different manuscript, was the work of the same author.

In conclusion, it is rather natural to speak of two different authors (as there are two different manuscripts), one from the 11th century (covering the period from 764 to 1008 only) and the other from the 13th century (an anonymous author of the writing from the origins to 764 and then faithful transcriber of the later period, which he attaches to his very work). One can

⁴⁴ R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 451.

⁴⁵ The confusion is extreme when the Romanian scholar, talking about editions, makes reference to that of Cessi from 1933, that is to *Origo*. See *Origo Civitatem Italie seu Veneticorum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense)* (ed. by R. Cessi), Rome 1933.

⁴⁶ Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 309.

assume that M. Foscarini himself, speaking of the codex Vat. Urb. 440 as the most recent one, considered the other codices, including Vat. Lat. 5269, as not belonging to the same chronicle, regarded nowadays as belonging to Giovanni Diacono.

Editions:

E. A. Cicogna argued that in 1753 Tommaso Temanza had transcribed with some inaccuracies the codex Zeniano (Marc. Lat. X, 141) in an attempt to edit it⁴⁷. This initiative did not become reality, but an edition would appear in 1765, when Girolamo Francesco Zanetti published the chronicle under the title of *Cronaca veneziana antichissima attribuita a Giovanni Sagornino*⁴⁸ or *Chronicon Venetum omnium que circumferuntur vetustissimum et Iohanni Sagornino vulgo tributum*⁴⁹ on the basis of the same codex⁵⁰. The Zanetti edition was not positively received, mostly due to its many inaccuracies⁵¹, which make it scientifically unreliable⁵². It was regarded as “*infelice, zeppa di fraintendimenti e di errori*”⁵³. Hence, “*elle n'est plus acceptée par personne*”⁵⁴. Cicogna was hopeful about improving the editing of the chronicle, recalling two other similar attempts by Domenico Maria Pellegrini⁵⁵ and Giammaria Maggioni⁵⁶, respectively.

The editors of *Monumenta Germaniae Historica* collection would assume responsibility of a critical edition, completed by H. G. Pertz in 1846 (vol. VII of the prestigious collection). Considering that the *Chronicon Gradense* from the manuscript Vat. Urb. 440 was also part of the chronicle

⁴⁷ R. F[ulin], *op. cit.*, p. 71; see also G. Monticolo, *op. cit.*, p. 39.

⁴⁸ *Ibidem*; B. Rosada, *op. cit.*, p. 82; Luigi Andrea Berto, *Diacono, Giovanni*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 56, Rome 2001, p. 8-10 (10).

⁴⁹ Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 79; E. Barile, *op. cit.*, p. 344. For the personality of G. F. Zanetti, see *Elogio di Girolamo Zanetti (nato 1713, morto 1782) scritto in lingua Latina dall'ab. Gennari*, in t. II, p. xvi, *Saggi scientifici e letterarii dell'Accademia di Padova*, a. 1789.

⁵⁰ Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 79; R. F[ulin], *op. cit.*, p. 71; M. Zorzi, *op. cit.*, p. 18; E. Barile, *op. cit.*, p. 344.

⁵¹ T. Gar, *op. cit.*, p. 283; Carlo Cipolla, *Fonti edite della regione veneta dalla caduta dell'impero romano*, Venice 1882, p. 31; G. Monticolo, *op. cit.*, p. 39; Heinrich Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, II, 1920 [repr. in Aachen 1964], p. 388.

⁵² Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 309.

⁵³ M. Zorzi, *op. cit.*, p. 18.

⁵⁴ Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 522.

⁵⁵ Em. A. Cicogna, *op. cit.*, p. 80; R. F[ulin], *op. cit.*, p. 71-72; see also T. Gar, *op. cit.*, p. 283 (with reference to Giovanni Antonio Moschini, *Della letteratura veneziana nel secolo XVIII*, II, Padua 1752).

⁵⁶ R. F[ulin], *op. cit.* p. 71-72.

ascribed by himself to Giovanni Diacono, Pertz carried out an edition⁵⁷ that comprised both writings⁵⁸, where *Gradense* was the prologue to the chronicle of Diacono, which, according to that manuscript, covered the period from 764 to 1008, that is that part of the chronicle ascribed to Diacono. Thus, the title of the Pertz edition is *Ioannis Diaconi, Chronicon venetum et gradense*⁵⁹. This version is considered the first critical edition of the chronicle⁶⁰.

Another edition was offered within volume 139 of *Patrologia Latina* by J. P. J. Migne, together with other works. Migne took on the entire text of Pertz, and implicitly the *Chronicon Gradense*.

Although he was right to separate *Gradense* from Diacono's writing, Giovanni Monticolo felt the need to engage in the analysis of the origins and history of the first centuries of Venetian history, which was missing from Diacono's chronicle. Consequently, the manuscript Vat. Lat. 5269 came to provide this completion. Thus combining the two oldest codices, he proceeded to a new edition, based on his study from 1889⁶¹, and opened to public in 1890 under the title of *Cronaca veneziana* within the volume *Cronache veneziane antichissime* (as a matter of fact, Monticolo did not hesitate to show that the chronicle of Diacono is the most important from the entire edited collection⁶²). The corrections applied to the codex Vat. Urb. 440 are indeed remarkable in comparison with the other manuscript taken into consideration. Highly superior to the previous editions, Monticolo's edition was regarded as "*très bien éditées et commentées*" (along with "*les chroniques d'Altino et du Grado*")⁶³, "*più corretta*"⁶⁴, and "*più affidabile*"⁶⁵.

Closer to our days, Mario De Biasi offered the public an edition in two volumes by the name of *Cronaca veneziana di Giovanni diacono* (1986, 1988). It is a translation into Italian, accompanied by comments, but missing

⁵⁷ *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, 7, Hannover, 1846, p. 1-38.

⁵⁸ Cf. G. Monticolo, *op. cit.*, p. 39 and 163. For the alleged paternity of the chronicle *Gradense* to Giovanni Diacono, see also Giandomenico Serra, *Da Altino alle Antille. Appunti sulla fortuna e sul mito del nome «Altília», «Attilia», «Antília», «Studii italiene Roma»*, new series, 2 (1935), p. 25-99 (33).

⁵⁹ U. Balzani, *op. cit.*, p. 138; Ed. Muir, *op. cit.*, p. 105.

⁶⁰ E. Barile, *op. cit.*, p. 344.

⁶¹ That is G. Monticolo, *op. cit.*, see B. Rosada, *Storia di una cronaca cit.*, p. 172 n. 52.

⁶² G. Monticolo, *Prefazione cit.*, p. xxix.

⁶³ Fr. Thiriet, *op. cit.*, p. 241.

⁶⁴ Eugenio Musatti, *Storia di Venezia*, 3rd ed., I, Milan 1936, p. 14 n. 1.

⁶⁵ Gherardo Ortalli, *I cronisti e la determinazione di Venezia città*, in *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, II: *L'età del comune* (ed. by Giorgio Cracco & G. Ortalli), Rome 1995, p. 761-782 (780 n. 12).

the original Latin text⁶⁶. It is an edition judged as a “*bella traduzione*”⁶⁷, enjoying “*l’ampio e lucido commento di Mario De Biasi*”⁶⁸, and reviewed more than positively by G. Ortalli⁶⁹.

Finally, the edition of Luigi Andrea Berto is the last in the series of Diacono’s editions (*Istoria Veneticorum*, Bologna 1999⁷⁰). The editor provides a bilingual edition (Latin-Italian), his initiative being part of a series of publications of Venetian chronicles created in Latin (besides Diacono, Berto also published *Annales Venetici breves*⁷¹ and *Historia Ducum Venetorum*⁷², and is currently in charge of editing the chronicle of Marco⁷³). As the predecessors Pertz and Monticolo, this edition is based on the two oldest codices (Vat. Urb. 440 and Vat. Lat. 5269) and offers a concise and straight to the point introductory study⁷⁴.

Dating:

It was originally thought that the work ascribed to Giovanni Diacono was subsequent to the chronicles *Gradense* or *Altinate* and this became an indisputable opinion at a particular instant⁷⁵. S. Romanin

⁶⁶ Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 309.

⁶⁷ B. Rosada, *Il Chronicon Venetum cit.*, p. 91 n. 1.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ In “Archivio Veneto”, 1990, p. 179-182, cf. *Ibidem*.

⁷⁰ L. A. Berto, *op. cit.*, p. 10.

⁷¹ See Anon., *Annales Venetici breves*, in *Testi Storici Veneziani (XI-XIII secolo)* (ed. by L. A. Berto), Padua 2000 [1999], p. 86-99.

⁷² See Anon., *Historia Ducum Venetorum*, in *Testi Storici Veneziani (XI-XIII secolo)* (ed. by L. A. Berto), Padua, 2000 [1999], p. 1-83. See also Şerban Marin, *Some Considerations regarding Historia Ducum Venetorum (13th Century)*, “Transylvanian Review” 19 (2010), 2, supplement no. 5, p. 9-28.

⁷³ See *Marci Chronica universalis*, Veneția, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscrisul It. XI. 124 [= 6802]. See also Ş. Marin, *Considerations regarding the Venetian Chronicle Ascribed to Marco and its Copy from the 16th Century*, in *Moesica et Christiana. Studies in honour of Professor Alexandru Barnea* (ed. by Adriana Panaite, Romeo Cîrjan, Carol Căpiță), Brăila 2016, p. 545-557.

⁷⁴ Pages 7-25, cf. Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 309.

⁷⁵ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 119; Angelo Zon, *Osservazioni sulla cronaca del maestro Martino da Canale composte dal nobile Angelo Zon con alcuni estratti di altra antica cronaca veneziana scritta in lingua latina*, în *La Cronique des Veniciens de maistre Martin da Canal. Cronaca Veneta del maestro Martino da Canale dall’origine della citta’ sino all’anno MCCLXXV tratta da un codice della Biblioteca Riccardiana* (ed. by Filippo-Luigi Polidori), “Archivio Storico Italiano”, 8 (1845), p. 253-256 (254). See *Origo Civitatem Italie cit.* See also Ş. Marin, *Considerations regarding the Place of Chronicon Altinate in the Venetian Historical Writing*, “Revue des études sud-est européennes” 51 (2013), 1-4, p. 83-103.

contradicts himself from this point of view as he first appraised *Altinate* as the “*antichissima tra le Cronache veneziane*”⁷⁶ and further declared Giovanni Diacono “*antichissimo de’ cronisti veneti*”⁷⁷, whereas Horatio Brown does not give a final verdict, indicating that our chronicle was one of the earliest authorities⁷⁸. In any case, it was in the 20th century that this chronicle came to be quasi-unanimously appreciated as the first Venetian chronicle to have reached us⁷⁹ and even as “*l’iniziatore, in senso ben più che materiale, della storiografia veneziana*”⁸⁰. As an exception for the 19th century, A. Gfrörer had noticed ever since that we were dealing with the “*la cronaca più antica de’ Veneti*”⁸¹, although, on a different occasion he attenuated this presumption by stating that “*una cronaca di Grado che, a quanto pare, è tanto antica quanto la veneziana di Giovanni*”⁸², with a clear reference to the *Chronicon Gradense*. A compromise solution is offered by M. De Biasi who, speaking of the beginnings of the Venetian tradition, shows that they should be linked with “*sia con Giovanni Diacono, [...], sia nel «Chronicon altinate», [...]*”⁸³.

⁷⁶ S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, 10 volumes, Venice 1853-1861, II, p. 117 n. 1.

⁷⁷ *Ibidem*, III, p. 369.

⁷⁸ Horatio R. F. Brown, *The City of Rialto*, in Idem, *Venetian Studies*, London 1887, p. 1-55 (20).

⁷⁹ J. P. Kirsch, *John the Deacon*, in *Catholic Encyclopedia*, VIII, New York 1910 [= <http://www.newadvent.org/cathen/08491a.htm>]; George Sarton, *Girolamo Tartarotti, 1749*, “*Isis*” 39 (1948), 4, p. 207-212 (207); G. Fasoli, *Nascita di un mito*, in *Studi storici in onore di Gioacchino Volpe per il suo 80° compleanno*, I, Florence 1958, p. 447-479 (453); Andrea Da Mosto, *I dogi di Venezia nella vita pubblica e privata*, Milan [1966], p. 6; G. Fasoli, *I fondamenti della storiografia veneziana*, in *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* (ed. by Agostino Pertusi), Florence 1970, p. 11-44 (13); Giorgio Cracco, *Un “altro mondo”. Venezia nel medioevo. Dal secolo XI al secolo XIV*, Turin 1986, p. 27; D. Raines, *op. cit.*, p. 8; L. A. Berto, *op. cit.*, p. 8; B. Rosada, *I secoli della letteratura veneta*, December 2002 [= http://www.provincia.venezia.it/istruzione/pubblicazioni/lett_veneta.pdf], p. 9; Thomas F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Baltimore-London 2003, p. 2; E. Barile, *op. cit.*, p. 343.

⁸⁰ Girolamo Arnaldi and Lidia Capo, *I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana dalle origini alla fine del secolo XIII*, in *Storia della cultura veneta. Dalle origini al Trecento*, Vicenza 1976, p. 387-411 (392).

⁸¹ Augusto Fr. Gfrörer, *Storia di Venezia dalla sua fondazione fino all’anno 1084* (transl. by Pietro Pinton), “*Archivio Veneto*” 12-16 (1876-1878), p. 52-89 (81).

⁸² *Ibidem*, p. 84-85.

⁸³ M. De Biasi, *Leggenda e storia nelle origini di Venezia*, “*Ateneo Veneto*” 172 (= 23, new series) (1985), p. 77-101 (95).

Equally, there was no doubt about its belonging to the first half of the 11th century. It is thus shown that he wrote “around 1000”⁸⁴, or “in 1000”⁸⁵, “in 1008”⁸⁶, “around 1008”⁸⁷, “around 1018”⁸⁸, “in the first years of” or “at the outset of” the 11th century⁸⁹, “shortly after 1000”⁹⁰, “in early 11th century”⁹¹, “in the first decades of the 11th century”⁹², “*a cavallo*

⁸⁴ Frederic Chapin Lane, *Medieval Political Ideas and the Venetian Constitution*, in Idem, *Venice and History. The Collected Papers of Frederic C. Lane*, Baltimore 1966, p. 285-308 (287); Ovidio Capitani, *Motivi e momenti di storiografia medioevale italiana: secc. V-XIV*, in *Nuove questioni di storia medioevale*, Milan 1969, p. 729-800 (784).

⁸⁵ Anna Orriols i Alsina, *Les imatges preliminars dels evangelis de Cuixà (Perpinya, Bibl. Mun., ms. 1)*, “*Locvs amoenus*” 2 (1996), p. 31-46 (40 n. 33).

⁸⁶ R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 451.

⁸⁷ Alan M. Stahl, *Zecca: The Mint of Venice in the Middle Ages*, Baltimore 2000, p. 3.

⁸⁸ T. S. Brown, *History as myth: medieval perceptions of Venice's Roman and Byzantine past*, in *The Making of Byzantine History. Studies dedicated to Donald M. Nicol* (ed. by Roderick Beaton, Charlotte Roueché), Aldershot 1993, p. 145-157 (151); Th. F. Madden, *op. cit.*, p. 207 n. 9.

⁸⁹ H. R. F. Brown, *op. cit.*, p. 20; Giuseppe Marzemin, *Carlo Magno a Venezia e le sue promesse*, “*Memorie storiche forogiuliesi*” 33-34 (1937-1938), p. 65-80 (70); Robert Lee Wolff, *Romania: the Latin Empire of Constantinople*, “*Speculum*” 23 (1948), p. 1-34 (8); R. Cessi, *Venezia ducale cit.*, I, p. 31 (where he considers Diacono as an actor from the 10th century, who gathered great sources at the beginning of the following century); Silvio Tramontin, in Idem *et alii*, *Culto dei santi a Venezia*, Venice 1965, p. 43-73 (71); Antonio Carile, *Le origini di Venezia nelle più antiche cronache veneziane*, in *Memoria Antoniadis*, Venice 1974, p. 27-40 (28, 30, 39); G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 391; William J. Bouwsma, *Venezia e la difesa della libertà repubblicana. I valori del Rinascimento nell'età della Controriforma*, Bologna 1977 [*Venice and the Defense of Republican Liberty. Renaissance Values in the Age of the Counter Reformation*, Berkeley-Los Angeles 1968], p. 42; M. Zorzi, *I Gradenigo e i libri*, in *Grado, Venezia, i Gradenigo cit.*, p. 227-242 (228); L. A. Berto, *La Venetia tra franchi e bizantini. Considerazioni sulle fonti*, “*Studi Veneziani*”, new series, 38 (1999), p. 189-202 (189); E. Barile, *op. cit.*, p. 344; L. A. Berto, *Pietro IV Candiano, un doge deposto perché era troppo virtuoso o perché era troppo autoritario?*, “*Studi Veneziani*”, new series, 40 (2000), p. 163-168 (163); Francesco Borri, *Duces e magistri militum nell'Italia esarcale (VI-VIII secolo)*, “*Reti Medievali Rivista*” 6 (2005), 2, p. 1-46 [= http://www.storia.unifi.it/_RM/rivista/saggi/Borri.htm], p. 35 n. 60.

⁹⁰ Vladimir K. Ronin, *The Franks on the Balkans in the early Ninth Century*, “*Etudes balkaniques*” 21 (1985), 1, p. 39-57 (55).

⁹¹ Philip Grierson, *The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042)* (with an Additional Note by Cyril Mango and Ihor Sevchenko), “*Dumbarton Oaks Papers*” 16 (1962), p. 3-63.

⁹² L. A. Berto, *Diacono, Giovanni cit.*, p. 8.

between the 10th and 11th centuries”⁹³, “in the 10th and 11th centuries”⁹⁴, that he lived “between late 10th century and early 11th century”⁹⁵ or that the period of composition was between 980 and 1008⁹⁶, 991 and 1008⁹⁷, or 1008 and 1018⁹⁸, theories that are unanimously based on the fact that the work ends in the first years of the 11th century⁹⁹, more exactly in 1008¹⁰⁰ or 1009¹⁰¹. Bruno Rosada gives also a greater time margin “around 1000”, considering the integration of the chronicle into what is known as the “Ottonian Renaissance”¹⁰². A rather bizarre hypothesis had been advanced by B. Cecchetti, who placed the chronicle in the 10th century, although he was aware that the narrative went as far as 1008¹⁰³.

It is likely that Giovanni Diacono lived until at least 1018¹⁰⁴, even though the abrupt ending of the writing in 1008 determined R. Cessi and

⁹³ D. Raines, *Grado nel mito delle origini del patriziato veneziano*, in *Grado, Venezia, i Gradenigo* cit., p. 99-118 (99).

⁹⁴ Ivan Dujčev, *Rapporti fra Venezia e la Bulgaria nel medioevo*, in *Venezia e il Levante fino al secolo XV* (ed. by Agostino Pertusi), I: *Storia-Diritto-Economia*, Florence 1973, p. 237-259 (244 n. 5).

⁹⁵ G. Monticolo, *La cronaca del diacono Giovanni e la storia politica di Venezia sino al 1009*, “Archivio Veneto” 25 (1883), p. 1-22 (4 n. 5); G. Ortalli, *Grado e i Gradenigo. Vicende e ruoli alle radici della civiltà veneziana*, in *Grado, Venezia, i Gradenigo* cit., p. 27-42 (27).

⁹⁶ Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes* cit., p. 522.

⁹⁷ Jacques Poucet, *Le mythe de l'origine troyenne au Moyen âge et à la Renaissance: un exemple d'idéologie politique (Antenor, fondateur de Venise, II)* [= <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/FE/05/anthenor2.html#France>], p. 22.

⁹⁸ H. Simonsfeld, apud B. Rosada, *Storia di una cronaca* cit., p. 160, who agrees that “queste date sono fuori di discussione”.

⁹⁹ A. Zon, *op. cit.*, p. 254.

¹⁰⁰ Aug. Prost, *op. cit.*, p. 522; U. Balzani, *op. cit.*, p. 207 n. 3; G. Fasoli, *op. cit.*, p. 15; B. Rosada, *Il Chronicon venetum* cit., p. 84; G. Ortalli, *I cronisti e la determinazione* cit., p. 763; D. Raines, *Alle origini dell'archivio politico* cit., p. 8; Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 309; Maureen C. Miller, *The Bishop's Palace: Architecture and Authority in Medieval Italy*, Ithaca 2000, p. 266; B. Rosada, *I secoli della letteratura veneta* cit., p. 9; E. Barile, *op. cit.*, p. 344; G. Ortalli, *Quando il doge diventa santo. Fede e politica nell'esperienza di Pietro I Orseolo*, “Studi Veneziani”, new series, 41 (2001), p. 15-48 (23).

¹⁰¹ G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti* cit., p. 37; obviously by misprint, G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 391 estimate that his notes go to 1018, which was in fact the year when Giovanni Diacono passed away.

¹⁰² B. Rosada, *op. cit.*, p. 8-9.

¹⁰³ Bart. Cecchetti, *Di alcune fonti della storia veneta fino al secolo XIII*, Venice 1867, p. 9.

¹⁰⁴ G. Monticolo, *Prefazione* cit.: xxx, taken on by G. Fasoli, *op. cit.*, p. 30.

most recently A. Middeldorf Kosegarten¹⁰⁵ suggest the likelihood of his death in this latter year.

Paternity:

The name of Giovanni Sagornino is mentioned in two of the manuscripts (Vat. Urb. 440 and Marc. Lat. X, 141) in a way that, at first glance, would not raise any doubts on the paternity. In essence, it was an appeal to Doge Domenico Flabanico (1032-1043) by this G. Sagornino, from the guild of blacksmiths, against the *gastald* of the blacksmiths's corporation. This appeal was inserted in the manuscript by mid-11th century¹⁰⁶. At a closer look, one can detect successive interventions on the title page of the manuscript Vat. Urb. 440, including the expression "*Nomen auctoris*", clearly added through ignorance. All these words were taken on by the Marcian manuscript¹⁰⁷, as well as the manuscript from Syracuse University¹⁰⁸. In reality, this blacksmith (*fabbro*) had nothing to do with the chronicle but by pure accident¹⁰⁹. Observing this situation in the 18th century, M. Foscarini expressed his doubts with regard to this paternity, bringing additional evidence to the case. More precisely, Foscarini analysed Sagornino family of citizens, acknowledging its Venetian roots and noting its different members in the Grand Council. He exemplifies with documents different cases where this family appears¹¹⁰, concluding that "*sarebbe da farsi meraviglia, che se l'autor della cronaca fosse veramente il detto Giovanni Sagornino, non abbia lasciata memoria di tali avvenimenti [...]*"¹¹¹. Further on, without proceeding to finding the real author, Foscarini

¹⁰⁵ R. Cessi, *op. cit.*, I, p. 400 n. 3; Antje Middeldorf Kosegarten, *Zur liturgischen von San Marco in Venedig im 13. Jahrhundert. Kanzeln und Altarziborien*, "Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft" 29 (2002), p. 7-77; see also J. P. Kirsch, *op. cit.* and M. De Biasi, *Cronaca veneziana cit.*, II, p. 135, in his conclusive note.

¹⁰⁶ Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes cit.*, p. 522; see also L. A. Berto, *Pietro IV Candiano cit.*, p. 168.

¹⁰⁷ B. Rosada, *Il Chronicon venetum cit.*, p. 82.

¹⁰⁸ Ed. Muir, *op. cit.*, p. 105.

¹⁰⁹ B. Rosada, *op. cit.*, p. 82.

¹¹⁰ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 119 n. 3; see also S. Romanin, *op. cit.*, I, p. 292 n. 1.

¹¹¹ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 119-120 n. 3. For the family Sagornino/Savorgnan, see Giannantonio Liberati, *Notizie genealogiche intorno alle famiglie Savorgnan e Zeno*, Venice 1766; cf. D. Francesco Caro C. R. S. ec., *Istoria de' signori Savorgnani detti del Monte Conti di Belgrado, Castelnovo, ec.*, Udine 1771 [first ed., Verona 1685], more recently, Laura Casella, "*Nobilissima famiglia Savorgnana, seminario antico e fecondo di lettere bellicose di armi letterate*". *Una famiglia di militari friulani nella Repubblica veneta*, in *Cheiron: Istituzioni militari in Italia fra Medioevo ed Età moderna* (ed. by Luciano Pezzolo), 23 (1995), p. 131-

adopted the following solution: “*qualunque si fosse l'autore di que' comentarii, egli merita che i nostri gliene sappiando grado.*”¹¹² Besides Foscarini, Zanetti also put in doubt the paternity to Sagornino¹¹³. Nevertheless, the name of *Sagornina* continued to be attributed to the chronicle under discussion¹¹⁴ until when Aug. Prost could stress that “*elle n'est plus acceptée par personne*”¹¹⁵. Eugenio Musatti's vacillations could be regarded as a ‘transition stage’ in determining the paternity of the work. He called the chronicle alternatively *Sagornina* or as belonging to Giovanni Diacono¹¹⁶, depending on the editions he made reference to, Zanetti or Monticolo, respectively. The same position of neutrality seems to be taken by S. Romanin. In the several references to the chronicle from the first volumes of his prestigious work, he used constantly the name of *Sagornina*¹¹⁷. But as he spoke of the author, he specified: “*il reputatissimo cronista contemporaneo, conosciuto sotto il nome di Sagornino, e che per l'esattezza del racconto e per l'affetto ch'ei mostra evidente alla famiglia Orseolo, a buon dritto si crede essere stato quel Giovanni diacono*

155 apud D. Raines, *La biblioteca-museo patrizia e il suo 'capitale sociale' – modelli illuministici veneziani e l'imitazione dei nuovi aggregati*, in *Arte, storia, cultura e musica in Friuli nell'età del Tiepolo. Atti del convegno internazionale di studi, Udine, 19-20 dicembre 1996* (ed. by Caterina Furlan), Udine 1997, p. 63-84 [= <http://venus.unive.it/riccdst/sdv/saggi/testi/pdf/Raines-biblioteca%20museo.pdf>, p. 26 n. 79]; Laura Casella, *I Savorgnan. La famiglia e le opportunità del potere (secc. XV-XVIII)*, Rome 2003.

¹¹² M. Foscarini, *op. cit.*, p. 120.

¹¹³ Aug. Prost, *op. cit.*, p. 522; E. Barile, *op. cit.*, p. 344; however, according to B. Rosada, *op. cit.*, p. 82, Zanetti ascribed it also to Sagornino; for the fact it was ascribed for a long time to Sagornino, see also Charles Eliot Norton, *Historical Studies of Church Building in the Middle Ages: Venice, Siena, Florence*, New York 1880, p. 50; C. Castellani, *op. cit.*, p. 205; G. Fasoli, *op. cit.*, p. 12; D. Raines, *Alle origini dell'archivio politico* cit., p. 23, etc.

¹¹⁴ See, for example, A. Zon, *op. cit.*, p. 254; John Ruskin, *Stones of Venice*, [Brantwood] 1879 [1851-1853] [= <http://www.fullbooks.com/Stones-of-Venice-introductions-.html>]; S. Romanin, *op. cit.*, I-III, *passim*; H. R. F. Brown, *op. cit.*, p. 20, 20-31, 34, 38, 47, 48, 50, 53; E. Musatti, *op. cit.*, p. 14 n. 1, 32 n. 1, 35, etc.

¹¹⁵ Aug. Prost, *op. cit.*, 522; see also G. Monticolo, *Prefazione* cit., p. xxx.

¹¹⁶ E. Musatti, *op. cit.*, *passim*. See similarly, B. Cecchetti, *op. cit.*, p. 9 (who spoke of the chronicle “*di Giovanni diacono detto Sagornino*”); Cesare Cantù, *Scorsa di un Lombardo negli archivj di Venezia*, 1856, p. 3 (“*quella di Giovanni Diacono, vulgarmente detto il Sagornino*”). On the other hand, hesitations are noted even in 1967, see James Westfall Thompson, *A History of Historical Writing*, Gloucester, Mass. 1967, p. 216.

¹¹⁷ S. Romanin, *op. cit.*, I, *passim*; II, *passim*. An exception in *Ibidem*, III, p. 370, where he spoke of the “*la così detta Sagornina*”.

adoperato dal doge Pietro II in tante e sì importante missioni.”¹¹⁸, or “*Giovanni Diacono, conosciuto comunemente sotto il nome del Sagornino*”¹¹⁹. G. Sarton also explained at first that the work was ascribed to “Giovanni Sagornino” and within the same note further states that “the author is generally called *Johannes diaconus Venetus (Urseolus)*”¹²⁰.

The chronicle itself does not offer any name that could enable to determine a clear paternity (it is surprising that a scholar such as W. Bouwsma¹²¹ notes, certainly by disregard, that the writing bore the name of Diacono). In historiography, however, it was the name of Giovanni Diacono that imposed as its author. To my knowledge, the first to have brought to discussion the paternity to *Johannes diaconus Venetus* is one of the editors, namely H. G. Pertz¹²². Even a superficial investigation of the second part of the chronicle proves that we are dealing with a writer who knew Doge Pietro Orseolo II (991-1009) personally. As G. Monticolo showed, the entire part of the chronicle from Doge Pietro Candiano III (942-959) to the end is likely to have been written based on chronicler’s personal recollections¹²³. Moreover, the accuracy and abundance of details describing the extraordinary and mysterious arrival to Venice of Emperor Otto III (983-1002, emperor since 996) and the secret encounter of April 1001¹²⁴ with the doge on the small isle of San Servolo in the lagoon was the determining factor that led historians to ascribe the writing to Giovanni Diacono, presumably one of the few witnesses to the event, and even more so, its main organiser¹²⁵. At the same time, the episode narrating the halt in Ravenna of

¹¹⁸ *Ibidem*, I, p. 292.

¹¹⁹ *Ibidem*, III, p. 369.

¹²⁰ G. Sarton, *op. cit.*, p. 207 n. 3.

¹²¹ W. J. Bouwsma, *op. cit.*, p. 42.

¹²² Aug. Prost, *op. cit.*, p. 522, although, according to E. Barile, *op. cit.*, p. 344, the paternity of the chronicle to Giovanni Diacono was suggested by Zanetti himself.

¹²³ G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti cit.*, p. 150-151; Idem, *Spigolature d’archivio (secolo XI-XIV)*, “Nuovo Archivio Veneto”, 3, 2 (1892), 1, p. 351-386 (365).

¹²⁴ For this encounter, see also A. Da Mosto, *op. cit.*, p. 49-50 and Mathilde Uhlirz, *Venezia nella politica di Ottone III*, in *La Venezia del Mille*, Florence 1965, p. 29-43 (39-41).

¹²⁵ G. Monticolo, *Prefazione cit.*, p. xxx-xxxi; A. Da Mosto, *op. cit.*, p. 49; John Julius Norwich, *A History of Venice*, London 1983 [1977-1981], p. 56; Gerhard Rösch, *Venezia e l’impero 962-1250. I Rapporti politici, commerciali e di traffico nel periodo imperiale germanico*, Rome 1985 [*Venedig und das Reich. Handels- und verkehrspolitische Beziehungen in der deutschen Kaiserzeit*, [1982]], p. 36-37; B. Rosada, *op. cit.*, p. 83; L. A. Berto, *Diacono, Giovanni cit.*, p. 8; Idem, *Il vocabolario politico e sociale della “Istoria Veneticorum” di Giovanni Diacono*, Padua 2001, p. 12.

the same emperor to punish Rodolfo, Count of Rimini, is not mentioned in any other chronicle, although it is confirmed by a document issued by Otto III on May 6, 996. Giovanni Diacono must have been a witness to this event as it is known that in early May 996 he was indeed in Ravenna and is even cited in a diploma issued by the German sovereign on that date¹²⁶. Moreover, it is not impossible that our character had accompanied Otto III to Rome, where the German sovereign was to be crowned emperor, a theory supported by a document issued by Doge Pietro II Orseolo, unfortunately undated, whereby a certain amount of money was to be given to a deacon Giovanni for his expenses incurred in Rome¹²⁷.

In any case, possible doubts about the paternity of the chronicle to Giovanni Diacono appeared in the investigations of Enrico Besta or Gina Fasoli¹²⁸ (the latter related naturally to what the manuscript offers without making speculations, which manuscript proves that we are dealing with an anonymous chronicle), but as simple questions marks. In fact, Giusto Fontanini, the first to have drawn attention to the chronicle had declared the writing as anonymous, entitling it “*Opera di Veneto cronologo anonimo*”¹²⁹. L. A. Berto equally raised a small question mark from the outset, speaking of the possibility “*se si considera che l’Istoria Veneticorum è anonima e non ha alcuna introduzione o dedica.*”¹³⁰ However, the latest editor of the chronicle continues to rely on the fact that the work is traditionally ascribed to Giovanni Diacono, listing the reasons why he opted for this paternity¹³¹.

¹²⁶ *Ottonis II. et III. diplomata* (ed. by Th. Sickel), *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae*, II, 2, Hannover 1893, nn. 192 f. apud L. A. Berto, *Diacono, Giovanni* cit., p. 8-9; see also S. Romanin, *op. cit.*, I, p. 284-285; R. Cessi, *Documenti relativi alla storia di Venezia* cit., II, p. 153-154; Idem, *Venezia ducale* cit., I, p. 359-360; L. A. Berto, *Il vocabolario politico* cit., p. 12.

¹²⁷ Cf. R. Cessi, *op. cit.*, II, p. 140, also taken on by L. A. Berto, *op. cit.*, p. 12 and n. 9.

¹²⁸ E. Besta, *op. cit.*, p. 802; G. Fasoli, *op. cit.*, p. 13 and 30; see also Giorgio Arnosti, *Lo scisma tricapitolino e l’origini della diocesi di Ceneda*, “*Rivista quadrimestrale di studi vittoriosi Il Flaminio*” 11 (1998), p. 58-103 [apud: <http://www.tragol.it/Flaminio/flaminio-11/59-104.htm>], p. 68; Michael McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300-900*, Cambridge 2002 [2001], p. 238 or Idem, *New Light on the ‘Dark Ages’: How the Slave Trade Fuelled the Carolingian Economy*, “*Past and Present*” 177 (2002), p. 17-54, which specifies that the writing is ascribed to Diacono only.

¹²⁹ Apud M. Foscari, *op. cit.*, p. 120 n. 2. It is the work *Il Dominio temporale della Sede Apostolica sopra la Città di Comacchio per lo spazio continuato di dieci secoli esposto a un ministro d’un principe*, n. pl., 1708. Fontanini lived between 1666 and 1736.

¹³⁰ L. A. Berto, *op. cit.*, p. 11.

¹³¹ *Ibidem*, p. 11-12.

What should be rather noticed is the development of a tendency to create a partition within the writing, based on certain discrepancies¹³². This was sensed at a certain moment by N. Iorga, who noted that some of the episodes were visibly contemporary with the author (the Romanian scholar made reference to the Byzantine marriage of the Doge's son, the arrival in Venice, and the subsequent fate of Mary and her husband), whereas the rest was nothing but "*une compilation sèche*"¹³³. It is certain that the theory speaking about several authors of the chronicle was considered also by certain older scholars¹³⁴, even though incidentally, but they eventually took the stance of ascribing the latest creation to the same Diacono, unlike Gina Fasoli¹³⁵, who elaborated the option of a subsequent "*rimaneggiatore*", who gathered completely different materials, including the body of the chronicle ascribed today to Diacono. These theories have been rejected by G. Arnaldi and L. Capo with a non-argument: "*non è necessario, [...], spingersi a tanto, poiché la frattura fra queste due parti*"¹³⁶, or by Gherardo Ortalli, who stresses that the integrity of the plan is more important than the disintegration of some parts of the composition, reinforcing the theory of a sole and unique writer¹³⁷. A rather neutral opinion is expressed by B. Rosada, who, although observes the greater integrity of the second part of the writing in comparison with the first¹³⁸, does not further engage in causing a partition between them.

The latest editor of the writing, Luigi Andrea Berto, seems to follow the path promoted by G. Fasoli, arguing clearly that the missing part from the 11th century codex (but present in the subsequent ones) must be interpreted as a later addition, at least partially¹³⁹. In order to defend his thesis, Berto gives lexical examples, so much different between the two parts of the chronicle, referring to diverse specific words and verbal expressions that eventually prove the existence of two different authors¹⁴⁰. Certainly, one

¹³² G. Fasoli, *op. cit.*, p. 15.

¹³³ N. Iorga, *Les commencements de Venise*, "Académie Roumaine. Bulletin de la section historique" 18 (1931), p. 101-143 (105); see also *ibidem*, p. 126.

¹³⁴ G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti cit.*, p. 98-102 and E. Besta, *op. cit.*, both apud G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 391 n. 14. Previously, J. P. Kirsch, *op. cit.*, had noticed the differences within the chronicle; however, the reference was strictly made to the confusing and deficient nature of the narrative in the first part and the accuracy of the following part, respectively.

¹³⁵ G. Fasoli, *op. cit.*, p. 19; see the rejection of this option in G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 391.

¹³⁶ G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 391.

¹³⁷ G. Ortalli, *I cronisti e la determinazione cit.*, p. 780 n. 11.

¹³⁸ B. Rosada, *op. cit.*, p. 88.

¹³⁹ Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 310.

¹⁴⁰ *Ibidem*.

could object that it was the one and the same writer, who created the two parts of the writing in different periods of his life, but in the default of proofs, this last opinion is unsustainable. Insisting on the same linguistic proofs, Berto draws the definite conclusion that the part that is not comprised in the oldest manuscript was not written by the same Giovanni Diacono, but was the fruit of a later “*rimaniggiatore*”¹⁴¹. Nevertheless, even Berto examines the work as a whole, editing it integrally and arguing that *Istoria Veneticorum* covers the time frame from the incursion of the Lombards into Italy to the dogeship of Pietro II Orseolo¹⁴², and seems to engage on a rather neutral path, which still takes permanently into account the condition of the two manuscripts, assessing the existence of continuities and discontinuities¹⁴³.

Despite the fact that Berto does not draw a trenchant conclusion, the separation between the two parts represents a natural conclusion *per se*, if we free ourselves from the prejudice of clinging to the integrity of the text as based on the editions hitherto and if we refer strictly to the manuscripts. In addition, the fracture between the two parts is also determined by a different aspect, which is the exploitation of sources, from the affluent use of Paul the Deacon or Bede the Venerable¹⁴⁴ to forgoing the contribution of such sources in the text of the manuscript Vat. Urb. 440 (that is, the only one ascribable to Giovanni Diacono).

As for Giovanni Diacono as person, his paternity over the entire chronicle seems to be regarded without judgement. I do not deny such possibility, although we always need to bear in mind that this character, whose existence is indeed certified by documents, is nowhere indicated as writing a chronicle. For this reason I engage in the course proposed by T. S. Brown, who, at least at first, regarded the chronicle as anonymous¹⁴⁵, although then showed that it was usually ascribed to Giovanni¹⁴⁶ and called it as such¹⁴⁷.

Since we regard the separation of the work in the 13th century manuscript Vat. Lat. 5269 that has been ascribed entirely to Giovanni Diacono as more natural. Therefore, we take into consideration the possibility of ascribing to Diacono of the part that narrates the events after 764 exclusively. For the narrative of the period prior to this year, in the

¹⁴¹ Cristina Sereno, recenzie of L. A. Berto, *Il vocabolario politico* cit., “Archivio Veneto”, 5th series, 157 (2001), 132, p. 171-173 (171, 173).

¹⁴² L. A. Berto, *Il vocabolario politico* cit., p. 14.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 20.

¹⁴⁴ For the use of these chronicles, see *infra*.

¹⁴⁵ T. S. Brown, *op. cit.*, p. 151.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 151, 152, 155, 156.

absence of definite proofs, we consider it as being written by a 13th century chronicler, who could be regarded as either Venetian by birth, or at least a foreigner enamoured of the city in the lagoon or having moral duties towards the Venetian Republic, all these alternatives resulting from his work related to the city's origins. One could not conclude more than this in connection to the author's personality and neither establish data about the dating of the work beyond the fact that manuscript Vat. Lat. 5269 belongs to the 13th century.

About Giovanni Diacono's Life:

It is known about Giovanni Diacono that he was in good relations with Doge Pietro Orseolo II. He was maybe even the most trustful character in the doge's entourage¹⁴⁸ or at least extremely approached to this doge¹⁴⁹. He was even regarded as "*creatura degli Orseolo*"¹⁵⁰. It was perhaps this particular relation with the Orseolos that determined R. Constantinescu to ascribe him the name of "*Johannes Diaconus Orseolus*"¹⁵¹. The chronicle's text itself recommends him as an excellent connoisseur of the political realities around this doge, so that the work, when referring to Orseolo's

¹⁴⁸ G. Monticolo, *Spigolature d'archivio* cit., p. 366 and Joseph H. Lynch, *Hugh I of Cluny's Sponsorship of Henry IV: Its Context and Consequences*, "Speculum" 60 (1985), 4, p. 800-826 (811), which refer even to his "intimacy" with this doge; see also Ernesto Sestan, *La conquista veneziana della Dalmazia*, in *La Venezia del Mille* cit., p. 85-116 (100); Vittorio Lazzarini, *I titoli dei dogi di Venezia*, "Nuovo Archivio Veneto", new series, 2 (1903), vol. 5, I, p. 271-311 (276); J. J. Norwich, *op. cit.*, p. 54; see also L. A. Berto, *op. cit.*, p. 13, who takes "*un rapporto di tipo spirituale con Pietro II Orseolo*" into account. For the personality of this doge, see first and foremost Otto Kohlschütter, *Venedig unter dem Herzog Peter II Orseolo 991-1009*, Göttingen 1868.

¹⁴⁹ G. Serra, *op. cit.*, p. 33; Cinzio Violante, *Venezia fra papato e impero nel secolo XI*, in *La Venezia del Mille* cit., p. 45-84 (49); Maria Nallino, *Il mondo arabo e Venezia fino alle crociate*, in *La Venezia del Mille* cit., p. 161-181 (177); A. Da Mosto, *op. cit.*, p. 49, 51; G. Rösch, *op. cit.*, p. 36-37; G. Cracco, *op. cit.*, p. 27; G. Ortalli, *Il ducato e la «civitas Rivoalti»: tra carolingi, bizantini e sassoni*, in *Storia di Venezia* cit., I, p. 725-790 (788 n. 235); T. S. Brown, *op. cit.*, p. 151; M. Zorzi, *Introduzione* cit., p. 18; E. Barile, *op. cit.*, p. 344; L. A. Berto, *op. cit.*, p. 23; Ş. Marin, *Who Was the Bride and Who Was the Bridegroom? A Venetian-Byzantine Matrimonial Alliance in the 11th Century – between History and Legend*, "Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica" 8 (2006), p. 53-74 (55).

¹⁵⁰ A. Da Mosto, *op. cit.*, p. 37.

¹⁵¹ R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 451. J. P. Kirsch, *op. cit.* notes even that they were relatives, but only as a possibility.

period, seems to rely on personal memories¹⁵². However, it is not the chronicle itself that offers the most important details about Diacono's life¹⁵³, but the documents¹⁵⁴. Indeed, there are five missions connected to him, as messenger to the court of the German emperors¹⁵⁵, as follows:

1) on May 1, 995, envoyed to Otto III¹⁵⁶; the privilege acquired in Aachen on the occasion of this mission also represents the first certain news related to Giovanni Diacono as character¹⁵⁷;

2) on May 996, sent together with Pietro Gradenigo to Otto III (in addition, also charged by Petronia, abbess of San Zaccaria convent)¹⁵⁸;

3) on January 7, 999, sent again as representative to Otto III¹⁵⁹;

4) on April, 1001, encharged to the same emperor¹⁶⁰, in Ravenna¹⁶¹;

5) on November 16, 1002, as messenger to Emperor Henry II (1002-1024, emperor since 1014)¹⁶².

¹⁵² G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti cit.*, p. 150-151; Idem, *Spigolature dell'archivio cit.*, p. 365.

¹⁵³ Idem, *Prefazione cit.*, p. xxx, who showed that, although very important, the details delivered by the chronicler about himself are not in great number.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. xxxv.

¹⁵⁵ For Diacono's position as ambassador in the context of the relations between the Orseolos and the Ottonians, see *Ibidem*, p. xxxi-xxxv; B. Rosada, *op. cit.*, p. 80-81.

¹⁵⁶ O. Kohlschütter, *op. cit.*, p. 84, taken on by G. Monticolo, *La cronaca del diacono Giovanni cit.*, p. 21; see also R. Cessi, *Documenti relativi alla storia di Venezia cit.*, p. 148; cf. *Ottonis II et III diplomata*, nos 165, 192, 397, apud L. A. Berto, *Diacono, Giovanni cit.*, p. 9.

¹⁵⁷ G. Monticolo, *Prefazione cit.*, p. xxxi.

¹⁵⁸ Marco Fantuzzi, *Monumenti Ravennati de' secoli di mezzo per la maggior parte inediti*, 6 volumes, Venice 1801-1804, VI, p. 263; *Codice diplomatico padovano dal secolo sesto a tutto l'undecimo* (ed. by Andrea Gloria), Venice 1877, doc. 77, apud G. Monticolo, *La cronaca del diacono Giovanni cit.*, p. 21; see also *Ottonis II. et III. diplomata* (ed. by Th. Sickel), in *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae*, II, 2, Hannover 1893, nos 192 ff, apud L. A. Berto, *op. cit.*, p. 8-9. See also Giovanni Giacomo Caroldo, *Istorie veneziene*, I (ed. by Ș. V. Marin), Bucharest 2008, p. 79.

¹⁵⁹ A. Dandolo, col. 230 D-E, apud G. Monticolo, *op. cit.*, p. 21; see also E. Barile, *op. cit.*, p. 344; not mentioned by L. A. Berto, *op. cit.*

¹⁶⁰ *Codice Trevisano*, ASV, f. 127, apud G. Monticolo, *op. cit.*, p. 21; *Ottonis II et III diplomata*, nos 165, 192, 397, apud L. A. Berto, *op. cit.*, p. 9; see also T. S. Brown, *op. cit.*, p. 151.

¹⁶¹ M. Uhlirz, *op. cit.*, p. 39. We also noted the presence of Giovanni Diacono in Ravenna, along with Pietro Gradenigo, in G. G. Caroldo, *op. cit.*, p. 85.

¹⁶² S. Romanin, *op. cit.*, I, p. 387; A. Dandolo, col. 232 E, apud G. Monticolo, *op. cit.*, p. 21; *Heinrici II et Ardvini diplomata* (ed. by H. Bresslau), in *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae*, III, Hannover 1900, nos 24, 388 apud L. A. Berto, *op. cit.*, p. 9. See also G. G. Caroldo, *op. cit.*, p. 86.

These five missions, listed by G. Monticolo, could be completed by a sixth one, since the same Giovanni Diacono was in Aachen as representative of the abbeys of San Zaccaria convent¹⁶³. A mission to Rome could also be considered, on the basis of a document referring to a certain amount of money to be given to Giovanni Diacono for his expenses incurred in the Eternal City, while in a mission to Otto III¹⁶⁴. M. Uhlirz offers the details referring to a meeting in Como on July 1000 between Otto III and the ambassadors from the side of the pope (Sylvester II, 999-1003) and the Roman patricians, according to which our character was also present¹⁶⁵.

Somehow, G. Monticolo noted the absence of any clue for Diacono's participation to the "*trattative non meno importanti che nel medesimo tempo vennero fatte tra il doge e la corte bizantina*."¹⁶⁶ Since our character was not present as eyewitness to the famous campaign of Pietro Orseolo in Dalmatia¹⁶⁷, one could conclude – certainly, exaggerating a little – upon a complete ignoring of the Venetian affairs in the East. It is despite that, at a certain moment, Fr. Thiriet referred to him as "*témoigne des relations étroites qui existaient entre Venise et Byzance*"¹⁶⁸ and A. Da Mosto considered that our chronicler met personally Maria Argyropoulina, the wife of the consort-doge Giovanni Orseolo¹⁶⁹. As a matter of fact, the chronicle's text only mentions the event, without insisting on details to bring to the conclusion of a particular relationship with the Byzantine princess. Hence, in the absence of the documents in this sense, one is not able to come to other conclusions than that of his predilection to the Western affairs.

Also without valuable documentary basis, M. Zorzi supposes that Diacono enjoyed the benefits of a personal library¹⁷⁰.

As for Giovanni Diacono's year of birth, it has been considered that, during his first diplomatic missions, he would have been at least 25-30 year old¹⁷¹, a hypothesis that leads us to years 965-970 as period of his birth or,

¹⁶³ *Heinrici II et Ardrini diplomata* cit., nos 24, 388, apud L. A. Berto, *op. cit.*, p. 9; see also *Codice diplomatico padovano* cit., p. 139 apud L. A. Berto, *Il vocabolario politico* cit., p. 13 n. 14.

¹⁶⁴ R. Cessi, *Documenti relativi alla storia di Venezia* cit., II, p. 140.

¹⁶⁵ M. Uhlirz, *op. cit.*, p. 36.

¹⁶⁶ G. Monticolo, *Prefazione* cit., p. xxxv.

¹⁶⁷ He himself narrates that he was at this time in Como, cf. *Historia*, IV, 55, a fact noted also by L. A. Berto, *op. cit.*, p. 16.

¹⁶⁸ Fr. Thiriet, *op. cit.*, p. 241 n. 1.

¹⁶⁹ A. Da Mosto, *op. cit.*, p. 51. For the case of Maria Argyropoulina, see Ș. Marin, *op. cit.*.

¹⁷⁰ Zorzi, *I Gradenigo e i libri* cit., p. 228.

¹⁷¹ B. Rosada, *op. cit.*, p. 84; see also G. Fasoli, *op. cit.*, p. 15 nota 4, with the explanation that "*se nel 995 aveva incarichi di fiducia dal doge Pietro II Orseolo doveva essere nato almeno intorno al 970*".

as D. Raines considers, to the conclusion that he was born around 970¹⁷². On such a basis, he would have been a full-aged and probably witness to the events narrated in the chronicle starting with the first years of Tribuno Memo's dogeship (979-991). Related to this respect, L. A. Berto proposes an original theory, by establishing this date at least 20 years earlier. The argument is supported by the identification of the chronicler with a character mentioned in a document issued in 967, as one of the two envoys of Doge Pietro Candiano IV (959-976) to the Imperial court¹⁷³, so that it would result that Diacono would accomplish the same mission under the two Venetian patrician families in conflict at those times: the Candiani and the Orseoli. Consequently, as L. A. Berto states, Diacono would have followed the example of the Venetian grand families that estranged from Pietro Candiano IV and followed Pietro Orseolo I (976-978)¹⁷⁴. Anyhow, the version proposed by Berto refers to years 940-945 as interval in which Diacono would have been born and, therefore, it would be about a grown-up character towards 960. This perspective would explain better the plentiful details in the chronicle starting from the last doge member of the Candiani. According to one of the reviewers of Berto's edition, the hypothesis "*pur non impossibile, resta comunque improbabile*"¹⁷⁵, although the reviewer does not offer details to contradict it through a tangible argument.

About Diacono's passing away, it has been considered that "*è più naturale pensare che Giovanni diacono non sia vissuto molto dopo il 1018, [...]*"¹⁷⁶, that is after the last year when he is present in a document preserved by now¹⁷⁷. As for L. A. Berto, the scholar does not insist on a particular dating, saying directly: "*dopo il 1018 non abbiamo più notizie di G[iovanni].; non conosciamo il luogo e la data della sua morte.*"¹⁷⁸. Anyway, the chronicler's death was also invoked by R. Cessi as one of the

¹⁷² D. Raines, *op. cit.*, p. 8.

¹⁷³ *Conradi I, Heinrici I et Ottonis I diplomata* (ed. by Th. Sickel), in *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae*, I, Hannover 1879-1884, no 351, apud L. A. Berto, *Diacono, Giovanni cit.*, p. 9; see also R. Cessi, *op. cit.*, II, p. 86.

¹⁷⁴ L. A. Berto, *Il vocabolario politico cit.*, p. 13-14. For the relations between these two families, see also A. Castagnetti, *Famiglie e affermazione politica*, in *Storia di Venezia*, I: *Origini-Età ducale* (ed. by Giorgio Cracco and Gherardo Ortalli), Rome 1992, p. 613-644 (626). For the perception of Pietro IV Candiano in our chronicle, see L. A. Berto, *op. cit.*, p. 17-18, 31-32.

¹⁷⁵ Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 310.

¹⁷⁶ B. Rosada, *op. cit.*, p. 84.

¹⁷⁷ *Codice diplomatico padovano cit.*, p. 139 apud L. A. Berto, *op. cit.*, p. 13 n. 14.

¹⁷⁸ L. A. Berto, *Diacono, Giovanni cit.*, p. 10.

possible reasons for which he suddenly interrupted his narration¹⁷⁹, although the same scholar gave ultimately more credit to the sentimental reasons, when speaking about a feeling of discomfort and sadness, originating in the fate's variations, which would determine the chronicler to do not finish his narration¹⁸⁰, while G. Fasoli showed harshly that the lack of time was the one that made him to stop his work abruptly¹⁸¹. Commenting on it, B. Rosada asks himself rhetorically: "*Come si spiega infatti che Giovanni diacono ci descriva il testamento di Pietro II Orseolo redatto proprio in quell'anno 1008, conclusivo della Cronaca, dopo averci detto della morte di peste del figlio del doge, Giovanni, e della di lui moglie, Maria, e non ricordi anche la sua morte?*"¹⁸² Indeed, the chronicle ends suddenly, when informing that, in 1008, once the Bishop of Altino passed away, he was replaced by the doge's son, Orso Orseolo.

Beside the existing documents, Giovanni Diacono's personality could be outlined to a less significant extent by relying on his chronicle, since some of the events narrated there confirm sometimes the public acts preserved by now¹⁸³.

The privileged relations with Pietro Orseolo determined the chronicler to be extremely affectionate when referring to the Orseolo family¹⁸⁴, exalting its leadership skills¹⁸⁵ and sketching a eulogized portrait to Pietro II¹⁸⁶. This doge's image is placed in the middle of the events¹⁸⁷ and he is depicted as the best doge that Venice had ever had¹⁸⁸, as the perfect doge¹⁸⁹, as the hero *par excellence*¹⁹⁰. Actually, it has many times been

¹⁷⁹ R. Cessi, *Venezia ducale* cit., I, p. 400 n. 3; see the conclusive note of M. De Biasi, *op. cit.*, II, 135, taken on by B. Rosada, *op. cit.*, p. 84.

¹⁸⁰ R. Cessi, *op. cit.*, I, p. 400, taken on by B. Rosada, *op. cit.*, p. 85; see also L. A. Berto, *op. cit.*, p. 9; the fact that he narrates absolutely nothing about the death of Pietro II could be attributed to his wish to do not describe this episode, but here Berto notes that it is only about a supposition.

¹⁸¹ G. Fasoli, *op. cit.*, p. 30.

¹⁸² B. Rosada, *op. cit.*, p. 85; for the sudden finishing of the work, a theory first expressed by Monticolo, see also *Ibidem*, p. 84, 85; Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 309.

¹⁸³ G. Monticolo, *Spigolature dell'archivio* cit., p. 365.

¹⁸⁴ Idem, *Prefazione* cit., p. xxxv.

¹⁸⁵ Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 309.

¹⁸⁶ B. Rosada, *op. cit.*, p. 81-82; see also G. Monticolo, *op. cit.*, p. xxxv (noting that the chronicler calls Pietro II as his lord).

¹⁸⁷ G. Ortalli, *I cronisti e la determinazione* cit., p. 763.

¹⁸⁸ L. A. Berto, *La guerra e la violenza nella Istoria Veneticorum di Giovanni Diacono*, "Studi Veneziani", new series, 42 (2001), p. 15-41 (17).

¹⁸⁹ Idem, *Il vocabolario politico* cit., p. 19, 35. For the perception of Doge Pietro II Orseolo, see *Ibidem*, p. 19-20, 33-36, 49-56.

¹⁹⁰ T. S. Brown, *op. cit.*, p. 152.

rightfully underlined the fact that, through his work, Giovanni Diacono made the politics of his time and more exactly the politics of Pietro II¹⁹¹. The chronicle is indeed full of political connotations¹⁹² and seems to be an expression of the characters around the governmental group¹⁹³. It reproduces the point of view of the leading group, its values and ideology¹⁹⁴. B. Rosada goes even farther, when considering that Diacono assumed a political position since the narrating of the origins¹⁹⁵. To a certain extent, Gherardo Ortalli seems to diminish this complete dependence of the chronicle on the political factors. Speaking indeed about “*connotato / intervento politico*” or “*programma ideologico*”, the scholar also refers to a well sketched “*dissegno storiografico*”¹⁹⁶.

In addition, beside the preferential political relation with Pietro II, the activity in the field of culture of the Orseoli has been taken into consideration¹⁹⁷.

The fact that Giovanni Diacono was an active statesman has often been underlined¹⁹⁸ and, as L. A. Berto states, “*non si sa se Giovanni Diacono scrisse la sua opera su commissione di Pietro II Orseolo, però gli incarichi da lui svolti indicano che le sue idee dovevano probabilmente essere l'espressione di quelle della corte ducale*”¹⁹⁹.

It has been many times emphasized Giovanni Diacono as person that he held the position of dogal chaplain²⁰⁰. Concerning this position, I must

¹⁹¹ See B. Rosada, *op. cit.*, p. 85, who states that our chronicler was a “*politico consumato*”, consequent to his accomplished diplomatic missions and, therefore, one should regard his work as belonging to a statesman aware of the fact that the making of history is nothing but a more elevated manner to make politics. See also G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 393, where it is considered that he “*per la storia non ha alcun sentimento di sacro distacco*.” See also T. S. Brown, *op. cit.*, p. 152; G. Ortalli, *op. cit.*, p. 763; M. Zorzi, *Introduzione cit.*, p. 19; E. Barile, *op. cit.*, p. 343.

¹⁹² Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 309.

¹⁹³ D. Raines, *op. cit.*, p. 6 nota 2.

¹⁹⁴ Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 310.

¹⁹⁵ B. Rosada, *op. cit.*, p. 85 (noting, in accordance to the traditional version, that even the first part of the chronicle was the work of the same author).

¹⁹⁶ G. Ortalli, *op. cit.*, p. 763.

¹⁹⁷ B. Rosada, *op. cit.*, p. 80; for the environment of year 1000 in Venice, see *Ibidem*, p. 79.

¹⁹⁸ U. Balzani, *op. cit.*, p. 138-139 (who even speculates about the chronicler's skills as businessman); G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 393; B. Rosada, *op. cit.*, p. 85; G. Ortalli, *op. cit.*, p. 761; Idem, *Quando il doge diventa santo cit.*, p. 23.

¹⁹⁹ L. A. Berto, *La guerra e la violenza cit.*, p. 41.

²⁰⁰ G. Monticolo, *La cronaca del diacono Giovanni cit.*, p. 21; U. Balzani, *op. cit.*, p. 138; G. Monticolo, *Spigolature dell'archivio cit.*, p. 373; J. P. Kirsch, *op. cit.*; V. Lazzarini, *op. cit.*, p. 276; G. Sartori, *op. cit.*, p. 207 n. 3; M. Nallino, *op. cit.*, p. 177;

confess that its meaning is not clear at all. I also express my serious doubts about its strictly ecclesiastic feature, in the sense in which L. A. Berto makes immediately a connection between this position and the spiritual relationship with the doge²⁰¹. I would rather make option for a more chancellery meaning, possibly the one of dogal secretary. In this sense, I would dissociate from G. Cracco's viewpoint, which first and foremost illustrates exactly through our chronicler the fact that "*la grande cultura* [emphasis mine: in Venice], *si sa, rimase patrimonio del clero, o fu comunque mediata dal clero*"²⁰². I would rather follow the direction proposed by Gina Fasoli or Dorit Raines, who have mentioned nowhere the position of chaplain and have spoken strictly about his important part taken inside of the dogal curia²⁰³, even strengthening the argument of the chronicler's membership to the circle of the dogal bureaucrats²⁰⁴. I would also embrace E. Sestan's opinion, which regards Diacono as "*una specie de segretario e di uomo di tutta fiducia del doge Orseolo, da lui impiegato nelle faccende più delicate e segrete*"²⁰⁵. Terminologically speaking, B. Rosada offers again a position of 'compromise', calling the chronicler as "*il cappellano e segretario di un grande doge*"²⁰⁶. In the same sense, Giandomenico Serra regards him as "*Johannes, diacono Veneto e ministro del doge Pietro II Orseolo*"²⁰⁷ and T. S. Brown as "a cleric in the bureaucratic service of the doges of the late tenth and early eleventh centuries"²⁰⁸.

A. Da Mosto, *op. cit.*, p. 49; G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 391; B. Rosada, *op. cit.*, p. 79, 83; G. Ortalli, *I cronisti e la determinazione* cit., p. 761; L. A. Berto, *La Venetia tra franchi e bizantini* cit., p. 189; Idem, in *Testi storici veneziani (XI-XII secolo)* cit., p. ix, x; E. Barile, *op. cit.*, p. 344; L. A. Berto, *Pietro IV Candiano* cit., p. 163; Idem, *Il vocabolario politico* cit., p. 13.

²⁰¹ *Ibidem*.

²⁰² G. Cracco, *op. cit.*, p. 27.

²⁰³ G. Fasoli, *La Cronique des Veniciens* cit., p. 52. According to another study, B. Rosada, *I secoli della letteratura veneta* cit., p. 9 regards our character strictly as holding the position of "*ministro*" of Pietro Orseolo II.

²⁰⁴ G. Fasoli, *Nascita di un mito* cit., 453; Idem, *La Cronique des Veniciens* cit., p. 52; Idem, *I fondamenti della storiografia veneziana* cit., p. 30; D. Raines, *op. cit.*, p. 8; see also F. C. Lane, review of A. Carile, *La cronachistica veneziana (secoli XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Florence 1969 and of *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* cit., in "Speculum" 47 (1972), 2, p. 292-298 (293); Cr. Sereno, *op. cit.*, p. 171; for the belonging to the dogal chancellery, see also L. A. Berto, *La guerra e la violenza* cit., p. 41; Idem, *Il vocabolario politico* cit., p. 13.

²⁰⁵ E. Sestan, *op. cit.*, p. 100.

²⁰⁶ B. Rosada, *Il Chronicon venetum* cit., p. 79.

²⁰⁷ G. Serra, *op. cit.*, p. 33.

²⁰⁸ T. S. Brown, *op. cit.*, p. 151.

The two documents presenting Diacono in his position of “dogal chaplain” are dated as follows: the first one is from 995, inside of a charter of Otto III²⁰⁹, while the second is also the last one that refers to him²¹⁰; he is also registered as chaplain in the privilege issued by Emperor Henry II in 1018 to Vita, the abbess of San Zaccaria convent²¹¹.

Without having the pretension of a definite conclusion, I permit to advance a theory, according to which our chronicler was not necessarily a deacon; in other words, that Diacono would have only been the author’s family name. In supporting this viewpoint, I bring the following arguments:

- The name of Diacono is also present in other contexts of the period. Thus, one could note a certain Marino Diacono, also as ambassador to Otto III, on July 992²¹²; previously, a certain Tiberio Diacono, sent on July 827 to the synod of Mantua²¹³, and a certain Pietro Diacono, encharged by doges Agnello (811-827) and Giustiniano Partecipazio (827-829) with a mission to Emperors Louis I (813-840) and Lothair I (823-855)²¹⁴, and also a certain Giorgio Diacono, supporter of Doge Pietro III Candiano during the latter’s exile²¹⁵. Thus, we conclude that it could be very well about a Venetian family named Diacono, with large competences in the field of diplomacy.

- The fact that a family name to express a certain profession or position is far of being a singular case in the history of Venice. One could note many such a names, like Sartor, Drappier, Scudier, Balastro, Schiavo, Chierico, and so on. As a detail, it is true that all of them originate in non-patrician families.

- However, the main argument would be the result of an analyses of the chronicle’s text itself, according to which one could conclude the absence of the Divine elements. Whether a real clerk would have been the author, these elements would have been more present. They are not completely absent, indeed, but their proportion is the same as in any other secular Venetian chronicle. As a matter of fact, even if Diacono would have held a clerical position, it does not exclude his initial belonging to a noble family, since

²⁰⁹ R. Cessi, *Documenti relativi alla storia di Venezia* cit., p. 148.

²¹⁰ Published by Corner, *Ecclesiae*, XI, p. 353 and then by Gloria, in *Codice diplomatico padovano* cit., I, doc. 103, apud B. Rosada, *op. cit.*, p. 83.

²¹¹ G. Monticolo, *Prefazione* cit., p. xxxv; see also R. Cessi, *Venezia ducale* cit. I, p. 379-381; B. Rosada, *op. cit.*, p. 84, although Cessi also considered that Diacono’s part in the political activity would have been diminished under Doge Ottone Orseolo (1009-1026).

²¹² A. Dandolo (ed. by Muratori), col. 223C apud G. Monticolo, *La cronaca del diacono Giovanni* cit., p. 21. See also G. G. Caroldo, *op. cit.*, p. 78.

²¹³ De Rubeis, *Monumenta ecclesiae Aquilejensis*, p. 413 ff apud G. Monticolo, *op. cit.*, p. 19.

²¹⁴ See G. G. Caroldo, *op. cit.*, p. 56.

²¹⁵ See *Ibidem*, p. 70.

there are numerous examples of patriarchs of Grado or bishops of Torcello or Castello that belonged to the Venetian noble families.

The conclusion that I tend to is that it is about a simple civil servant – it is true, of the dogal chancellery, extremely close to the doge –, a bureaucrat whose family name was Diacono.

From this perspective, there is no certitude about the ecclesiastic position of Giovanni Diacono. It is from neither his position of ‘chaplain’, nor his supposed ‘diaconate’. Practically, this trap to regard our character as clerk and to begin the investigation with this prejudice seduced not only the oldest scholars²¹⁶, but also M. Zorzi²¹⁷, T. S. Brown²¹⁸ or L. A. Berto. The latter makes efforts to find justifications for certain respects that do not characterize Diacono’s chronicle as belonging to a non-ecclesiastic author. Practically, the scholar looks carefully for details in the chronicle in order to demonstrate that the supernatural elements are not exactly absent: that each Venetian victory is described as being the act of God; that it was an angel to announce Orseolo’s mother about his son’s birth; that another angel predicted the passing away of Otto II (961-983, emperor since 967), constant enemy of Venice, in contradiction with his successor Otto III, and so on²¹⁹. All these details are indeed present in the chronicle, but the examples are too few, even fewer than in the cases of other chronicles that doubtlessly had secular authors.

In the same sense, when analyzing Diacono’s level of culture, Luigi Berto makes attempts to justify the absence of the quotes from the Holy Gospels and therefore the plausible hypothesis of the scanty familiarity of the chronicler with the holy texts. The editor explains as follows: “*ma riteniamo che ciò sia probabilmente il frutto di una scelta dovuta al pubblico laico cui forse la sua opera era rivolta, poiché è assurdo a ritenere che il cappellano del doge non fosse in possesso di queste conoscenze.*”²²⁰ Another explanation is that “[Diacono] *era probabilmente conscio che il suo compito era quello di scrivere una storia di Venezia e quindi non poteva indulgere*

²¹⁶ According to, for instance, E. Simonsfeld, *La Cronaca Altinate* (transl. by C. S. Rosada), “Archivio Veneto” 10 (1880), vol. 19, 1, p. 54-71 (71), who even generalized, underlining the theory that the writing of history was expected exclusively from the clergy.

²¹⁷ M. Zorzi, *op. cit.*, p. 18.

²¹⁸ T. S. Brown, *op. cit.*, p. 156.

²¹⁹ Berto, *La guerra e la violenza cit.*, p. 23-25, etc.

²²⁰ Idem, *Diacono, Giovanni cit.*, p. 9. Leaving aside the demonstration that I follow, according to which there are doubts about the clergy side of the position of ‘dogal chaplain’, one should take into consideration the fact that many times in the history of Venice, many noblemen held episcopal positions in Veneto and elsewhere, some of them even having no theological knowledge!

più di tanto su annotazioni di tipo moralistico”²²¹. In the end, Berto looks for the solution of compromise, stating that “nonostante fosse un ecclesiastico [emphasis mine], [Diacono] faceva parte della cancelleria ducale e quindi era a stretto contatto col mondo laico e con ogni probabilità conosceva bene l’aristocrazia della sua patria alla quale forse la sua opera si rivolgeva, [...]”²²² Unfortunately, the secular-ecclesiastic relation continues to be regarded as a dichotomic one, leaving aside the fact that the 11th century Venetian society, just like in the subsequent centuries, did not establish drastic boundaries between these two sides.

Actually, the editor does not find another argument to sustain the chronicler’s clericality except for in “*la sua sensibilità di uomo di Chiesa*” and in the fact that he “*non riesce a narrare la violenza in modo distaccato*”²²³, while T. S. Brown, when sustaining the idea that the compilers of the works prior to 1200 were clerks, illustrates exactly through our chronicler²²⁴. According to my viewpoint, I consider that we should liberate ourselves from the stereotypy of regarding Giovanni Diacono definitely as a pious clerk.

Sources:

The part of the chronicle ascribable to Giovanni Diacono (post-764):

It was often argued that Diacono had mainly paid tribute to two authorities of the Early Middle Ages, Paul the Deacon and Bede the Venerable. But this dependence does not rely on the possibility above mentioned, that is that the first part of the entire corpus (to the year 764) presented with the other one (from 764 to 1008) in all the editions hitherto (Zanetti, Pertz, Monticolo, Berto) belong to the later writer from the 13th century. As a result, I shall not examine these sources hereunder, but shall make reference to them later. I shall therefore follow here the part of the chronicle ascribable to Diacono.

The chronicle ascribable to Giovanni Diacono represented a problem when determining its sources starting with G. Monticolo. On the whole, Monticolo showed that it was not possible to determine the sources of the chronicle where they relate to the external history from the 8th century onwards²²⁵, which involuntarily contributes to my assertion, to be exact the separation into two parts of the writing, with the fracture point in that specific century. This causes Monticolo difficulties in investigating the real writing ascribable to Diacono. He emphasises that the part of the chronicle

²²¹ Idem, *La guerra e la violenza* cit., p. 37.

²²² *Ibidem*, p. 41.

²²³ Both references, in L. A. Berto, *Diacono, Giovanni* cit., p. 9.

²²⁴ T. S. Brown, *op. cit.*, p. 156.

²²⁵ G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti* cit., p. 162.

from Pietro Candiano III to the end was created based on the personal recollections of the author²²⁶. A. Gfrörer had previously noticed certain similarities with Frankish sources (Eginhard in particular) for the events from the first years of the 9th century and proceeded to their comparative analysis²²⁷, yet observing different means for various anthroponyms and toponyms²²⁸.

The possibility of a connection with Eginhard was also analysed by G. Monticolo, but he concluded that there were certain significant details missing in the Frankish chronicle which appear in our text²²⁹. He further gave various examples²³⁰, but eventually considering that “Diacono” was independent from Eginhard²³¹ (with examples of differences between the two). As an overview, Dorit Raines draws the conclusion that we are dealing with “*forse il primo vero tentativo di stendere una narrazione storica usando la forma degli «annali maggiori» carolingi, [...]»*”²³².

Giovanni Monticolo also treated with thorough interest the issue if the author made use of documents, and came to realize that, in general, Diacono did not resort to the historical material provided by them. Even when he referred to events confirmed by public documents existent nowadays, he expressed himself so briefly and irresolutely that he seemed to cite those facts as if through his personal recollections²³³. In exchange, there are references to documents which are no longer preserved in the archives of Venice, namely:

1. the extended privilege granted by Otto II to Vitale Candiano (Doge, 978-979, and also Patriarch of Grado), dated between September 979 and November 980 (I, 43)²³⁴;
2. an edict of Otto III, probably dating from June 996 (I, 153)²³⁵;
3. the edict of Rialto dating from May 995-March 996 (I, 151)²³⁶;

²²⁶ *Ibidem*, p. 150-151; Idem, *Spigolature dell'archivio cit.*, p. 365.

²²⁷ See, for example, A. Fr. Gfrörer, *op. cit.*, p. 67 (for Doge Obelerio in Malamocco).

²²⁸ See, for example, *Ibidem*, p. 67-68.

²²⁹ G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti cit.*, p. 151.

²³⁰ *Ibidem*, p. 151-153.

²³¹ *Ibidem*, p. 153.

²³² D. Raines, *op. cit.*, p. 8.

²³³ G. Monticolo, *Spigolature dell'archivio cit.*, p. 365-366; the scholar also showed that only twice the chronicler recalls quite accurately events confirmed by public documents preserved nowadays, in particular the privilege of Otto III from April 1001 and the donation made by the Doge to the Commune in January 1007, see *Ibidem*, p. 366 n. 1.

²³⁴ *Apud Ibidem*, p. 366.

²³⁵ *Apud Ibidem*.

²³⁶ *Apud Ibidem*.

4. the revocation of the latter, possibly in April 996 (I, 152)²³⁷.

C. Manfroni also acknowledged the presence in our chronicle of a letter from the pope (Gregory III, 731-741) to Doge Orso, dating from 739²³⁸, whereas R. Cessi made reference also to our chronicle when reproducing the original text of the Synod of Grado from 579²³⁹, the letter of Pope Gregory II (715-731) to Bishop Serenus from 723²⁴⁰, etc²⁴¹.

It cannot be thus admitted that he ignored all the documents of his time, especially that his privileged relations with Doge Pietro II and his role in the diplomatic practices of those times granted him the right of access to the secret archives²⁴² (with the mention that the access to archives does not imply the permission to make various documents public in a chronicle intended to have a large circulation). Overall, G. Monticolo agreed that the criteria of document use in the historical composition were very exclusive and rather scarce in the case of Diacono as compared to Andrea Dandolo²⁴³. However, in my opinion, such a comparison with the doge-chronicler should not be made in the first place, simply because Dandolo lived and worked three centuries later, when conditions were completely different. Therefore, Diacono should be associated strictly to the period he belonged to.

In any case, Monticolo sought to explain this non-priority position of state records by the fact that Diacono's ideal of chronicle was represented by "*la narrazione di guerre, congiure, legazioni, viaggi di principi, discordie civili e in genere di grandi fatti politici*", a type of material that was not comprised in the public records of his time²⁴⁴. I should only add that all of the Venetian chronicles were built around this type of topics, the rest of the events being driven towards periphery. This is equally applicable to the extended chronicle of A. Dandolo, which – so as to refute Monticolo's explanation – relies to a great extent on documents. Another explanation proposed by Monticolo was that many of the records were patriarchal

²³⁷ *Apud Ibidem*.

²³⁸ Camillo Manfroni, *Storia della marina italiana dalle invasioni barbariche al trattato di Ninfeo (anni di C. 400-1261)*, Livorno 1899, p. 29 n. 1. The date is not correct, since Doge Orso Ipato (726-737) was assassinated since 737.

²³⁹ R. Cessi, *Documenti relativi alla storia di Venezia* cit., I, p. 7.

²⁴⁰ *Ibidem*, p. 27.

²⁴¹ *Ibidem*, p. 40-41 (40).

²⁴² G. Monticolo, *op. cit.*, p. 367.

²⁴³ *Ibidem*, p. 371. See Andreae Danduli, *Chronica brevis*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12, part I (ed. by Ester Pastorello), Bologna 1938, p. 351-373; *Andreae Danduli Ducis Veneticorum Chronica per extensium descripta aa. 46-1280 d. C.*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 12 (ed. by E. Pastorello), Bologna 1923, p. 5-327. See also Ş. Marin, *A Double Pathfinder's Condition: Andrea Dandolo and His Chronicles*, "Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica" 12-13 (2010-2011), p. 41-122.

²⁴⁴ G. Monticolo, *op. cit.*, p. 371-372.

documents or letters issued by the patriarchs, which were located in the settlement of Grado, whereas “*Giovanni Diacono, che dimorava a Venezia come cappellano del doge, lo studio diretto di quei documenti poteva presentare qualche difficoltà per la sua residenza.*”²⁴⁵ Such an explanation is discarded by default and is less reliable altogether considering that the “dogal chaplain” was able to resort to those documents at any time, had he been interested in, particularly that, at least prior to the time of Patriarch Enrico Dandolo and Doge Pietro Polani (1129-1148)²⁴⁶, the Patriarchate of Grado was nothing but a simple annex to the Venetian State and the patriarchs were elected, not few times, from the first degree relatives of the doges, especially in the time of Diacono himself. Ultimately, of much more sense seems to be a third explanation by Monticolo with regard to the arson of the Commune’s archives on the occasion of the insurgency against Doge Pietro Candiano IV and the assassination of the latter in 976²⁴⁷.

As shown by L. A. Berto, the author either was in possession of a story or made inquiries amongst the direct participants in different events, and gives the example of the Dalmatian campaign of Doge Pietro Orseolo II, where Giovanni Diacono did not participate as he was in Como, according to his own testimony²⁴⁸.

It becomes obvious that the author preferred to rather rely on personal recollections and direct observers than to resort to documents²⁴⁹.

Speaking of the ensemble including both the anonymous author that we consider to belong to the 13th century and Giovanni Diacono, one could notice the lack of quotes from classical authors and the Holy Scriptures²⁵⁰.

With regard to the sources, the original part of the writing ascribable to Giovanni Diacono and covering the period from mid-8th century to mid-10th century remains uncovered. The experts on the writing of Diacono do not venture to present any theories on this subject. At a given instant, L. A. Berto reveals overtly that “*non si conoscono le fonti usate dal suo autore*”²⁵¹, after E. Besta had shown that “*egli [emphasis mine, Diacono] si valse certamente di altre memorie scritte, non pure per la storia del secolo decimo, ma per quella anteriore al secolo decimo*”, indicating that G. Monticolo²⁵² “*sospettò già che codesto sussidio debba spiegare le*

²⁴⁵ *Ibidem*, p. 373.

²⁴⁶ For this episode, see Th. F. Madden, *op. cit.*, p. 19-38. For Patriarch of Grado E. Dandolo, see also Giorgio Cracco, *Dandolo, Enrico*, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, 32, Rome 1986, p. 448-450.

²⁴⁷ G. Monticolo, *op. cit.*, p. 373.

²⁴⁸ L. A. Berto, *La Guerra e la violenza cit.*, p. 15.

²⁴⁹ For the use of documents, see also R. Cessi, *Venezia ducale cit.*, I, p. 132.

²⁵⁰ G. Fasoli, *op. cit.*, p. 15; L. A. Berto, *Diacono, Giovanni cit.*, p. 9.

²⁵¹ *Idem*, *La Guerra e la violenza cit.*, p. 15.

²⁵² Reference to G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti cit.*, p. 150.

particolareggiate notizie che Giovanni diacono dà intorno alle vicende di Fortunato [emphasis mine, the Patriarch of Grado], alle lotte fra il doge Orso I e il patriarca Pietro, alla amministrazione di Pietro Candiano: [...] [emphasis mine: without mentioning which of the four doges that bore this name is considered]."²⁵³

The part written by the anonymous from the 13th century (ante-764):

The number one authority to which this chronicle relates is Paul the Deacon²⁵⁴. The opening sentence of the chronicle – "*Siquidem Venetiae duae sunt*" –, which would become notorious in a large part of the Venetian chronicles, is exclusively traceable in the history of the Lombard writer²⁵⁵. I thereby reject the theory advanced by G. Monticolo suggesting that the above expression supposedly shared a similar source with Andrea Dandolo²⁵⁶. It was E. Besta to regard this theory as probable, "*ma la questione è grave ed esito per ora a dare quest'ipotesi come accettevole.*"²⁵⁷ Several excerpts taken on *ad litteram* from Paul the Deacon were also highlighted in relation with the two chapters on the alleged arrival of the Byzantines led by Narses to Venice²⁵⁸, and notable influences can be perceived in the narration of events that occurred in Byzantium from the death of Justinian I (527-565) to the reign of Leo III the Isaurian (717-741)²⁵⁹.

Monticolo's investigation covered also other potential sources, such as *Liber pontificalis*, Gregory of Tours, Bede²⁶⁰, and showed that many common aspects between Paul the Deacon and this part of our chronicle could be found in those respective works, in conjunction with Isidore of Seville or Gregory the Great²⁶¹. Of all these sources, the author seems to have used only one directly, meaning not through the mediation of the Lombard author. This is *De sex aetatibus mundi* from *De temporum ratione*

²⁵³ E. Besta, *op. cit.*, p. 788.

²⁵⁴ M. Foscari, *op. cit.*, p. 121; E. Simonsfeld, *Cronaca Altinate I* cit., p. 268-269; G. Monticolo, *op. cit.*, p. 141 f.; R. Cessi, *op. cit.*, I, p. 12 n. 4; T. S. Brown, *op. cit.*, p. 151.

²⁵⁵ E. Simonsfeld, *Cronaca Altinate II* cit., p. 70.

²⁵⁶ G. Monticolo, *Intorno agli studi fatti sulla Cronaca del Diacono Giovanni*, "Archivio Veneto", 15 (1878), 1, p. 1-45, 17 (1879), p. 35-73 apud E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 69 and 70.

²⁵⁷ E. Besta, *op. cit.*, p. 795.

²⁵⁸ E. Simonsfeld, *Cronaca Altinate I* cit., p. 268-269; G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti* cit., p. 233.

²⁵⁹ *Ibidem*, p. 246.

²⁶⁰ *Ibidem*, p. 246-252.

²⁶¹ *Ibidem*, p. 247.

by Bede the Venerable, which was a common source for both the Lombard and the Venetian chroniclers²⁶².

To all these second hand sources, Monticolo added Jordanes²⁶³. At a thorough analysis, the scholar justly noticed that in the excerpts where the works give proof of notable similarities with the two chroniclers, our chronicle reproduces also the changes inserted by Paul the Deacon. It is available in both the syntax of the phrase and the distribution of material; as Monticolo continued, our chronicler does not extract from those writings a single sentence which had not been already transcribed by the Lombard historian²⁶⁴.

The first attempt to classify the sources into two formal categories, according to political or religious content, due to G. Monticolo, was rejected by H. Simonsfeld, who labelled it as “*non troppo giusta*” and considered it inoperable²⁶⁵. Moreover, Monticolo himself acknowledged that “*mi pare assai difficile fare una partizione secondo la loro fonte, [...]*”²⁶⁶.

On a different occasion, Monticolo stressed that *Historia Langobardorum*, *De sex aetatibus mundi* together with *Chronica de singulis patriarchis Nove Aquileie* and *Translatio sancti Marci evangeliste* contributed in design and form to the creation of our chronicle²⁶⁷.

Enrico Besta took a different standpoint. Although he relied on the theory that the excerpts from Paul the Deacon and Bede were the principal material, he showed that not only that the two writings of large circulation present several additions in “Diacono”’s version, but that they were in fact integrated amongst those additions and not vice versa²⁶⁸. Furthermore, Besta offered a quite extensive list of excerpts which origin is neither Paulian nor Bedian²⁶⁹, regarding thus things from a different perspective than Monticolo. Besta concluded²⁷⁰ that the writing was not created *ex novo*, but was based on a historical *collectanea* where the old annals were completed with excerpts from the Lombard and the Anglo-Saxon writers in particular²⁷¹. Closer to nowadays, T. S. Brown adopts a different position, when arguing

²⁶² *Ibidem*, p. 247-248.

²⁶³ *Ibidem*, p. 249.

²⁶⁴ *Ibidem*, p. 248.

²⁶⁵ E. Simonsfeld, *Cronaca Altinate II* cit., p. 71.

²⁶⁶ G. Monticolo, *op. cit.*, p. 150.

²⁶⁷ Idem, *Prefazione* cit., p. xxx; see also L. A. Berto, *Il vocabolario politico* cit., p. 14.

²⁶⁸ E. Besta, *op. cit.*, p. 780.

²⁶⁹ *Ibidem*, p. 780-783.

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 788.

²⁷¹ In the same sense, see also R. Cessi, *op. cit.*, I, p. 12 n. 2.

that the dependence on Paul the Deacon and Bede is almost total and that, in exchange, “Diacono” rejects the legendary traditions already in use²⁷².

Of all these debates, Paul the Deacon and Bede imposed themselves as indisputable sources of this chronicle, which uses them to a large extent²⁷³.

As long as specialised literature regarded *Chronicon Gradense* and *Chronicon Altinate* as prior to Giovanni Diacono, not few voices have viewed them as sources of the latter (as seen above, Monticolo included also *Chronica de singulis patriarchis Nove Aquileie*²⁷⁴, whereas E. Besta²⁷⁵ spoke of three episcopal catalogues related to the sees of Grado, Olivolo and Malamocco, but without any reference to *Chronicon Gradense* and *Chronica de singulis patriarchis Nove Aquileie*²⁷⁶).

By seconding L. A. Berto’s view and emphasizing it, according to which the excerpt referring to the origins is a distinctive writing, and emphasizing it by considering it as being created only in the 13th century, I reopen the option of the use of these Venetian chronicles by our chronicler.

Influences:

As long as the chronicle ascribed to Giovanni Diacono and the anonymous writing of the 13th century on the origins of the city were both considered as a whole, the influences and encomiums were made accordingly. Thus, it was considered that Diacono’s work remains the main constant source of Venice’s history²⁷⁷ or it was insisted on its precocity²⁷⁸ and on the fact that it represents the foundation of the entire future Venetian historiography²⁷⁹ and its starting point²⁸⁰. Also, Diacono was retained as the one to have set up a historiographical tradition that further became a rule in Venice, starting with the process of idealisation of the Venetian community²⁸¹. On her turn, Gina Fasoli insisted on the fact that the election of the first doge, Paoluccio Anafesto (697-717), together with the victory of the lagoon population over the Franks led by Pippin, the repel of the

²⁷² T. S. Brown, *op. cit.*, p. 151.

²⁷³ R. Cessi, *op. cit.*, I, p. 12 n. 2; G. Fasoli, *op. cit.*, p. 15-16; G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 391; B. Rosada, *op. cit.*, p. 87; T. S. Brown, *op. cit.*, p. 151; Cl. Azzara, *op. cit.*, p. 309; Zorzi, *op. cit.*, p. 19; E. Barile, *op. cit.*, p. 344.

²⁷⁴ G. Monticolo, *op. cit.*, p. xxx; see also M. Zorzi, *op. cit.*, p. 19.

²⁷⁵ E. Besta, *op. cit.*, p. 788.

²⁷⁶ *Ibidem*, p. 782.

²⁷⁷ Idem, *I trucchi della cosiddetta cronaca altinate*, “Atti del [Reale] Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti”, 74, (1914-15), 2, p. 1275-1330 (1330).

²⁷⁸ G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 393; G. Ortalli, *op. cit.*, p. 763.

²⁷⁹ B. Rosada, *op. cit.*, p. 91 n. 1; similarly, G. Ortalli, *op. cit.*, p. 763.

²⁸⁰ Idem, *Quando il doge diventa santo* cit., p. 23.

²⁸¹ T. S. Brown, *op. cit.*, p. 152.

Hungarian invasion in the 9th century, and the Dalmatian campaign of Pietro Orseolo II would be seized for centuries by the Venetian historiography based on Diacono's vision²⁸², without separating the elements of the 11th century chronicle (related to Doge Pietro II or the Frank and Hungarian invasions) from those of the 13th century writing (the episode related to P. Anafesto).

It was mainly insisted on his influences with regard to the legendary origins, the myth of the original liberty²⁸³ and the doge's position²⁸⁴. The myth of the double foundation as historiographical fiction²⁸⁵ and of the so-called *Venecia aurea* had a thundering career, being extensively cultivated in the 16th century²⁸⁶, although E. Sestan had noticed its progressive volatilisation during the following century²⁸⁷.

Overall, G. Fasoli showed that we cannot know if the writing circulated and was widely recognized²⁸⁸. Its concrete influences relate only to *Origo* when dealing with Doge Pietro Tribuno (888-912)²⁸⁹ and to Andrea Dandolo²⁹⁰, despite the theory advanced at a certain moment by E. Besta,

²⁸² G. Fasoli, *Nascita di un mito* cit., p. 453; Idem, *I fondamenti della storiografia veneziana* cit., p. 30-31.

²⁸³ Idem, *Nascita di un mito* cit., p. 454; Franco Gaeta, *Alcune considerazioni sul mito di Venezia*, "Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance. Travaux et documents" 23 (1961), p. 58-75 (61); A. Carile, *La coscienza civica di Venezia nella sua prima storiografia*, in *La coscienza cittadina nei comuni italiani del Duecento*, Todi 1972 (11-14 ottobre 1970: Convegni del Centro di Studi sulla spiritualità medievale, XI), p. 97-136 (116); David Robey and John Law, *The Venetian Myth and the «De Republica Veneta» of Pier Paolo Vergerio*, "Rinascimento", 2nd series, 15 (1975), p. 3-59 (18 n. 3); G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 393; W. J. Bouwsma, *op. cit.*, p. 42; E. Barile, *op. cit.*, p. 344.

²⁸⁴ G. Fasoli, *op. cit.*, p. 30; G. Ortalli, *op. cit.*, p. 763.

²⁸⁵ Elisabeth Crouzet-Pavan, *Venise: une invention de la ville (XIIIe-XVe siècle)*, no location, 1997, p. 240.

²⁸⁶ F. Chabod, *Venezia nella politica italiana ed europea del '500*, in *La civiltà veneziana del Rinascimento*, Florence 1958, p. 29-55 (48-51); Franco Simone, *Contributo della cultura veneta allo sviluppo del Rinascimento francese*, in *Rinascimento Europeo e Rinascimento Veneziano*, Florence 1966, p. 156-158 apud A. Carile, *op. cit.*, p. 116-117.

²⁸⁷ E. Sestan, *La politica veneziana del '600*, in *La civiltà veneziana nell'età barocca*, Florence 1968, p. 35-66 (61-64), taken on by A. Carile, *op. cit.*, p. 116-117.

²⁸⁸ G. Fasoli, *op. cit.*, p. 30.

²⁸⁹ R. Cessi, in *Venetiarum Historia vulgo Petro Iustiniano Iustiniani filio adiudicata* (ed. by R. Cessi & Fanny Bennato), Venice 1964, p. xxvii, n. 1.

²⁹⁰ E. Simonsfeld, *Andrea Dandolo e le sue opere storiche* (transl. by Benedetto Morossi), "Archivio Veneto" 14 (1877), 1, p. 49-149 (92), who stresses that, nevertheless, the Doge-chronicler makes no mention on the name of the author; see

according to which the two works had a common source for the period to 948²⁹¹. In lack of arguments, Besta's opinion loses value, making himself stating that “*la questione è grave ed esito per ora a dare quest'ipotesi come accettevole.*”²⁹²

The case of Diacono's chronicle (post-743):

The taking on of the episode of Charlemagne in the short chronicle of Andrea Dandolo was also considered²⁹³, and additionally the awarding of the title of *ypati* to various doges or their sons²⁹⁴. Moreover, Dandolo seems to have taken on the style of presentation of Doge Pietro I Orseolo ‘the Saint’²⁹⁵, but it is not too clear to which of the two Dandolian chronicles this reference is made. As for the chronicle *Extensa*, several comparisons have been suggested²⁹⁶. Some similarities were also signalled by Aug. Gfrörer²⁹⁷, while potential associations with Frankish sources (including Eginhard)²⁹⁸ validate the conclusion of the intermediation of our chronicle. On his turn, E. Besta advanced the theory that Dandolo was only acquainted with those parts from Diacono corresponding to the manuscript Urbinatense of the dogal “chaplain”²⁹⁹, and sought to demonstrate that, at least to the dogeship of

also *Ibidem*, p. 103; E. Besta, *Sulla composizione della cronaca veneziana* cit., p. 792-795; Ester Pastorello, *Introduzione*, in *Andreae Danduli Duci Veneticorum Chronica per extensum descripta* cit., p. lxii.

²⁹¹ E. Besta, *op. cit.*, p. 795.

²⁹² *Ibidem*.

²⁹³ Adriana Razzolini, *Considerazioni sulla piu' antica cronaca veneziana in volgare (ms. Correr 1499, sec. XIV)*, “Archivio Veneto”, 5th series, 144, 109 (1977), p. 5-35 (13) – drawing the conclusion on the clear influence of Diacono. The taking on of this episode was retained and operated, in general, by all of the future Venetian chroniclers, according to G. Marzemin, *op. cit.*, p. 70.

²⁹⁴ A. Razzolini, *op. cit.*, p. 26.

²⁹⁵ G. Ortalli, *Quando il doge diventa santo* cit., p. 24, 41.

²⁹⁶ M. Foscarini, *op. cit.*, p. 123 – on the doges from the Orseolo family; E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 94 – the relation with Louis the Pious, p. 94-95 – the fights against the Narentani, p. 95-96 and 99-100 – the siege of Pippin; p. 103 – the dogeship of Pietro Candiano IV; C. Cipolla, *Ricerche sulle tradizioni intorno alle antiche immigrazioni nella laguna*, “Archivio Veneto”, 27 (1884), p. 338-373; 28 (1884), p. 104-131; 29 (1885), p. 331-353; 31 (1886), p. 129-146, 423-442, p. 132-133 – on the series of the doges in Rialto; E. Besta, *op. cit.*, p. 792-794 – the listing of all the similar excerpts from the two chronicles.

²⁹⁷ A. Fr. Gfrörer, *op. cit.*, p. 65 – on Bishop Fortunatus of Grado, p. 67-68 – Doge Obelerio in Malamocco, p. 72 – the acceptance of Valentino as doge-consort, alongside Obelerio Antenoreo (804-811) and Beato, p. 81 – the exile of Obelerio and Beato, etc.

²⁹⁸ *Ibidem*, p. 67.

²⁹⁹ E. Besta, *op. cit.*, p. 794.

Pietro Candiano IV, the coincidences between the two chronicles are purely accidental. He thereby inferred that it seems probable that “*tra il Chronicon di Giovanni e il Chronicon del Dandolo fino al 948 esista solo una relazione mediate attraverso l’uso di una medesima fonte*”³⁰⁰. As for R. Cessi, he noticed several discrepancies between the two chronicles in matters of presenting the Dalmatian campaign of Pietro Orseolo II³⁰¹.

In parallel, the option of the utilisation of the present chronicle by Martino da Canal was completely rejected³⁰². The chronicle ascribed to a certain Marco seems to be in the same situation, although the conclusion is drawn based on a single comparative excerpt referring to the confusion made by Marco between the two doges, Pietro Tribuno (888-912) and Pietro Tradonico (837-864)³⁰³.

Personally, I included the chronicle in what I called category 4 of chronicles, relying on the representation of Charles the Great³⁰⁴, together with *Origo Civitatem Italie seu Veneticorum*, Dandolo’s *Extensa*, the

³⁰⁰ *Ibidem*, p. 795.

³⁰¹ R. Cessi, *Provincia, ducato, regnum nella Venezia bizantina*, “Atti dell’Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Classe di scienze morali e lettere” 123 (1964-1965), p. 405-419 (414 n. 27).

³⁰² L. A. Berto, *op. cit.*, p. 59. See Martino da Canal, *Les estoires de Venise. Cronaca veneziana in lingua francese dalle origini al 1275* (ed. by Alberto Limentani), Florence 1972. See also Ș. Marin, *A Chanson de Geste in the 13th Century Venice: the Chronicle Written by Martino da Canal*, *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe* 2 (2010), p. 71-121.

³⁰³ G. Monticolo, *Prefazione cit.*, p. 129.

³⁰⁴ Ș. Marin, *Veneția – între Carol cel Mare și Bizanț. Reprezentarea momentului 800 în tradiția cronicistică venețiană*, “*Analele Universității București. Istorie*” 47 (1998), p. 3-44 (24-25).

chronicle of Lorenzo de Monaci³⁰⁵, M 102 (ascribed to Enrico Dandolo)³⁰⁶, pseudo-Caroldo³⁰⁷, M 796³⁰⁸, M 2571³⁰⁹, M 74³¹⁰, and M 1833³¹¹.

The case of the 13th century pseudo-Diacono:

E. Besta's theory that Diacono and Dandolo shared a common source for the period to 948 (including thus the period contained in 13th century chronicle)³¹² is supported by no arguments and thus loses value. However, D. Robey and J. Law indicated Diacono's writing as a possible source for P. P. Vergerio on the matter related to the origins³¹³.

In the event of an influence on the chronicle that he calls *Origo*, R. Cessi did nothing else but determining this possible connection: "*Quanto poi*

³⁰⁵ See *Laurentii de Monacis Cretae Cancellari Chronica de rebus venetis Ab U. C. ad Annum MCCCCLIV, sive ad conjurationem ducis Faledro* (ed. by Flaminio Corner), Venice 1758. See also Ș. Marin, *A Venetian Chronicler in Crete. The Case of Lorenzo de' Monaci and His Possible Byzantine Influences*, in *L'Italia e la frontiera orientale dell'Europa. 1204-1669 / Italy and Europe's Eastern Border. 1204-1660. Convegno internazionale di studi, Roma, 25-27 novembre 2010* (ed. by Iulian Mihai Damian, Ioan-Aurel Pop, Mihailo St. Popovic and Alexandru Simon), Frankfurt/Main-Berlin-Bern-Brussels-New York-Oxford-Vienna 2012, p. 237-258.

³⁰⁶ See Enrico Dandolo [?], *Cronaca Veneta dall'origine della Città fino al 1373*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 102 [= 8142], 17th century, microfilm Pos. Marc. 127. See also *Cronica di Venexia detta di Enrico Dandolo (origine-1362)* (ed. by Roberto Pesce), 2010, but relying upon Anon., *Cronica di Venezia et de tutol scito che è tra Grado e Cavarzere* [in miscellanea], Milan, Biblioteca Ambrosiana, manuscript H 85 inf, dated in 1401-1500.

³⁰⁷ See G. G. Carollo, *op. cit.* See also Ș. Marin, *A 16th Century Venetian Chronicle in France Microfilm Collection of the National Archives of Romania. The Case of Giovanni Giacomo Carollo and His Compilers*, "Revue Roumaine d'Histoire" 46 (2007), 1-4, p. 41-68.

³⁰⁸ See Anon., *Cronaca Veneta da S. Marco Evangelista fino al 1457*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 796 [= 7613], 16th century. See also Carlo Campana, *Cronache di Venezia in volgare della Biblioteca Nazionale Marciana. Catalogo*, Venice 2011, p. 114-115 (*Cronaca di Venezia sino all'anno 1457*, dated in the 15th-16th centuries).

³⁰⁹ See Anon., *Cronaca di Venezia fino al 1457*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 2571 [= 12463], 16th century. See C. Campana, *op. cit.*, p. 164-165 (*Cronaca di Venezia sino all'anno 1457*).

³¹⁰ See Anon., *Cronaca Veneta dall'anno 420 fino al 1732*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 74 [= 7303], 18th century. See C. Campana, *op. cit.*, p. 44 (*Cronaca di Venezia sino all'anno 1735*).

³¹¹ See Anon., *Storia Veneta dalla fondazione della Repubblica sino all'anno 1750*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII, 1833 [= 8376], 18th century. See C. Campana, *op. cit.*, p. 133 (*Storia di Venezia dalla Fondazione della Repubblica*).

³¹² E. Besta, *op. cit.*, p. 795.

³¹³ D. Robey and J. Law, *op. cit.*, p. 18 n. 3.

alle interferenze del *Chronicon* del diacono Giovanni con il nostro frammento [emphasis mine: pertaining to the foundation of Grado], *non sarà male avvertire che esse risultano più naturali invertendo il rapporto: l'opera del diacono Giovanni è fonte, anzichè derivazione.*"³¹⁴. However, Cessi did not engage in any comparative analysis. G. Monticolo had previously insisted on tripartite text comparisons Paul the Deacon (*Historia Langobardorum*)-*Chronicon Altinate*-“Diacono”³¹⁵, concluding that “*non si può ammettere che i due autori [emphasis mine, Altinate and “Diacono”] abbiano tratta la materia da quella fonte l'uno indipendentemente dall'altro*”³¹⁶. Nevertheless, in other situations, as G. Fasoli showed, the similarities between *Origo* and pseudo-Diacono “*si possono appunto spiegare con l'utilizzazione delle stesse fonti, meglio che con una diretta rielaborazione della cronaca*”³¹⁷. Returning to the case of Monticolo, his comparisons made concrete references to the excerpts concerning Constantine the Great³¹⁸, the alleged synod held in Grado by Patriarch Eliah³¹⁹, the description of the origins of Torcello and Grado, and the catalogue of the patriarchs of Grado³²⁰. These are doubled by the investigations undertaken by H. Simonsfeld on the issue of the two Venices³²¹ or the legend of Longinus³²², as well as the researches by C. Cipolla on the subject of the bishops of Torcello, Olivolo, etc³²³.

As for the chronicle of Martino da Canal, it was believed that the celebrative formula on the origins of the city represents the echo of our chronicle³²⁴. In the same sense, G. Ortalli speaks of some sort of continuity between “*aurea Venetia*” from the chronicle ascribable to Giovanni Diacono and the city splendidly depicted by M. da Canal³²⁵, but the comparison is too generic to insinuate a direct influence of pseudo-Diacono.

The prologue of the Dandolian *Brevis* chronicle and the issue of the origins from this work seem to be taken on from older chronicles, including

³¹⁴ R. Cessi, in *Origo Civitatem Italie seu Veneticorum* cit., p. xxii n. 1.

³¹⁵ G. Monticolo, *I manoscritti e le fonti* cit., p. 221-222, 224-226.

³¹⁶ *Ibidem*, p. 224.

³¹⁷ G. Fasoli, *op. cit.*, p. 31. A text analysis would have certainly better illustrated this statement.

³¹⁸ G. Monticolo, *op. cit.*, p. 224-226.

³¹⁹ *Ibidem*, p. 162-163.

³²⁰ *Ibidem*, p. 219.

³²¹ E. Simonsfeld, *Cronaca Altinate II* cit., p. 70.

³²² Idem, *Venetianische Studien* apud G. Monticolo, *op. cit.*, p. 224; see also *Ibidem*, p. 224.

³²³ C. Cipolla, *op. cit.*, p. 130 f.

³²⁴ G. Arnaldi and L. Capo, *op. cit.*, p. 397.

³²⁵ G. Ortalli, *I cronisti e la determinazione* cit., p. 779.

pseudo-Diacono³²⁶. It was in fact more insisted on the relation between our chronicle and the *Extensa* of the Doge-chronicler³²⁷, with various text comparisons³²⁸. Simonsfeld showed how Dandolo, faced with “Diacono”’s chronologic confusions for the first two centuries of Venetian history, knew how to avoid them, extracting his data from either his own calculations or other dogal catalogues. It thus results that the only concurrences “Diacono”-Dandolo for these two first centuries are those concerning the foundation of the bishopric of Caorle and the setting up of Heraclea³²⁹, whereas the potential associations of Dandolo with Frankish sources³³⁰ may lead to the conclusion of intermediation by the same Diacono. In the same sense, E. Besta advanced the hypothesis that Dandolo was never acquainted with anything but the excerpts from Diacono corresponding to the manuscript Urbinate of the dogal “chaplain”³³¹ and sought to demonstrate that, at least to the dogeship of Pietro Candiano IV, the coincidences between the two chronicles are simply accidental, thereby leading to the conclusion that it is probable that “*fino al 948 esista solo una relazione mediate attraverso l’uso di una medesima fonte*”³³².

The two chronicles taken in common:

Certain opinions on the influence of the chronicle under discussion on other chronicles are strictly general, so that it cannot be determined if they are related to the period post-743 and, implicitly, to this chronicle or to pseudo-Diacono. The following were taken into consideration: *Historia*

³²⁶ E. Simonsfeld, *Andrea Dandolo* cit., p. 78 – from the origins to the election of the first doge in 705; G. Arnaldi, *Andrea Dandolo doge-cronista*, in *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* cit., p. 127-268 (140, 219 – on the section pertaining to the foundation and origins); Silvana Ozoeze Collodo, *Attila e le origini di Venezia nella cultura veneta tardomedioevale*, “Atti dell’Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti”, 131 (1972-73), p. 531-567 (539 – on the episode of Attila, p. 540 – on the tradition of the two Venices); A. Razzolini, *op. cit.*, p. 26 – on the title of *ypati* acquired by doges or their sons.

³²⁷ Cessi, *Venezia ducale*, cit. I, p. 101 n. 2 – related to the presentation of the first three doges.

³²⁸ C. Cipolla, *op. cit.*, p. 132-133 – on the series of doges in Rialto; E. Besta, *op. cit.*, p. 792-794 – a presentation of all the similar excerpts from the two chronicles; S. Collodo, *op. cit.*, p. 540 – for the acceptance by *Extensa*, p. 59-60 – of the tradition of the two Venices; D. Raines, *Grado nel mito delle origini* cit., p. 116 n. 1 – for the taking on of several details related to the origins and “the first Venice”, p. 116 n. 15 – some differences in interpreting those details.

³²⁹ E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 103-104.

³³⁰ A. Fr. Gfrörer, *op. cit.*, p. 67.

³³¹ E. Besta, *op. cit.*, p. 794.

³³² *Ibidem*, p. 795.

*Ducum Venetorum*³³³, the chronicle of Canal³³⁴, the Dandolian *Extensa*³³⁵, L. de Monaci³³⁶, M. A. Sabellico³³⁷, M. Sanudo³³⁸, pseudo-Zancaruolo³³⁹, pseudo-Caroldo³⁴⁰, and pseudo-Zorzi Dolfin³⁴¹.

³³³ L. A. Berto, in *Testi storici veneziani (XI-XII secolo)* cit., p. ix (concerning the distribution pattern of the material based on dogeships, although G. Arnaldi and L. Capo had expressed certain doubts on this matter in *I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana*, in *Storia della cultura veneta*, 2: *Il Trecento*, Vicenza 1976, p. 272-307 (291).

³³⁴ B. Cecchetti, *op. cit.*, p. 9.

³³⁵ *Ibidem*; E. Simonsfeld, *op. cit.*, p. 87, 92-104, 107; Idem, *Cronaca Altinate I* cit., p. 270; Idem, *Cronaca Altinate II* cit., p. 69-70; G. Monticolo, *op. cit.*, p. 37, 253, 254; E. Pastorello, *op. cit.*, p. lxii; L. A. Berto, *Il vocabolario politico* cit., p. 59-60, 96. There are also certain comparative tendencies, see M. Foscarini, *op. cit.*, p. 122 n. 1 – differences of lexical nature in the Latin used in the two writings, p. 122 – chronological aspects; C. Cipolla, *op. cit.*, p. 132-133 – on the series of doges in Rialto; E. Besta, *op. cit.*, p. 792-794 – a presentation of all the similar excerpts from the two chronicles; F. Ch. Lane, *Medieval Political Ideas* cit., p. 308 – on the different manner to perceive the participation of all of the Venetians in certain events. Also, Simonsfeld drew the conclusion that Dandolo combined the data reported by “Diacono” and *Chronicon Altinate*, see E. Simonsfeld, *Andrea Dandolo* cit., p. 109-110.

³³⁶ B. Cecchetti, *op. cit.*, p. 9; Mario Poppi, *Ricerche sulla vita e cultura del notaio e cronista veneziano Lorenzo de Monacis, cancelliere cretese (ca. 1351-1428)*, “Studi Veneziani” 9 (1967), p. 153-186 (164 n. 64, 165).

³³⁷ Ruggero Bersi, *Le fonti della prima decade delle Historiae Rerum Venetarum di Marcantonio Sabellico*, “Nuovo Archivio Veneto”, new series, 10 (1910), 19, 2, p. 422-460 and 10 (1910), 20, 1, p. 115-162 (432); see also Fr. Gaeta, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento*, in = *Storia della cultura Veneta dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, 3/I, Vicenza 1980, p. 1-91 (68). See M. Antonii Sabellici, *rerum Venetarum ab urbe condita, ad Marcum Barbadicum, Sereniss. Venetiarum Principem & Senatum, Decadis Primae*, in *Degl'Istorici delle Cose Veneziane, i quali hanno scritto per Pubblico Decreto*, Venice 1718. See also Ș. Marin, *Marcantonio Sabellico's Rerum Venetarum and “the Definitive History of Venice”. The Beginnings of the Official Historiography in Venice?*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 90 (2013), 1-2, p. 134-177.

³³⁸ G. Berchet, *Prefazione*, in Marino Sanudo, *I Diarii*, I, Venice 1879 [= <http://www.liberliber.it/biblioteca/licenze>], p. 40. See Marini Sanuti *Leonardi filii Patricii Veneti De Origine Urbis Venetae et vita omnium Ducum feliciter incipit*, in *Rerum Italicarum Scriptores*, 22 (ed. by Lodovico Antonio Muratori), Milan 1733, p. 399-1252.

³³⁹ Morelli apud Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire* cit., p. 208; R. F[ulin], *op. cit.*, p. 369. See *Cronaca Veneta supposta di Gasparo Zancaruolo, dall'origine della Città fino al 1446*, Venice, Biblioteca Nazionale Marciana, manuscript It. VII. 1274 [= 9274], 18th century. See also Ș. Marin, *Some Considerations regarding Manuscripts It. VII, 1274-1275 at Marciana National Library, ascribed to Gasparo Zancaruolo*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 94 (2017), 1-2, p. 44-84.

³⁴⁰ B. Cecchetti, *op. cit.*, p. 9.

Importance:

The importance of the writing led to the conclusion (otherwise erroneous, given that this importance relates mainly to the early period, that is to the chronicle written in the 13th century, and not the one belonging to the 11th century) that “*il tema delle origini, contenuta nella Cronaca di Giovanni entro limiti del tutto ragionevoli, abbia rotto gli argini, assorbendo completamente per circa due secoli le energie dei cronisti locali*”³⁴², more precisely to the anonymous author of *Historia Ducum Venetorum*, and that the model imposed by Diacono would have no immediate successor³⁴³.

Now, by suggesting that the excerpt on the origins of the city dates from the 13th century, we can notice how the difference in time between this writing and the subsequent chronicles is not as wide.

³⁴¹ Maria Zannoni, *Le fonti della cronaca veneziana di Giorgio Dolfìn*, “Atti dell’Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti” 101 (1941-1942), 2, p. 515-546 (530-531) – where the mediation by A. Dandolo is specified. See Zorzi Dolfìn, *Cronicha dela nobil cità de Venetia et dela sua provintia et destretto. Origini-1458* (ed. by Angela Caracciolo and Chiara Frison), 2 volumes, Venice 2007-2009. See also Ş. Marin, *The Venetian Chronicle in Codex M 794 (8503) at Marciana National Library – Ascribed to Giorgio Delfino and Transcribed by Nicolò Gussoni*, “Revista Arhivelor. Archives Review” 89 (2012), 2, p. 41-62.

³⁴² G. Arnaldi and L. Capo, *I cronisti I cit.*, p. 393.

³⁴³ *Ibidem*; in the same sense, see G. Ortalli, *op. cit.*, p. 763.

Fiii lui Ștefan cel Mare și soția sa la Pacea de la Hârlău (1499)

Alexandru Simon

Keywords: *Peace of Hârlău (1499); Stephen III the Great of Moldavia; House of Jagiello; House of Habsburg; Ottoman Empire; Dynasties; Medieval Genealogy; Crusading*

Pacea de la Hârlău (12 iulie 1499)¹ a fost socotită pe bună dreptate un vârful politicii medievale central-europene a Sucevei². Tratatul a fost încheiat între Moldova, Polonia și Ungaria, toate desemnate drept *regna*³, nominal între Ștefan III cel Mare⁴ și fiii regelui Cazimir IV Jagiello⁵, frații Jan Albert, regele Poloniei⁶, Alexandru, marele duce al Lituaniei⁷, și Sigismund, duce de Glogów⁸, prin mijlocirea fratelui lor mai mare,

¹ În *feria quinta proxima ante festum Sancte Margarete* (în versiunea latină); în “luna lui iulie în 12” (în versiunea slavă, în rusă). În mod eronat, varianta latină a fost (re)datată pe 11 iulie.

² Ștefan S. Gorovei & Maria-Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna 2005, p. 351-354 (cu accent pe rolul Budei în încheierea tratatului).

³ Adică, din punct de vedere legal latin (apusean), Moldova era la rândul ei un *regnum*, un regat (pentru context: Ioan-Aurel Pop & Al. Simon, *Hungaria, Polonia, Dacia et Crouatia: Veneția, Casa de Habsburg și Moldova la sfârșitul secolului al XV-lea*, “Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol” 52 (2015), suppl. [2016], p. 43-89 (cu precădere p. 45-48, 51-54).

⁴ Pentru politica sa din ultimul deceniu al secolului al XV-lea (adesea neglijată în raport cu cea din anii 1470): *Idem, Ștefan cel Mare, căpitanul Veneției, regele Moldovei și crăișorul valahilor, în toamna anului 1492*, “Revista Istorică”, serie nouă, 31 (2020), 1-2 [2021], p. 61-85.

⁵ Un studiu esențial pentru înțelegerea divizatei Case de Jagiello: Ludwik Finkel, *Zjazd Jagiellonów w Lewoczu w r. 1494*, “Kwartalnik Historyczny” 28 (1914), 2, p. 317-350.

⁶ Pentru Jan Albert și ambițiile – eșuate – ale sale, vezi Natalia Nowakowska, *Poland and the Crusade in the Reign of King Jan Olbracht, 1492-1501*, în *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact* (ed. Norman Housley), New York 2004, p. 128-147.

⁷ Vezi Mihail Anatolii Ciobanu, *Relațiile moldo-moscovite de la Ștefan cel Mare la Petru Rareș. Oameni, fapte, ceremonial* [teză de doctorat (Universitatea Alexandru Ioan Cuza)], Iași 2020, p. 301-303. Alexandru era căsătorit cu Elena, fiica – din a doua căsătorie (cu Zoe/Sofia Paleologul) – a lui Ivan III al Moscovei, al cărui moștenitor oficial era, de după bătălia din Codrîi Cosminului, Dimitri, fiul răposatului Ivan Ivanovici (băiatul din prima căsătorie a lui Ivan) și al Elenei, fiica lui Ștefan III și a Evdochei Olelkovici de Kiev.

⁸ Titlu absent însă din toate variantele tratatului (pentru care vezi mai jos). Glogów era unul din fostele ducate din nord ale lui Ioan Corvin, fiul răposatului Matia [vezi astfel și *Mezi periferií a centrem jagellonského světa. Registrum dvořanů knížete a krále Zikmunda I. Jagellonského z let 1493–1510* (ed. Petr Kozak & Krisztina Rábai), Opava 2015, p. XVI].

Vladislav II, regele Ungariei, Croației⁹ și Boemiei¹⁰. Acordul pune capăt conflictului regional¹¹ declanșat oficial de “cruciadă moldavă” a lui Jan Albert (1497)¹² și – totodată – prin tonul antiotoman al înțelegerii dintre Buda, Cracovia și Suceava¹³, se așeza la poarta noului război “total” dintre Imperiul Otoman și Veneția (1499-1503)¹⁴, izbucnit la nici o lună după Pacea de la Hârlău¹⁵.

Flancuri domnești: Transilvania și familia

Pacea fusese pecetluită la jumătate de an după ce Bartolomeu Drágffy, voievodul Transilvaniei¹⁶ și cuscru lui Ștefan¹⁷, care, la 1497, jucase un rol esențial în

⁹ Amintim că, de la 1497, Croația, spre deosebire de Boemia, era socotită de către Veneția ca o entitate statală distinctă de Ungaria, în pofida vechii uniuni personale dintre cele două.

¹⁰ Pentru constrângerile politice externe și interne ale regelui: Tibor Neumann, *Békekötés Pozsonyban-országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490-1492)* (I-II), “Századok” 144 (2010), 3, p. 335-372; 145 (2011), 3, p. 293-347 (în special).

¹¹ Manfred Hollegger, *Im Osten nichts Neues? Kernräume der Politik Maximilians I.*, în *Das Wiener Fürstentreffen von 1515. Beiträge zur Geschichte der Habsburgisch-Jagiellonischen Doppelvermählung* (ed. Bogusław Dybaś & István Tringli), Budapesta 2019, p. 125-148.

¹² A se vedea I.-A. Pop & Al. Simon, *Moldova și celălalt Imperiu: Preliminariile și consecințele conspirației lui Maximilian I de Habsburg și Ștefan cel Mare (1497)*, în *Vocația istoriei. Prinos profesorului Șerban Papacostea* (ed. Ovidiu Cristea & Gheorghe Lazăr), Brăila 2008, p. 331-406; M. Hollegger, *Damit das Kriegsgeschrei den Türken und anderen bösen Christen in den Ohren widerhalle. Maximilians I. Rom- und Kreuzzugspläne im Spannungsfeld zwischen propagierter Bedrohung und unterschätzter Gefahr*, în *Maximilians Welt. Kaiser Maximilian I. im Spannungsfeld zwischen Innovation und Tradition* (e. Johannes Helmrath & Ursula Kocher & Andrea Sieber), Göttingen 2018, p. 191-208 (200, 203).

¹³ În acest subiect, vezi recent Liviu Pilat, *Războiul antiotoman, tratatul de pace moldo-polon și problema Pocuției (1498-1499)*, “Analele Putnei” 16 (2020), 1 [2021], p. 39-54.

¹⁴ Vezi în continuare sursele din Gaetano Cogo, *La guerra di Venezia contro i Turchi (1499-1501)* (I-II), “Nuovo Ateneo Veneto”, serie nouă, 10 (1898), 1, p. 5-76; 11 (1899), 1, p. 97-138.

¹⁵ L. Pilat, *Dynastic Conflicts, Alliances and the Ottoman Imperial Policy in the Northern Black Sea*, în *From Pax Mongolica to Pax Ottomanica: War, Religion and Trade in the North-western Black Sea Area (14th-16th Century)* (=East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, LVIII) (ed. O. Cristea & L. Pilat), Leiden 2020, p. 192-214 (212-213).

¹⁶ Pentru Bartolomeu, a se vedea și T. Neumann, *Răscoala secuilor și reforma guvernamentală pentru apărarea granițelor de sud (1492-1493)*, “Banatica” 24 (2014), 2, p. 129-150.

¹⁷ Marius Diaconescu, *Peșitorii nepoatei lui Ștefan cel Mare în 1517. Despre căsătoria lui Alexandru cu fiica lui Bartolomeu Drágfi*, “Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol” 49 (2012), p. 55-70. “Chestiunea” a apărut imediat după moartea lui Bogdan III.

victoria anti-jagiellonă¹⁸ a domnului Moldovei¹⁹, fusese destituit din dregătorie de către Vladislav (octombrie 1498)²⁰. Un alt aspect neglijat în analiza Păcii de la Hârlău²¹, probabil și mai important decât “demiterea” – temporară însă²² – a lui *Birtoc*²³, îl constituie prezența **fiilor** lui Ștefan²⁴ între garanții păcii, deși, la acea vreme, în Moldova sigur, Ștefan avea un singur băiat²⁵, viitorul Bogdan III, inclus – explicit – între garanții moldavi ai tratatului²⁶. Fiii lui Ștefan ca garanți(i) ai înțelegerii apar atât în variantele în rusă²⁷ și latină ale tratatului, cunoscute istoriografiilor din regiune, inclusiv în cea românească, de peste un secol²⁸, cât și în versiunea în latină a păcii, păstrată tocmai la Zagreb²⁹, în centrul puterii ducelui Croației, Ioan Corvin, fiul răposatului Matia, și – din nou (de la 1496-1497) – aliatul lui Ștefan³⁰.

¹⁸ Pentru teza contrară a “supremației maghiare”: Idem, *Mobilizarea oastei maghiare în 1497* în subsidium et tutelam wayvode Moldaviensis, “Analele Putnei” 12 (2016), 2 [2017], p. 35-52. Pentru o blândă critică a – previzibile – denaturări a evenimentelor: I.-A. Pop & Al. Simon, *Re de Dacia: un proiect de la sfârșitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca 2018, p. 80.

¹⁹ Pentru mizele anilor 1497, 1498, 1499, a se vedea recent Idem, *Partes Transilvane intrabunt et te de tota terra tua disperdent: Maximilian I de Habsburg către Ștefan cel Mare după Codrii Cosminului* (I-II), “Transilvania”, serie nouă, 5 (2021), 1, p. 21-42 (în special); 2, p. 60-78.

²⁰ A se vedea și T. Neumann, *Drágfi Bertalan politikai szerepe II. Ulászló király idején, în A Szilágyság és a Wesselényi család (14-17. Század)* (ed. Géza Hegyi & András W. Kovács), Cluj 2012, p. 213-236 (234) (cu o datare mai timpurie: august-septembrie).

²¹ A se vedea observațiile din Șt. S. Gorovei-M.-M. Székely, *op. cit.*, p. 351 n. 492.

²² Pentru surse: Al. Simon, *Regional and Hungarian Designs at the End of Bartholomew Drágffy's Political Career*, “Banatica” (Reșița), 24 (2014), p. 263-288 (267-269).

²³ Numele dat lui Bartolomeu în Moldova, plecând – în chip aparte totuși – de la varianta maghiară *Bertalan* (a se vedea *Letopisețul anonim al Moldovei*, în *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan* (ed. P. P. Panaitescu), București 1959, p. 6-23 (21).

²⁴ A se vedea aici și Al. Simon, *Quello ch'è apresso el Turcho. About A Son of Stephen the Great*, *Annuario. Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica* 5-6 (2004-2005), p. 141-169.

²⁵ A se vedea Șt. S. Gorovei, *Note istorice și genealogice cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare*, “Studii și Materiale de Istorie Medie” 8 (1975), p. 185-200 (190-193).

²⁶ Menționarea sa explicită poate să fi distras atenția istoricilor de la ceilalți **fii**, traduși – din rusă – în mod “amăgitor” (să zicem) prin **copii** de către Ioan Bogdan (a se vedea mai jos).

²⁷ Limba, în mod evident mai puțin folosită în cancelaria de la Suceava (dar și la Buda), a fost foarte probabil determinată de alianțele dinastice care uneau deopotrivă Moldova și Lituania de Moscova și de viziunea (nu practica) răsăriteană a cancelariei de la Cracovia.

²⁸ Pentru ediții: Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, București 1913, no. 178, p. 417-441. În Polonia, documentul a fost publicat întâia oară de către Maciej Dogiel (1758).

²⁹ *Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486-1516 (Kodeks zagrzebski)* (ed. József Garbacik), Wrocław-Varșovia-Cracovia 1966, no. 28, p. 81-89 (subliniem: numai tratatul în latină). Culegerea a fost pusă în valoare în istoriografia românească – în fapt doar – de către Șerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrii Cosminului (poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea)*, “Romanoslavica” 17 (1970), p. 525-554.

³⁰ Suzana Miljan & Al. Simon, *Înobilarea venețiană a lui Ioan Corvin (1497)*, “Corviniana” 14 (2021), p. 59-64. Faptul era cunoscut în Ungaria de la mijlocul secolului al XIX-lea (Iván Nagy,

Cu toate că varianta tratatului păstrată – în copie coevă – la Zagreb³¹ este și mai favorabilă domnului Moldovei³², formulările referitoare la Ștefan și la fiii săi, dintre care doar Bogdan a fost amintit nominal, sunt identice cu cele din versiunile “clasice” ale acordului din vara anului 1499³³. Importanța menționării fiilor lui Ștefan este sporită în chip evident și de – de asemenea neglijată – includere a **doamnei** sale (Maria Voichița)³⁴, a **soției** sale, în varianta latină (*uxorem nostram*)³⁵, mama viitorului Bogdan III (pe numele său complet Bogdan Vlad)³⁶, între “chezașii” păcii dintre regatele din Răsărit³⁷. După cunoștința noastră, a fost singura dată când o doamnă a vreunei țări românești a fost menționată într-un asemenea acord între puterile vremii³⁸.

Corvin János velenczei nemességéről, “Új Magyar Múzeum” 3 (1853), 1, p. 655-656). Cu toate acestea, istoriografia maghiară a ales să îl treacă sub tăcere până astăzi.

³¹ Pentru “culegere”: Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti Umjetnosti, Zagreb (AHAZU), Cod. IV. c. 6. Reamintim că nucleul documentelor de la Zagreb este dat de hârtiile, unele autografe, ale lui Filippo Buonaccorsi Callimachus († 1496), un adversar hotărât al lui Matia Corvin și a familiei acestuia și principalul consilier al lui Jan Albert (a se vedea acum Al. Simon, *Imperator et dux: On the Churches and the Fortresses of Dracula*, “Studia Antiqua et Archaeologica” 27 (2021), suppl., p. 31-60). Callimachus a fost socotit totodată și artizanul doritei detronări a lui Ștefan, care trebuia înlocuit cu Sigismund (a se vedea în acest cadru și Giuseppe Dalla Santa, *Di Callimaco, Esperiente in Polonia e di una sua proposta alla Repubblica di Venezia nel 1495*, “Nuovo Archivio Veneto” 26 (1913), p. 134-161).

³² A se vedea și Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 548. Profesorul Ioan-Aurel Pop, căruia îi mulțumim și pe această cale, pregătește o nouă ediție a acestui tratat.

³³ Nici măcar Constantin Gane, atât de preocupat de “conflictul” (?) dintre Maria de Mangop († 1477) și Maria Voichița (căsătorită în 1478) dintre prima și – ulterior – a treia soție a lui Ștefan, nu a observat puterea – reală – a Mariei Voichița, exprimată tocmai prin tratatul de la 1499 (a se vedea *Trecute vieți de doamne și domnițe*, I, București 1932¹, p. 21-22).

³⁴ M.-M. Székely, *Născută spre a fi doamnă: Maria, ultima soție a lui Ștefan cel Mare*, “Analele Putnei” 8 (2012), 1, p. 315-348. Neobservarea includerii Mariei în tratatul de Hârlău poate să se fi datorat pluralului folosit în acord în legătură cu fiii soțului doamnei.

³⁵ Pomenită de trei ori: *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, no. 178, p. 448 ([...] *et uxory nostre* [...]; [...] *et uxorem notram* [...]; [...] *cum uxore nostra* [...]; *Materialy*, no. 28, p. 84-85 ([...] *et uxori nostre* [...]; [...] *et uxorem nostram* [...]; [...] *cum uxore nostra* [...])). Pentru textul rusesc și traducerea (lui Bogdan) în română: *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, no. 178, p. 422, 431.

³⁶ Bogdan-Vlad, nu Radu (a se vedea Constantin Burac, *Bogdan-Vlad, urmașul lui Ștefan cel Mare*, “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol” 25 (1988), p. 247-252).

³⁷ Reamintim că, în textele latine ale păcii, Moldova era un *regnum*, la fel precum Polonia și Ungaria (a se vedea *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, no. 178, p. 448; *Materialy*, no. 28, p. 84).

³⁸ Singurul termen de comparație ar putea fi doamna Clara (de Ungaria) a Vlahiei din corespondența pontificală de la 1370 a lui Urban V cu aceasta, văduva voievodului Alexandru, și cu fiul vitreg al Clarei, Vladislav I Vlaicu, domnul Țării Românești (a se vedea aici Adrian Ioniță & Beatrice Kelemen & Al. Simon, *AL WA: prințul negru al Vlahiei și vremurile sale* (=Minerva, III, 14), Cluj-Napoca 2017, p. 157-161, 721-722). Notăm în schimb, astfel, că Maria Voichița nu a fost inclusă cu numele ei în tratatul moldo-polono-ungar de la 1499.

Trecerea cu vederea atât a feciorilor lui Ștefan, cât și a soției acestuia este explicabilă prin poziția lor în tratat și prin traducerea în română a textului rusesc al acordului³⁹. În aceasta, fiii erau numiți **copii**, putând fi astfel vorba doar de copiii lui Ștefan și ai Mariei, adică Bogdan și fetele Ana și Maria⁴⁰. În tratat, fiii și soția lui Ștefan erau menționați, de trei ori⁴¹, în paragraful rezervat unui eventual refugiu al domnului⁴², garantat de către însuși Jan Albert, atât în cazul trecerii lui Ștefan în pământurile învinsului de la 1497⁴³, cât și în cel al plecării “atletului”⁴⁴, cu familia sa, apropiații săi și cu tezaurul său, în – *nota bene* – Ungaria⁴⁵. Aceasta readuce în atenție avertismentul transmis de Maximilian I de Habsburg⁴⁶, lui Ștefan în primăvara lui 1498: *vor intra în părțile Transilvaniei și te vor deposea de întreaga ta țară*⁴⁷. Întrucât și **familia** domnului și suita acesteia fuseseră găzduite la Veneția pe cheltuiala Republicii la

³⁹ Ca în cazul variantelor latine, o ediție critică modernă de către un specialist se impune.

⁴⁰ Șt. S. Gorovei-M.-M. Székely, *op. cit.*, p. 12 (a se vedea la aceeași pagină n. 28-29). Ana a murit înainte de sfârșitul anului 1499, fiind înmormântată la Mănăstirea Bistrița (alături de Alexandru, întâiul moștenitor al lui Ștefan, decedat în vara lui 1496, “la oaste”). Maria († 1518) s-a căsătorit ulterior – aparent – în Polonia, fiind însă îngropată la Putna.

⁴¹ *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, no. 178, p. 448 ([...] *et uxori nostre et filiis nostris* [...]; [...] *et uxorem nostram, filios nostros* [...]; *cum uxore nostra et cum filiis nostris* [...]); *Materialy*, no. 28, p. 84-85 ([...] *et uxori nostre et filiis nostris* [...]; [...] *et uxorem nostram, filios nostros* [...]); [...] *cum uxore nostra et cum filiis nostris* [...]). Pentru textul în rusă și traducerea sa în română (singura de până acum): *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, no. 178, p. 422, 431.

⁴² Paragraful merită analizat separat, deoarece Ștefan avea dreptul să se refugieze unde dorea în stăpânirile lui Jan Albert, dar și în cele ale lui Vladislav. În latină: [...] *venire ad maiestates ipsorum, nec non et ad regna eorundem aut ad civitates vel ad castra, ubicumque in predictis regnis suarum maiestatum debemus ambulare et manere* [...] (*Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, no. 178, p. 448)/ [...] *venire ad maiestates ipsorum, necnon et ad regna eorundem aut ad civitates vel ad castra, ubicunque in predictis regnis suarum maiestatum debemus ambulare et manere* [...] (*Materialy*, no. 28, p. 84; diferențe sunt doar de formă: *necnon* și *ubicunque*).

⁴³ Eventualul refugiu nu poate fi separat de problema Pocuției (a se vedea și L. Pilat, *Războiul antiotoman* cit., p. 52). O analiză comparată a versiunilor tratatului, însoțită desigur de o nouă ediție a variantei în rusă a tratatului, ar fi binevenită și în relație cu acest subiect.

⁴⁴ Deși Ștefan nu a mai fost pomenit drept “atlet” după 1476/1477, nu se cunoaște ca el să își fi pierdut titlul sau (adică “dregătoria” sa)/ și ca altcineva să fi fost numit “atlet” (de către Papalitate) în locul său (a se vedea, pe larg, Al. Simon, *Pellegrini ed atleti del Signore ai confini della cristianità: Skanderbeg, Stefano III di Moldavia e le loro relazioni con Roma e Venezia*, “Mélanges de l'École Française de Rome-Moyen Âge” 125 (2013), 1, p. 71-92).

⁴⁵ Pe 24 iunie 1499, cu nici o lună înaintea tratatului de la Hârlău, Ștefan și fiul său Bogdan “fuseseră trimiși în judecată” pentru posesiuni din comitatul Szolnok-ul Interior (*Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (= *Fontes Rerum Transylvanicarum*, IV, VI), I. 1468-1540 (ed. Endre Veress), Budapesta 1914, no. 42, p. 48.

⁴⁶ Nepomenit în vreun chip în tratatul de la Hârlău deși, prin Pacea de la Bratislava (1491), Maximilian, regele romanilor de la 1486, era de iure co-regele Ungariei (jagiellone).

⁴⁷ Cuvintele în original: [...] *partes Transilvane intrabunt et te de tota terra tua disperdent* [...].

vremea campaniei lui Mehmed II din Moldova (1476)⁴⁸, tot aceasta ne arată cum Maria și fiii lui Ștefan erau garanți și garanții ale păcii – nesigure, în fapt⁴⁹ – dintre bătrânul “vodă”⁵⁰ și vlăstarele Casei Jagiello.

Frații “Regatului Moldovei”: fiul Mariei Voichița și feciorii lui Ștefan

La 1499, oficial, inclusiv în tratatul de la Hârlău, Bogdan-Vlad (III) era singurul fiu politic al lui Ștefan⁵¹. În *Cronica Moldo-Germană*, încheiată sub acel an (înaintea păcii de la Hârlău)⁵², Bogdan, alături de surorile sale, după mamă și după tată, Ana și Maria⁵³, și de Elena, fiica lui Ștefan din căsătoria sa cu Evdochia Olelkovici⁵⁴ și mama lui Dimitri⁵⁵, moștenitorului oficial, de la 1498, al lui Ivan III al Moscovei⁵⁶, erau

⁴⁸ Document publicat pentru întâia oară de către A. D. Xenopol, *Un nou document privitor la Ștefan cel Mare*, “Arhiva” 18 (1907), 7-8, p. 36. Reeditat și comentat în I.-A. Pop & Al. Simon, *Ungaria et Valachia: promisiunile valahe ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470*, “Revista Istorică”, serie nouă, 25 (2015), 1-2 [2016], p. 5-65 (8-12 și notele).

⁴⁹ L. Pilat, *Dynastic Conflicts* cit., p. 213-214; Idem, *Războiul antiotoman* cit., p. 50-52.

⁵⁰ Data nașterii lui Ștefan rămâne un subiect deschis; în iulie 1499, el nu poate să fi fost cu mult mai tânăr decât Cazimir IV, decedat în vara lui 1492, la 65 de ani neîmpliniți.

⁵¹ Dar, era și necăsătorit la vârsta de 20 de ani. “Problemele matrimoniale” ale lui Bogdan ar putea fi relevante și în acest context (a se vedea Al. Simon, *Fata de la nemți. Maximilian I de Habsburg, Bogdan III și o căsătorie din 1513*, “Anuarul Școlii Doctorale Istorie. Civilizație. Cultură” 2 (2006), p. 115-130; Idem, *Pământurile crucii: românii și cruciada târzie*, Cluj-Napoca 2012, p. 284-285; M.-M. Székely, *Bogdan al III-lea: note de antropologie politică*, “Analele Putnei” 4 (2008), 1, p. 265-278; Șt. S. Gorovei, *O controversă: doamnele lui Bogdan al III-lea*, “Studii și Materiale de Istorie Medie” 27 (2009), p. 145-157).

⁵² Păstrată într-o unică copie din aprilie 1502, cronica se oprea la începutul anului 1499 cu campania otomană din Polonia, zdrobită la întoarcere de către Ștefan (recent: O. Cristea, *Tanto conflictu, lassu e destructa de fredo e fame: The Epilogue of an Ottoman Expedition in Poland (November 1498-February 1499)*, “Il Mar Nero” 10 (2019-2020) [2021], p. 171-180).

⁵³ Nenumite însă [*Cronica Moldo-Germană*, în *Cronicle slavo-române*, p. 24-37 (31)].

⁵⁴ Singura căsătorie corect datată, sub 1463, în *Cronica Moldo-Germană*. Nunta lui Ștefan cu Maria Voichița a fost așezată în ziua morții Mariei de Theodoro/Mangop (19 decembrie 1477). Căsătoria cu Maria de Mangop a fost mutată sub anul 1471, cu exact un an înaintea celebrării ei, pe 14 septembrie 1472. Erorile par să se fi datorat în primul rând rivalității huniado-habsburgice, care și-a pus pecetea pe acțiunile lui Ștefan din anii 1470 (în special la 1471 și la 1473-1474), și mai puțin “rivalității” (inclusiv *post-mortem*) dintre cele două Marii (cu accent pe anii 1470, a se vedea I.-A. Pop & Al. Simon, *Ungaria et Valachia* cit., p. 55-56 n. 216).

⁵⁵ Pentru această căsătorie, a se vedea ultima oară M. A. Ciobanu, *La începutul relațiilor moldo-moscovite*, “Analele Putnei” 14 (2018), 1, p. 81-100 (cu precădere 85, 94-97).

⁵⁶ A se vedea George P. Majeska, *The Moscow Coronation of 1498 Reconsidered*, “Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, serie nouă, 26 (1978), 3, p. 353-361; Alexandra Vukovich, *How Byzantine was the Moscow Inauguration of 1498?*, în *Byzantium in Eastern European Visual Culture in the Late Middle Ages (=East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, LXV)* (ed. Maria Alessia Rossi & Alice Isabella Sullivan), Leiden-Boston 2020, p. 36-70. Poate, analiza variantei în limba rusă a tratatului de la Hârlău (iulie 1499) ar trebui să pornească – și – de la succesiunea lui Ivan III prin Dimitri (aprilie 1498).

singurii copii ai lui Ștefan menționați în scrierea destinată supușilor lui Maximilian I de Habsburg⁵⁷.

Pentru acesta, regele romanilor, protectorul și suzeranul lui Ștefan, nu numai în calitate de co-rege legal al Ungariei prin Pacea de la Bratislava (1491)⁵⁸, doar Bogdan conta. Chiar înaintea Păcii de la Hârlău⁵⁹, singurul băiat al lui Ștefan și al Mariei Voichița a și fost invitat de regele romanilor să îl însoțească la încoronarea sa imperială, altminteri constant amânată, de la Roma⁶⁰. Până și dușmanii lui Maximilian și Ștefan, care raportaseră “mai sus” conspirația celor doi monarhi *contra statum serenissimi principis domini Wladislai, Dei gratia regis Hungarie, Bohemie etc. et similiter contra statum serenissimi principis domini Alberti, Polonorum regis*⁶¹, vorbeau numai despre un singur fiu al domnului valah (sigur, în calitate de unic moștenitor)⁶².

⁵⁷ A se vedea și M.-M. Székely & Șt. S. Gorovei, *Oglinda puterii. Domnia lui Ștefan cel Mare și Cronica moldo-germană*, “Analele Putnei” 15 (2019), 1 [2020], p. 89-102 (91, 99).

⁵⁸ A se vedea și András Kubinyi, *Die Wahlkapitulation Wladislaws II. in Ungarn (1490)*, în Idem, *Stände und Ständestaat im spätmittelalterlichen Ungarn*, Herne 2011, p. 167-198. Dieta Ungariei a ratificat pacea în februarie 1492, Vladislav plătind de două ori pentru ea.

⁵⁹ Precizarea este importantă și datorită (1) relațiilor strânse dintre Maximilian I, Baiazid II și Ștefan III, începând cu 1497, și (2) a faptului că un fiu (Alexandru) de al lui Ștefan se găsea drept ostatec la Istanbul (pentru aceste raporturi, a se vedea mai jos).

⁶⁰ *Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I, 1493-1519* (=J. F. Böhmer, *Regesta Imperii*, XIV) (ed.-general Hermann Wiesflecker, III. *Österreich, Reich und Europa*, 3. 1499-1501 (ed. Christa Beer, Theresia Geiger, Manfred Hollegger, Kurt Riedl, Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber, Wien-Köln-Weimar), 1998, no. 9368, p. 87. Documentul nedatat, instrucțiunile lui Maximilian pentru *Jheny Pernawer*, solul său la Ștefan, la curtea căruia se afla deja doctorul trimis tot de către regele romanilor, *Prankcy* (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Reichshofkanzlei, *Maximiliana*, Karton 23. 1510 Oktober-1511 Februar, fasc. 16 [-3]. 1510 OT, ff. 12^r-13^r), a fost publicat de către Ștefana Simionescu, *Știri noi despre relațiile diplomatice dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg*, “Revista de Istorie” 33 (1980), 12, p. 1981-1986, pe baza notițelor lui Walter Höflehner, *Die Gesandten der europäischen Mächte, vornehmliche des Kaisers und Gesandte des Reiches, 1490-1500* (=Archiv für Österreichische Geschichte, CXXIX), Viena 1972, p. 84-86. Editorii seriei *Regesta Imperii* pledau pentru o datare “strânsă” în august 1499 (singurul an în care sursa poate fi datată, inclusiv după editorii amintiți), deși mesajul lui Maximilian către Ștefan nu făcea vreo referire la finalizarea păcii de la Hârlău din iulie 1499. Înclinăm ca urmare spre o datare mai largă (între aprilie, poate cel târziu, și august 1499) și în mod sigur mai timpurie a instrucțiunilor, o datare în legătură cu “pre-acordurile” moldo-polono-ungare de la mijlocul lunii aprilie 1499 (a se vedea recent și L. Pilat, *op. cit.*, p. 48-49).

⁶¹ Izvor editat pentru prima oară în I.-A. Pop & Al. Simon, *Moldova și celălalt imperiu* cit., p. 386-399.

⁶² În raportul asupra “neleguirilor” Vienei și Sucevei, a fost înregistrată și discuția dintre regele romanilor și solul domnului: [...] *Scit autem waywoda et optime intelligit omnia negotia nostra, que nos fidei sue confesi sumus propterea hortamur, ut cum aliis omnibus sibi notis et supra nominatis, provideat ad omnia pro seipso et pro filium suo et pro heredibus et posteritatibus suis, ut amoveat tantum periculum a se et a regno suo, nunc nunc tempus est quo facile poterit omne malum impendens evadere et se ac regnum suum et omnem suam posteritatem in eternam*

Totuși, Pacea de la Hârlău, în versiunile sale latine (cele care contau pentru Buda⁶³ și Cracovia⁶⁴ și care fuseseră cosigilate de elita moldavă), cât și în cea în rusă (cosigilată la rândul ei de elita moldavă⁶⁵, în frunte cu ierarhii țării, la fel ca în cazul variantelor latine⁶⁶), nu lăsa loc de îndoială: Ștefan avea mai mulți fii în viață în vara anului 1499 și accepta – oficial pe deasupra – existența acestora⁶⁷. Din punct de vedere jagiellon, situația “familială” a lui Ștefan III era cu atât mai relevantă cu cât, în luna iulie 1499, nici Vladislav II (în vârstă de 43 de ani)⁶⁸, nici Jan Albert (având 40 de ani neîmpliniți)⁶⁹, nici Alexandru (ajuns la aproape 38 de ani)⁷⁰ și nici Sigismund (la 32 de ani), cel care ar fi trebuit să domnească la Suceava

libertatem et vitam quietissimam et securam vindicare [...] (cuvintele lui Maximilian pentru Ștefan au fost editate ultima dată în I. A. Pop & Al. Simon, *Partes Transilvane intrabunt cit.*, p. 67).

⁶³ A se vedea, în comparație, Neven Isailović & Aleksandar Krstić, *Serbian Language and Cyrillic Script as Means of Diplomatic Literacy in South-Eastern Europe in the 15th and 16th Centuries*, “Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu” 54 (2015), suppl. p. 185-195.

⁶⁴ A se vedea, orientativ, Waldemar Chorażyczewski, Wojciech Krawczuk, Janusz Grabowski, Aliaksandr Hruša, Sławomir Górczyński, *The Polish and Lithuanian Metrica: Memory of the State*, Varșovia 2018. A se vedea în acest caz, în particular W. Chorażyczewski, *System kancelarii Zygmunta Starego (1467-1548)*, în *Polska kancelaria królewska między władzą a społeczeństwem*, IV (ed. W. Chorażyczewski & W. Krawczuk), Varșovia 2011, p. 11-31.

⁶⁵ În chip ciudat, se cunosc doar exemplarele moldave ale tratatului, indiferent de limbă.

⁶⁶ Era vorba despre Gheorghe, mitropolitul Sucevei și al Moldovei, Vasile, episcopul Romanului, și longevivul Ioanichie, episcopul Răduților (*Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, no. 178, p. 425, 434, 441; *Materialy*, no. 28, p. 88). A fost prima – și ultima – apariție a ierarhilor Moldovei în sfatul domnesc după debutul conflictului dintre Ștefan și Imperiul Otoman în toamna anului 1473 (cf. deja Ioan Ursu, *Ștefan cel Mare*, București 1925, p. 290).

⁶⁷ Reamintim: toate exemplarele cunoscute sunt moldave, nu polone ori ungare. Este de presupus că acestea din urmă nu erau perfect identice cu versiunile lui Ștefan (a se vedea astfel, în comparație, cazul hotarului dintre Țara Românească și Moldova din tratatul de la Iași-Buda din 1475, în Gheorghe I. Pungă & Alexandru Florin Platon, *Vasalitatea medievală: ipostaze europene și românești*, “Cercetări Istorice” 17 (1998), 2, p. 11-46 (38-39).

⁶⁸ Născut pe 1 martie 1456 (Zygmunt Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellonów*, Varșovia 1968, p. 61-62), Vladislav era căsătorit de două ori (fără ca vreun mariaj să fi fost anulat): cu Barbara de Brandenburg (1476) și cu Beatrice de Aragon, văduva regelui Matia (1490). Ambele legături au fost anulate de papa Alexandru al VI-lea în numele cruciadei (1500).

⁶⁹ Venit pe lume pe 27 decembrie 1459 (Fryderyk Papée, *Jan Olbracht*, Cracovia 1936, p. 5-6), Jan Albert era – pe deasupra – necăsătorit. El nu avea să se căsătorească vreodată.

⁷⁰ Alexandru, soțul de la 1495 al “celeilalte” Elena de Moscova (căsătorie rămasă fără copii), se născuse pe 5 august 1461 (Urszula Borkowska, *Dynastia Jagiellonów w Polsce*, Cracovia 2011, p. 136). Cu el, Ștefan avea să încheie un acord separat, pe 14 septembrie 1499, la două luni de la Pacea de la Hârlău (*Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, no. 179, p. 442-446; tratatul nu a mai fost cosigilat de către ierarhii Moldovei). De această dată, Ștefan era cel care oferea drept de azil. Două formulări ies în evidență (ținând cont și de problema succesiunii *per feminas* în Moldova): [...] *cât voiu trăi eu* [adică Ștefan] *și cât vor trăi copiii mei* [...]; *noi și copiii noștri și supușii noștri le vom fi buni și adevărați prieteni* [lui Alexandru, prietenilor săi, copiilor săi și supușilor

în locul lui Ștefan⁷¹, nu aveau copii (doar Maximilian I avea o fată, Margareta, și un băiat, Filip)⁷². Menționarea fiilor lui Ștefan, alături de doamna sa, în acordul dintre Moldova, Polonia și Ungaria nu era nici “accidentală”, nici formală, ci perfect realistă și admisă de toate părțile⁷³.

În vara anului 1499, băieții domnului Moldovei primeau, prin tatăl lor, “drept de azil” atât în Polonia, cât și în Ungaria⁷⁴. În aceste condiții, numărul lor nu poate fi restrâns la Bogdan și la Alexandru, ostatecul de la Istanbul⁷⁵, acolo unde, prin februarie 1498 (conform cronisticii otomane), ar fi venit – după Codrîi Cosminului – pentru a-și reînnoi legămintele de credință nu doar Radu IV cel Mare al Țării Românești⁷⁶, ci și Ștefan⁷⁷, cel care mediasă la 1497 acordul dintre Maximilian I și sultanul Baiazid II⁷⁸.

săi] [...] (am reprodus traducerea din rusă a lui Ioan Bogdan, întrucât, și în acest caz, doar varianta lui Ștefan s-a păstrat). Să adăugăm că, dacă în cazul lui Alexandru (și al Elenei) era normal – fie și numai din punct de vedere diplomatic – ca Ștefan să se aștepte la copii pe viitor, așteptarea nu era atât de firească în cazul său (și al Mariei Voichița), deși, cu titlu de exemplu, Vladislav (Jogailla/ Iacob) II îl avusese pe Vladislav III (“de la Varna”) la peste 60 (70?) de ani.

⁷¹ Sigismund, născut pe 1 ianuarie 1467, avea să se căsătorească abia în 1512 cu Barbara Szapolyai, fiica palatinului Ungariei, Ștefan († 23 decembrie 1499) și sora lui Ioan, voievod al Transilvaniei de la 1510 (a se vedea aici și T. Neumann, *Two Palatines and a Voivode, or the Szapolyai Family's Journey to the Royal Throne*, în *A Forgotten Hungarian Royal Dynasty: The Szapolyais* (ed. Pál Fodor & Szabolcs Varga), Budapesta 2020, p. 21-56 (38, 44).

⁷² Pentru importanța celor doi și mai ales a fiului (unicul băiat al lui Maximilian), a se vedea H. Wiesflecker, *König Philipps I. Tod in Burgos (1506). Eine Krise der habsburgischen-spanischen Weltreichsbildung*, “Römische Historische Mitteilungen” 18 (1976), p. 87-94.

⁷³ Cu titlu de speculație, dată fiind totuși iminenta succesiune a lui Ștefan, se poate doar presupune că aceste aspecte figurau și mai apăsător în variantele polone și ungare ale păcii.

⁷⁴ În mod pilduitor poate, Ștefan III “debutase” în marea politică, fiind pomenit, drept asociat la domnie, de către tatăl său – nelegitim – Bogdan II (1450), când acesta îi acordase, la solicitarea regentului Ungariei, drept de refugiu în Moldova lui Iancu de Hunedoara (Bogdan Petru Maleon, *Stephen the Great and John Hunyadi: Opinions of Historiography*, în *Between Worlds, II: Extincta est lucerna orbis. John Hunyadi and his Time* (ed. Ana Dumitran & Loránd Mádly & Al. Simon), Cluj-Napoca 2009, p. 379-385).

⁷⁵ Pentru această “poveste fără de sfârșit”, a se vedea și Radu G. Păun, *Mount Athos and the Byzantine Slavic Tradition in Wallachia and Moldavia after the Fall of Constantinople*, în *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453* (ed. Vlada Stanković), Lanham, MD 2016, p. 117-164 (157 n. 127).

⁷⁶ Recent: Ramona Neacșa, *Radu the Great of Wallachia: The Challenges of a Portrait*, “Transylvanian Review” 20 (2020), suppl. 2 [2021], p. 71-84. O biografie a sa se impune.

⁷⁷ Nagy Pienaru, *Călătoria lui Ștefan cel Mare la Istanbul*, “Analele Putnei” 13 (2017), 1, p. 33-44. Pentru context: I.-A. Pop & Al. Simon, *Partes Transilvane intrabunt cit.*, p. 62, 69 n. 20.

⁷⁸ Subiect cunoscut de multă vreme, dar neglijat în istoriografia românească (a se vedea Franz Babinger, *Zwei diplomatische Zwischenspiele in Deutsch-Osmanischen Staatsverkehr unter Bâyezîd II. (1497 und 1504)*, în Idem, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, I, München 1962, p. 254-269; Johann Gröblacher, *König Maximilians I. erste Gesandtschaft zum Sultan Bâyezîd II.*, în *Festschrift für Hermann Wiesflecker* (ed. Alexander Novotny & Othmar Pickl), Graz 1973, p. 73-83 (în special).

Menționarea doamnei lui Ștefan alături de acești fii ai stăpânitorului de la Suceava ne mai arată și că acești feciori, care oricum nu trebuie socotiți simpli pretendenți⁷⁹, erau “realități legale”, filiale sau paterne (în funcție de perspectivă)⁸⁰, acceptate – indiferent de natura legitimă ori ilegitimă a nașterii lor⁸¹ – inclusiv de către Maria Voichița, fiica lui Radu III cel Frumos⁸² și a Mariei Despina⁸³, probabil nepoata sultanei Mara Branković⁸⁴. După moartea lui Alexandru, fiul lui Ștefan și al Mărușcăi⁸⁵, în iulie 1496 (deces care provocase panică la curtea lui Maximilian I)⁸⁶, în hrisoavele interne emise de către Ștefan numai încă tânărul Bogdan a fost pomenit⁸⁷.

Protectorii urmașilor: marile puteri și Suceava

Variantele – moldave (în latină și în rusă) – ale Păcii de la Hârlău vorbesc despre fiii lui Ștefan care trebuia să se poată refugia împreună cu tatăl lor – din Moldova

⁷⁹ Este o chestiune de minimă logică. Totuși, ea se cuvine subliniată. Ștefan, ca să nu mai vorbim despre Bogdan și Maria, nu aveau vreun interes să susțină cauzele feluritelor pretendenți, care s-au manifestat de dinaintea morții domnului în iulie 1504 (perspectiva clasică asupra succesiunii lui Ștefan: Șt. S. Gorovei & M.-M. Székely, *op. cit.*, p. 430).

⁸⁰ În cazul de față, datorită tratatului, trebuie asumată în primul rând perspectiva paternă.

⁸¹ Cu titlu de comparație, amintim cazul lui Ioan, acceptat drept fiu natural al lui Matia de către soția regelui, Beatrice de Aragon, după bătălia de la Câmpul Pâinii (I.-A. Pop & Al. Simon, *Documents on the Prequels and the Aftermath of the Battle of Câmpul Pâinii* (Kenyermezö, Brotfeld), “Hadtörténelmi Közlemények” 124 (2011), 1, p. 229-238 (237).

⁸² *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI: 1458-1473 (ed. Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Gernot Nussbächer, Konrad Gündisch), București 1981, no. 3290, p. 123-124 (invitația – nedată în însă – la nuntă trimisă de către Radu <III>).

⁸³ Șt. S. Gorovei, *Maria Despina, doamna lui Radu cel Frumos*, “Analele Putnei” 2 (2006), 1-2, p. 145-152. Ea ar fi provenit mai degrabă din familia Arianiti, ale cărei legături cu – de asemenea – divizata familie (Casă) Branković, dar și cu Skanderbeg sunt însă cunoscute (Oliver-Jens Schmitt, *Skanderbeg. Noul Alexandru din Balcani*, Cluj-Napoca 2014, p. 46-47).

⁸⁴ Era pe deasupra singura susținere politică și matrimonială pe măsura alianței huniade a rivalului și fratelui lui Radu, Vlad III, căsătorit cu o **rudă apropiată** de a lui Matia (Al. Simon, *Soțiile ungare ale lui Vlad III Țepeș: rolul, impactul și receptarea unor alianțe și rivalități medievale*, “Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol” 48 (2011), p. 5-12).

⁸⁵ Șt. S. Gorovei, *Note istorice și genealogice cit.*, p. 191-192. Numele mamei lui Alexandru (Alexăndrel) apare în pomelnicul Bistriței, unde el a fost îngropat, la 1496, la fel, ca mai apoi, la 1499, Ana, fiica lui Ștefan și a Mariei Voichița (a se vedea Damian P. Bogdan, *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, București 1941, p. 50-86). Reamintim aici doar că Maria nu a purtat în vremea vieții ei numele de Voichița, nume care însă îl readuce în atenție pe cel al soției lui Mihnea I cel Rău, fiul – nelegitim ? – al lui Vlad III Țepeș. Aceasta se numea Voica și era înrudită și cu familia Szapolyai (cf. însuși Șt. S. Gorovei, *O controversă cit.*, p. 153-154).

⁸⁶ I.-A. Pop & Al. Simon, *Partes Transilvane intrabunt cit.*, p. 30 n. 9 (raport din 22-24 august 1496).

⁸⁷ A se vedea astfel *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, III: 1487-1504 [1503] (ed. Constantin Cihodaru & Ioan Caproșu & Nistor Ciocan), București 1980, *passim*.

(în mod evident) – fie în Polonia, fie în Ungaria⁸⁸. Pe lângă Bogdan, celălalt fiu – a cărui existență trebuie admisă – al lui Ștefan, aflat în viață după decesul lui Alexandru (1496), se găsea însă la Istanbul și purta tot numele de Alexandru⁸⁹, el fiind părintele legitim al viitorului Ștefan V Lăcustă, cel întronat la 1538 de Soliman I Magnificul în locul lui Petru IV Rareș, fiul nelegitim al lui Ștefan III⁹⁰. La moartea lui Ștefan, acest din urmă Alexandru, sprijinit de Baiazid II, dar s-ar părea și de logofătul Ioan Tăutu, ar fi încercat – fără succes – să cucerească tronul⁹¹.

O scurtă privire asupra contextului otoman al acordului de la Hârlău este și din această cauză necesară⁹². Pacea a fost încheiată când (1) noua prelungire – tot cu un an – a armistițiului din vara lui 1497 dintre Baiazid și Maximilian urma să expire⁹³ și, de asemenea, când (2), conform mesajului transmis chiar la acea vreme de regele

⁸⁸ A se vedea aici și documentul publicat în anexă. Semnalată – sub data greșită de 1501 – și de către Ștefan S. Gorovei și Maria-Magdalena Székely (în *Princeps omni laude maior cit.*, p. 427), pe baza notei lui Nicolae Iorga (*Istoria lui Ștefan cel Mare povestită neamului românesc*, București 1904, p. 348 n. 348), porunca adresată lui Johann(es) Agotha (de Agnita), primarul Sibiului, pe 15 septembrie 1504, de către voievodul Transilvaniei, Petru de Sankt-Georg și Bozyn a fost publicată în Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV-1. *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardeleni Bistrița, Brașov, Sibiu, 1358-1600* (ed. N. Iorga), București 1911, no. 308, p. 168; din păcate, documentul nu poate fi găsit pe platforma arhivamedievala.ro; nu este însă cea mai mare scăpare a amintitei baze de date). Sibiu trebuia să se asigure că (1) acel *filio ipsius* Wayvode Moldavie avea de toate și că (2) nu avea să plece (în original: *evadet*) și să pună Buda într-o situație neplăcută (adică, să o incomodeze: *huic regno incommodabit*). Cum Bogdan III avea la acea vreme 25 de ani, era vorba despre un fiu de al lui Ștefan III († 2 iulie 1504). Atragem astfel atenția asupra lui *ipsius* (<e> însuși) folosit de voievodul Transilvaniei.

⁸⁹ A se vedea în special Șt. Simionescu, *Noi date despre situația internă și externă a Moldovei în anul 1538 într-un izvor înedit*, “Studii. Revistă de Istorie” 25 (1972), 2, p. 225-240.

⁹⁰ Pentru familia și domnia sa, a se vedea și I.-A. Pop, *Cu privire la domnia lui Ștefan Lăcustă*, “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca” 27 (1985-1986), p. 79-98.

⁹¹ Pentru incertitudinile care înconjoară totuși prea puținele mărturii asupra sfârșitului vieții lui Ștefan, a se vedea recent L. Pilat, *Misiunea lui Jan Ossolinski și problema Țării de Jos la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare*, “Analele Putnei” 9 (2013), 1, p. 53-58; Idem, *Pretendența lui Luca Arbore la tronul Moldovei*, “Analele Putnei” 9 (2013), 2 [2014], p. 43-50; O. Cristea, *Moartea lui Ștefan: o istorie, posibile implicații*, “Analele Putnei” 16 (2020), 2 [2022], sub tipar. Observăm că rezultă destul de multe *fake-news*-uri. Trebuie să ne întrebăm: ce acoprau aceste “zvonuri”? Sigur ceva pe măsura importanței succesiunii.

⁹² Vezi, ca urmare, și puțin valorificatele surse din Mihai Maxim, *Stephen the Great and the Great Porte: New Turkish Documents*, “Transylvanian Review” 14 (2005), 1, p. 15-25 (20-22). Aceste date pot explica atitudinea particulară a lui Ștefan din timpul noului război veneto-otoman (1499-1503), izbucnit neoficial încă de dinaintea Păcii de la Hârlău.

⁹³ A se vedea ambele “rezumate” din *Regesten Maximilian*, III-1, no. 9253, p. 58; no. 9368, p. 87.

romanilor lui Ștefan, Vladislav II încheiase o înțelegere cu sultanul în care fusese inclus și Maximilian⁹⁴.

Fiii lui Ștefan din tratatul moldo-polono-ungar (în funcție de ordinea în care îi așezăm pe frații Jan Albert și Vladislav II)⁹⁵ din vara lui 1499 erau evident de interes și pentru Poartă⁹⁶. Din punct de vedere istoriografic, acest interes este sporit de nesiguranțele ungare, documentare inclusiv⁹⁷. Dacă cazul Poloniei pare relativ clar⁹⁸, în regatul lui Jan Albert († 1501) și al lui Alexandru⁹⁹, aflându-se cu precădere pretendenți din rândul urmașilor predecesorilor și rivalilor lui Ștefan¹⁰⁰, în Ungaria, unde Ștefan era unul dintre primii trei latifundiați din Transilvania (unul dintre primii zece mari feudali

⁹⁴ Bálint Lakatos, *A király diplomatái. Követek és követségek a Jagelló-korban (1490-1526)* (I-II), "Történelmi Szemle" 61 (2019), 4, p. 593-616 (605, 614); 62 (2020), 2, p. 281-362 (298-230). Era vorba fie de solia ungară la Poartă din septembrie-octombrie 1498, fie – mai probabil – de cea din februarie-martie 1499. Nu cunoaștem încă ca vreuna dintre aceste misiuni trimise de Vladislav II la Baiazid II să fi avut efectele dorite de Buda, motiv pentru care o nouă solie a fost trimisă în martie-aprilie 1500, după declanșarea oficială – la vreo lună după Pacea de la Hârlău – a războiului veneto-otoman.

⁹⁵ Întrucât, la 1497, Vladislav II a trebuit să refugieze la Praga, în celălalt regat al său, revenind abia în toamnă, și deoarece tot atunci, la Dieta Ungariei, a apărut pentru prima dată "zvonul" că palatinul Ștefan Szapolyai ar dori să își urce fiul, Ioan, pe tronul Ungariei [*A magyar nemzet története* (ed. general Sándor Szilágyi), IV, Vilmos Fraknói, *A Hunyadiak és a Jagellók Kora (1440-1526)*, Budapesta 1896, p. 363; T. Neumann, *op. cit.*, p. 38], l-am așezat pe Vladislav înaintea lui Jan Albert într-o analiză a Păcii de la Hârlău, poziție motivată în cele din urmă, dar nu în ultimul rând, și de relațiile speciale dintre Maximilian, Vladislav, Baiazid și Ștefan (vară 1496-primăvară/vară 1499).

⁹⁶ Din păcate, lipsesc documente de tipul celor identificate pentru Țara Românească, de pildă în cazul lui Neagoe Basarab, **fiul de cavaler** [Mustafa A. Mehmet, *Două documente turcești despre Neagoe Basarab*, "Studii. Revistă de Istorie" 21 (1968), 5, p. 923-928 (926)].

⁹⁷ A se vedea astfel și intrările pentru anul 1497 (16 martie, 22 aprilie, 10 iunie, 11 noiembrie, 7 decembrie) din registrul de cheltuieli al ducelui Sigismund (*Registrum dvořanů* cit., p. 5-6).

⁹⁸ Sub rezeva desigur a unor noi – și poate previzibile – descoperiri documentare și a studiilor de caz (a se vedea aici și Katarzyna Niemczyk, *Difficult relations between the family of Chodecz and Bogdan III the One-eyed*, "Codrul Cosminului" 24 (2018), 1, p. 97-112).

⁹⁹ A se vedea în acest context – moldo-polono(rus, de fapt) – și Giedrė Mickūnaitė, *United in Blood, Divided by Faith: Elena Ivanovna and Aleksander Jagiellon*, în *Frictions and Failures. Cultural Encounters in Crisis* (ed. Almut Bues), Wiesbaden 2017, p. 181-200.

¹⁰⁰ A se vedea în continuare datele strânse în Șt. S. Gorovei, *Note istorice și genealogice* cit., p. 186-190; Idem-M.-M. Székely, *Princeps omni laude maior* cit., p. 427-433. A se vedea, poate în special, C. Cihodaru, *Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504 și 1538*, "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol" 14 (1977), p. 103-112 (cu precădere 103-107).

ai regatului)¹⁰¹, situația este mult mai delicată¹⁰². Actelele moldave destinate, în primul rând, spațiului intracarpatic lipsesc practic complet¹⁰³ de la vremea la care Ștefan, împreună cu fiii săi, prima dată cu Alexandru și apoi cu Bogdan¹⁰⁴, a deținut domenii în Transilvania¹⁰⁵. Iar conflictul de la 1497 dintre Jagielloni și Ștefan a pornit și de la refuzul Budei de a-l accepta pe Bogdan drept coproprietar al domeniilor după moartea lui Alexandru¹⁰⁶.

Subiectul **fiilor** lui Ștefan fusese introdus în circuitul diplomatic apusean imediat după victoria sa din Codrii Cosminului (26 octombrie 1497)¹⁰⁷ și la scurtă vreme după ce Maximilian le transmisese, în februarie 1498, regilor catolici, Ferdinand de Aragon și Isabella de Castilia, că el, regele romanilor, împărțea Ungaria cu “valahul” (Ștefan) și că, în consecință, însăși Creștinătatea trebuia “reformată”¹⁰⁸. La începutul lunii mai 1498, papa Alexandru VI i-a scris Ioanei, fiica regilor catolici și soția lui Filip, fiul lui Maximilian I, cerându-i să îl ajute pe *dilecti filii nobilis viri Iohannis Polo de Albo Castro, filii principis Balachie*, capturat de turci la cucerirea Cetății Albe (1484), care, cu mare greu și întârziere, se răscumpăraseră pe el și pe fratele său¹⁰⁹. Cazul lui Ioan,

¹⁰¹ A se vedea aici datele din Ignác Ácsády, *Régi magyar birtokviszonyok 1494-1598* (=Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből, XVI, 3), Budapesta 1894, p. 24, 32, 38. Ștefan a fost omis însă – ulterior – din listele lui Pál Engel, *A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században*, “Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei” 4 (1968), p. 337-358; 5 (1971), p. 291-314.

¹⁰² I.-A. Pop & Al. Simon, *Re de Dacia* cit., p. 104-105. Întrebarea este: câte dintre aceste acte au dispărut încă din secolul al XVI-lea (după 1526) și câte în secolul al XIX-lea (după 1848 și 1867)?

¹⁰³ Situația datează în fapt de la Nicolae Iorga (*Hurmuzaki-XV-1*, în 1911), Ioan Bogdan (*Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, în 1913) și Endre Veress (*Acta et epistolae*, I, în 1914).

¹⁰⁴ Orientativ: *Actae et epistolae*, I, no. 39, p. 44 (1492); no. 42, p. 48 (1499). Reamintim că Ștefan îi jurase credință lui Matia și Ioan Corvin împreună cu fiii săi, adică împreună cu cel puțin Alexandru și Bogdan. Cel puțin aceasta susținea domnul în fața împăratului Frederic III de Habsburg, tatăl lui Maximilian, după moartea lui Matia (Al. Simon, *Domnul Moldovei și regii Ungariei din 1490. Un document de la Ștefan cel Mare*, “Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol” 43-44 (2006-2007) [2008], p. 15-36).

¹⁰⁵ A se vedea Șt. S. Gorovei, *Feudele ardelenale ale lui Ștefan cel Mare. Observații pe marginea izvoarelor*, “Analele Putnei” 1 (2005), 1, p. 123-132; M. Diaconescu, *Contribuții la datarea donației Ciceului și Cetății de Baltă lui Ștefan cel Mare*, “Analele Putnei” 9 (2013), 1, p. 91-112. Pentru prima dată, subiectul unui domeniu în Ungaria (adică, în mod interesant, a unei cetăți de refugiu) a apărut în corespondența dintre Matia și Ștefan în vara lui 1482.

¹⁰⁶ A se revedea astfel A Tomaj Nemzetségbeli Losonczy Bánffy család története. *Oklevéltár*, II. 1458-1526 (ed. Béla Iványi), Budapesta 1928, no. 244, p. 348-349; Zsigmond Jakó, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*, II: 1485-1556, Budapesta 1990, no. 3010, p. 153.

¹⁰⁷ Aspect neremarcant însă, din rațiuni de analiză, de Șt. S. Gorovei, *Heraldică dinastică. Ștefan cel Mare și stemele sale*, “Analele Putnei” 12 (2016), 1, p. 307-338 (323-326).

¹⁰⁸ A se vedea aici *Correspondencia de Gutierre Gomez de Fuensalida, embajador en Alemania, Flandes é Inglaterra (1496-1509)* (ed. Jacob Fitz-James Stuart de Berwick-Alba), Madrid 1907, p. 21.

¹⁰⁹ Document reeditat de către Thierry Ganchou, *La fraterna societas des Crétois Nikolaos et Gêorgios Pôlos (Polo), entre Constantinople et Moncastro: affaires, dévotion et humanisme*, “Thesaurismata” 39-40 (2009-2010), p. 111-228, Anexă, no. 15, p. 226-227.

“fiul lui Ștefan”, era o lovitură directă atât la adresa domnului, cât și la cea a lui Maximilian, marii aliați ai lui Baiazid, învingătorul de la 1484¹¹⁰.

Din acest motiv, și deoarece Ioan a ajuns apoi în serviciul lui Filip¹¹¹, subiectul fiilor lui Ștefan de la (1498-)1499 ar trebui studiat nu doar pe baza perspectivelor documentare “răsăritene” și “sudice”¹¹², ci și pe temeiul celor “apusene”, între care un loc special îl ocupă istoria aceluia “*Iani, <fiul> regelui Moldovei*”¹¹³, membru al suitei imperiale a lui Maximilian, intrat la moartea acestuia (1519) în serviciul Veneției¹¹⁴. La acea vreme, nici Bogdan († 1517), nici Maria Voichița († 1511), prezențe marcante în Pacea de la Hârlău, nu mai trăiau¹¹⁵, iar singurul dintre fiii rămași în viață ai lui Cazimir IV Jagiello era Sigismund¹¹⁶. Într-o lume a fraților, jagielloni în primul rând, la 1499, dublul nume al lui Bogdan III, Bogdan Vlad¹¹⁷, și calitatea tatălui său de *Woyewode Moldavie alias Besserabie* (dată acestuia, la 1490, de Filippo Buonaccorsi Callimachus¹¹⁸, care l-a dorit mai apoi pe Sigismund pe tronul de la Suceava), pot explica la rândul lor fragmentarea filială a Moldovei¹¹⁹, deplânsă și de Antun Vrančić (Antal Verancsics) în epitaful dedicat lui Ilie, fratele crescut de Bogdan III și decapitat de Petru IV Rareș¹²⁰.

¹¹⁰ A se vedea aici cu precădere I.-A. Pop & Al. Simon, *Papa Alexandru al VI-lea și Ioan Polo: despre grecii din Balachia lui Ștefan cel Mare*, în *Mărturii ortodoxe și istorice în spațiul românesc-în secolele V-XVI* (ed. Ștefan Starețu & Boško I. Bojović), Brașov 2021, p. 9-19.

¹¹¹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București 1899, p. 287-288 (1504).

¹¹² Reamintim aici cazul mamei grecoaiice a lui Ștefan V Lăcustă, alungată (gravidă fiind) din Moldova, conform raportului de la 1538 a lui Stanislaw Górski, secretarul Bonei Sforza, a doua soție a regelui Sigismund Jagiello (Șt. Simionescu, *op. cit.*, p. 233-234).

¹¹³ A se vedea I.-A. Pop & Al. Simon, *Ștefan cel Mare, căpitanul Veneției, regele Moldovei și cărișorul valahilor, în toamna anului 1492*, “*Revista Istorică*”, serie nouă, 31 (2020), 1-2 [2021], p. 61-85.

¹¹⁴ N. Iorga, *Pretendentul Iani, rege al Moldovei (1516-1521)*, “*Revista Istorică*” 1 (1915), 2, p. 25-26. *Iani* a fost probabil acel *rege al Moldovei* școlit de Janus Laskaris la Roma, la 1516.

¹¹⁵ A se vedea astfel politica cardinalului Bakócz din M. Diaconescu, *Peșitorii nepoatei cit.*, p. 61-66.

¹¹⁶ Subliniem și că “mariajul habsburgic” al lui Bogdan III de la 1513 a fost socotit o replică la căsătoria de la 1512 dintre regele Sigismund Jagiello și Barbara Szapolyai (a se vedea și Jacek Wijaczka, *Jagiellonen und Habsburger: Rivalität und Dominanz in Mittel- und Osteuropa im 15. und 16. Jahrhundert*, în *Das Wiener Fürstentreffen cit.*, p. 261-292 (283).

¹¹⁷ Născut pe 16 iunie 1479, el a fost botezat înaintea luptei de la Câmpul Pâinii (octombrie 1479) și a disputei dintre Ștefan și “boierii de margine” ai Țării Românești (martie 1480).

¹¹⁸ AHAZU, Cod. IV.c.6, f. 17^r. Nu a fost singura titlatură – “uitată” însă – de acest gen.

¹¹⁹ Pacea de la Hârlău pare să fie deopotrivă un apogeu și un început de apus ștefanian.

¹²⁰ Andrei Pippidi, *Un frate necunoscut al lui Petru Rareș*, “*Analele Putnei*” 10 (2014), 1, p. 29-32. Este încă un motiv pentru a deplânga soarta arhivelor medievale din Transilvania.

* Le mulțumim profesorilor Mária Pakucs și Ovidiu Cristea pentru sprijinul acordat.

Anexă:

porunca trimisă pe 15 septembrie 1504 de voievodul Transilvaniei Petru de Sankt-Georg și Bozyn primarului Sibiului Johannes Agotha

(original: ANR, SJAN Sibiu), Archiv der Sächsischen Nation (A.S.N.), V, no. 51;
fotocopie: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapesta (MNL-OL),
Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) [secția U], [no.] 245947)

Prudens ac circumspecte, benivole nobis dilecte. Quemadmodum Cibinii, medio Ladislai,/ secretarii nostri^I, te hortati fueramus, cures filio ipsius Wayvode Moldavie necessarius/ interim ordinarias impensas, donec a Regia Maiestate informacionem habere poterimus. Nam,/ si idem filius Wayvode se in aliquum alium locum evadet, et aliquid huic/ regno incommoabit, nemini alteri quam tibi poterit imputare^{II}. Secus igitur ne/ facere audeas, et bene vale. Datum in Coloswar, secundo die festi Exaltacionis/ Sancte Crucis, anno Domini 1504.

<verso (original)> *Prudenti ac circumspecto Iohanni Agotha^{III}, magistro civitatis/ cibiniensis, benivolo nostro grate dilecto/* <verso (însemnare arhivală târzie)> *Petri Comitis^{IV} Literae, quibus/filio Vayvodae Moldaviae ne-/cessarias impensas dare jubet.*

Note și comentarii

I. Probabil, datorită contextului săsesc, Ladislau Schertinger, ulterior vicevoievod al Transilvaniei între 1505 și 1508 [(András W. Kovács, *Arhondologia voievozilor Transilvaniei (1458-1526). Completări și precizări*, “Studii și Materiale de Istorie Medie” 30 (2012), p. 223-256 (254)].

II. Sibiul pare să fi avut o “relație specială” cu Moldova. O vedește și scrisoarea trimisă – *commissio propria domini regis* – conducerii orașului de Vladislav II pe 11 aprilie 1496. *Prudentes et circumspecti fideles nobis dilecti. Optabatis a nostra maiestate scire legationem, quam medio condam Georgii Chwkas magistri civium vestri ad magnificum Stephanum wayvodam Transalpinensem [Transalpinarum în original] exsequi habebamus. Unde sciatis legationem illam non fuisse magnae importantiae. Nos enim de ea vos per fidelem nostrum egregium Nicolaum Prol camerarium Cibiniensem, quem certis ex causis ad nos venire fecimus, certiores reddere curabimus. Datum in civitate nostrae Posoniensi feria secunda post dominicam Quasimodo, anno domini et cetera LXXXX^{mo} sexto* (ANR, SJAN Sibiu, A.S.N., III, no. 114; fotocopie: MNL-OL, DF 245421; mesaj publicat deja în *Hurmuzaki*, XV-1, no. 265, p. 145-146). După întoarcerea sa de la curtea regală, cămărașul Sibiului, Nikolaus Proll, urma să îi informeze pe sibienii neliniștiți despre solia regală îndeplinită pe lângă Ștefan, domnul Țării Românești [!], de răposatul lor primar, Georg Hecht, unul dintre eroii de la Câmpul Pâini (E[ugen]. von Friedenfels, *Zum Leben des Bürgermeister von Hermannstadt Georg Hecht*, [Wien,] 1853, Anexă, no. II, p. 6-7).

III. Pentru Johann<es> Agotha (Agatha)/Agnether (de Agnita), rivalul, întemnițat inclusiv, al lui Georg Hecht, a se vedea aici și Johann Seivert, *Kurze Geschichte der*

Provinzial Bürgermeister von Hermannstadt in Siebenbürgen, Hermannstadt, 1792, p. 14-15; Maria Pakucs-Willcocks, *Sibiu-Hermannstadt: Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*, Köln-Weimar-Viena 2007, p. 114.

IV. Petru, a cărui familie fusese iertată de Matia Corvin pentru trădarea de la 1467, apare drept voievod al Transilvaniei între 1 octombrie 1498 și 8 noiembrie/1 decembrie 1510, fiind între 1500 și 1517 și jude al curții regale (A. W. Kovács, *op. cit.*, p. 252). De la 11 august 1504 (i. e. la o lună după moartea lui Ștefan III), și până pe 5 ianuarie 1507 (i. e. la începutul marelui conflict dintre Bogdan III și Radu IV), Petru nu a figurat și drept comite al secuilor.

Stephen the Great's Sons and Wife at the Peace of Hârlău (1499) (abstract)

The Peace treaty of Hârlău (July 12, 1499) was concluded between Moldavia, Poland and Hungary (all three designated as *regna*), nominally between Stephen III the Great and the sons of King Casimir IV Jagiello, the brothers John Albert, king of Poland, Alexander, grand-duke of Lithuania and Sigismund, duke of Glogów, through the mediation of their elder brother, Wladislaw II, the king of Hungary, Croatia and Bohemia. On one hand, the arrangement brought an end to the regional conflict officially initiated through John Albert's "Moldavian crusade" of 1497. On the other hand, because of its anti-Ottoman tonalities the settlement reached between Buda, Krakow and Suceava laid itself at the gate of the new "total war" between the Ottoman Empire and Venice (1499-1503), a war that started not even a month after the Peace of Hârlău. Based on the Zagreb copy of the Latin version of the peace, the paper focuses on a neglected issue: the inclusion of the sons and of the wife of Stephen III the Great, Mary (Voichița), the daughter of Radu III the Handsome of Wallachia and Lady Mary (Despina), among the "warrants" of the treaty.

It was generally accepted that in 1499 Stephen III had one living son in Moldavia, his associate and Mary Voichița's son, the future Bogdan III the One-eyed, and that the ruler of Moldavia, aged around 60 at that time, possibly also head another son, Alexander (born by Stephen's first wife, Evdokia Olelkovich of Kyiv), who was hostage in Istanbul. The treaty of Hârlău, also in his Russian variant (noteworthy enough only the Russian, the Polish and "Zagreb" versions, the latter two in Latin, have survived), clearly shows however that, even though Bogdan was Stephen's designated heir, the Moldavian ruler had at least one more son, in Moldavia, not elsewhere, beside Bogdan. This fact is also consistent with later evidence regarding Stephen's succession (1504), the succession of Bogdan (1517), as well as the two contested rules of his alleged illegitimate son Peter IV Rareș (1527-1538, 1541-1546). The final years of Stephen's rule worth consequently a closer inspection, with focus also on Stephen's relation to Maximilian I of Habsburg, King of the Romans. According to a report drafted (certainly preserved in the archive) in the entourage of the influential Hungarian prelate and future cardinal, Thomas Bakócz, the conspiracy of Maximilian and Stephen, who further facilitated the entente (the truce) between the "Western emperor" and Sultan Bayezid II, had nearly collapsed Jagiellonian rule in East-Central Europe in 1497. Furthermore, precisely on the eve of the Peace of Hârlău, Maximilian re-invited Bogdan to join the Habsburg monarch on his *Romzug*.

Last but not least, the paper attempts to integrate the role played by Mary Voichița in the policies of Stephen III. In all likelihood, Mary was the niece of the influential Sultana Mara

Branković. Next to Zoe (Sofia) Palaiologus, the second wife of Ivan III of Muscovy, Mara was one of the *femme fatales* of the future Saint Stephen. His grand-child, Dimitri, the son of Helena and of the late Ivan Ivanovich, Ivan III's first-born son, had just been designated official heir to the Muscovite throne (1498). Within four years, Helena and Dimitri lost their power, which only increases the complex history of Stephen's family. Stephen's political expansion, westwards and eastwards in the final decade of his rule, contained, and covered, manifold vulnerabilities, several of them within his own family. The Peace of Hârlău was therefore in effect both a peak and the start of a downhill slope.

O spiță genealogică a “curgătorilor” din Gavrilaš Hâra și Dumitru Buhuș

Petronel Zahariuc

Keywords: *Moldavia; Genealogy; Buhuș; Hâra; Movilă*

Unul dintre izvoarele istorice importante pentru istoria românilor sunt spițele genealogice realizate la sfârșitul secolului al XVIII-lea și, mai ales, în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Informațiile istorice cuprinse în aceste spițe au fost prea puțin valorificate în istoriografia românească, deși rolul lor în descifrarea unor încurcate legături genealogice sau în lămurirea unor aspecte de istorie socială poate fi de mare însemnătate. În cele ce urmează, prezentăm o spiță genealogică a “curgătorilor” din Gavrilaš Hâra și din Dimitrie Buhuș. Spița a fost lucrată de Teodor Gașparovici (aici, Cașparovici), diac de Divan, la 10 noiembrie 1814, când urmașii boierilor Gavrilaš Hâra logofăt¹ și Dumitru Buhuș mare vistiernic s-au înfățișat cu dovezi la Departamentul Pricinilor Străine².

Pentru începutul celei dintâi spițe³, alcătuitorul a folosit un document din 1608 <7116> iulie 8, pierdut sau nedescoperit până acum. Spița pornește cu “Gavrilaš Hâra marile logofăt s-au însoțit cu n., fata lui Stroici marelui logof(e)t, precum dovedește ispisocul din 7116 <1608>”. Gavrilaš Hâra nu a fost mare logofăt, ci logofăt mai mic (logofăt al doilea, logofăt al treilea sau chiar simplu scriitor de acte), iar soția “necunoscută” a acestuia a fost Mărinca, fiica lui Stroici, dar nu a celebrului mare logofăt Luca Stroici, ci a tatălui acestuia, vistiernicul Ion Stroici⁴.

* Acest articol a fost încredințat cu ceva vreme în urmă unei reviste care a făcut epocă în anii '90, “Arhiva Genealogică”.

¹ Sever Zotta, *Un indiciu genealogic privitor la doamna Marghita (Melania) a lui Simion Movilă voievod*, “Revista Arhivelor” 1 (1924), p. 139; Ștefan S. Gorovei, *Gavrilaš Hâra logofăt și Gavrilaš Mateiaș logofăt*, “Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol” 19 (1982), p. 670-672; Petronel Zahariuc, *O genealogie de refăcut: familia Hâra*, “Arhiva Genealogică” 1 (1994) (6), 3-4, p. 225-229; Maria-Magdalena Székely, *Sfetcii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași 2002, p. 193-205; Eadem, *Biserica din Zaharești și ctitorii ei. O revenire necesară*, “Studii și Materiale de Istorie Medie 29 (2011), p. 111-139.

² Arhivele Naționale București, Achiziții Noi, MMDCXXVII/45.

³ Fig. 1.

⁴ Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 15-16; M.-M. Székely, *op. cit.*, p. 199.

Gavril Hâra a avut, potrivit spiței, șase copii⁵: “Vasilie Hâra s-au însoțitu cu nu să știe, iar de fii și frate să mărturisește prin ispisoc din 7116 <1608> de la Costandin Movila voievod; Iustina, tot prin același(i) ispisoc din 7116 <1608> iulie 8 să mărturisește fiică și soră, cum mai pe largu arată ispisocul; Grigorie Hâra marile stolnic, care să poriclește și Menovschi, s-au însoțitu cu Brânda, fata Tudoscăi, cum arată ispisoc 7110 <1601 septembrie 1-1602 august 31>; Tudosie s-au însoțitu cu Andrei marile hatman, iar părinții sei să mărturisescu tot prin ispisocul din 7116 <1608> iulie 8; Lazoră Hâra, tot prin același(i) ispisoc de la domnul Costandin Movila v(oi)e vod, din 7116 <1608> iulie 8, să adiverește de frate; Ionașco Hâra vtorii logofăt să mărturisește de fiu și frate, tot prin ispisocul de la Movila voievod, din 7116 <1608> iulie 8”. Dintre acești copii lipsește, tocmai, Melania (Marghita), soția lui Simion Movilă, lucru remarcat și de Sever Zotta⁶.

Nu știm în acest moment, dacă alcătuitorul spiței a făcut o confuzie între Grigorie Talpă, zis și Mlinovschi, stolnic și Grigorie Hâra, zis Mlinovschi (în spiță, greșit: “Menovschi”), dar frații lui Grigorie Talpă-Mlinovschi, fiul lui Gavril Talpă fost logofăt, poartă aceleași nume cu frații lui Grigorie Hâra, fiul lui Gavril Hâra logofăt. Astfel, dintr-un document din 30 martie 1613, aflăm că vistiernicul Toader Boul a cumpărat satul Davideni, în zilele lui Ieremia Movilă voievod, de la “Gligorie fost mare stolnic și de la Ionașco ceașnic și de la Vasilie și de la surorile lor și Ustina <Iustina> și Todosia și de la toți frații lor, fiii lui Gavril Talpă fost logofăt”⁷. Din această enumerare lipsește doar numele Lazăr. Totodată, și soția lui Grigorie Talpă (Mlinovschi) s-a numit Brânda, fiind nepoata preotului Ion Bantăș cel bătrân din Brăești⁸.

Tudosia a fost căsătorită cu Andrei hatman, cu care a avut o fiică, “Magda, <care> s-au însoțitu cu Vasilie Ureche, ficioriulă lui Nistoră Ureche”, tatăl lui “Neculai, <care> s-au însoțitu cu Safta, fata lui Dumitrașcu Pringoe”⁹,

⁵ Această spiță a fost văzută și de Sever Zotta, de vreme ce a scris: “spița descendenței lui Gavrilăș Hâra, care avu 6 copii”, dar fără a reproduce numele acestor copii și fără a face vreo trimitere la depozitul arhivistic unde se păstra spița (S. Zotta, *op. cit.*, p. 139).

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Documente privind istoria României*, A, Moldova, XVII/3, București 1954, p. 127, nr. 201 (document din 30 martie 1613).

⁸ *Ibidem*, XVII/1, București 1952, p. 198, nr. 282. A se vedea și Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București 1971, p. 330; Alexandru I. Gonța, *Documente privind istoria României, A. Moldova, veacurile XIV-XVII (1384-1625). Indicele numelor de persoane* (ed. îngrijită și prefată de I. Caproșu), București 1995, p. 262 (Gligorie Talpă); Șt. S. Gorovei, *Documente moldovenești din secolul al XVII-lea*, “Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol” 12 (1975), p. 289-291 (document din 20 mai 1602).

⁹ S-ar putea să fie o citire greșită a numelui Neagoe, pentru că jupâneasa Safta era fiica unui boier din neamul Neagoe (Șt. S. Gorovei, *Înrudirile cronicarului Grigore Ureche*, “Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară” 24 (1973), p. 110).

la rândul lor părinții “Al<exandrei, care> s-au înso<țitu cu Alec>sandru <Buhuș ma>rile <hatman>”.

Grigorie Hâra a fost tatăl “Maricăi, <care> s-au însoțitu cu Ionașco Cârцу, cum adiverește sat Zahareștii, ce-au luat zestre”¹⁰; aceasta a fost mama lui “Costandin [dé] avut întru însoțire pe Măricuța, fata lui Toader Murguleț armaș, cumă adiverește ispisocul din 7174 <1666>”¹¹, iar copiii acestuia sunt: “Eremie Murguleți stărbu, precum dovedește împărțala lui Isac Mironescu din 7159 <1650 septembrie 1-1651 august 31>; Neculai Cârцу stărbu, precum dovedește ispisocul al domnului Duca voievod, din 7174 <1666>; Nastasie, <care> s-au însoțitu cu Iani Țica postelnicu, tot același(i) ispisoc o mărturisește, și “Anița, <care> s-au însoțit cu Dumitraș Coste și au făcut un ficior, anume Gheorghită”. Acesta din urmă, Ghiorghită, a avut un copil: “... stăr<pu> ... luind ... și a...”.

Nastasia și Iani Țica au avut, la rândul lor, patru copii: “Safta, <care> s-au însoțit cu Grigoraș Gherman vor(ni)c de po(a)rtă, să mărturisește prin ispisocul din 7174 <1666>; Irina¹², <care> s-au însoțit cu Costandin Cheșco și au făcut 2 fii; Pavăl Țica, pe care îl mărturisește ispisocul din 7174 <1666> mai 5 de fiu și frate”, și “Andrieș Țica camaraș stărbu, iar părinții săi să mărturisescu prin ispisocul din 7174 <1666>”.

Dintre acești copii, următorii sunt arătați ca având descendenți: Safta, care a avut o fiică: “...¹³, <care> s-au însoțit cu Vasilie Calmuțchii”, ce au avut doi copii: “Sandul Calmuțchii, <ce> este fiul lui Vasilie Calmuțchii” și “Toader Calmuțchii, <ce> este fiul lui Vasilie Calmuțchii”; Irina și soțul ei, Costandin Cheșco, au avut pe “Vasile Cheșco, <care> s-au căsătoritu cu nu să știe, fata Brăescului”, având, la rândul lor, pe “Gheorghie, <care> s-au însoțitu cu Sanda, fata lui Ioannu Stârce”, care sunt părinții lui “Petre Cheșco șătrar, <care> s-au însoțit cu Ecaterina, fata stolnicului Cogălnicean”, și pe “Velișco Cheșco, <care> s-au însoțit cu Ilinca, fata lui Ioan Stârce”, care sunt părinții lui “Mihălachi, <care> s-au însoțit cu fata lui Tuduri, anume Marie”, ce au avut pe “Nastasie, <care> s-au însoțitu cu marile șatră<r> Ilie Cârste din Bucovina”; Pavăl Țica a fost tatăl lui “Toader Țica stărbu, iară de fii și frate să adiverește prin ispisoc”.

Spița Buhușească¹⁴ începe cu: “Dimitrie Buhuș ce-au fost vistiernic”¹⁵ și “Manolachioae vorniceasa”¹⁶. Cel dintâi a avut doi fii: “Bucioc, fiul

¹⁰ Pentru aceste înrudiri, a se vedea și Gh. Ghibănescu, *Hrisovul lui Grigore A. Ghica vodă pentru Zaharești ot Suceava*, “Revista Arhivelor”, 1, p. 275-284 (cu o spiță).

¹¹ Bănuim că Teodor Gașparovici se referă la documentul din 7174 (1666), menționat mai jos.

¹² Numele este puțin șters.

¹³ Nume (din patru litere) șters.

¹⁴ Fig. 2.

¹⁵ Pentru familia Buhuș, a se vedea Radu Rosetti, *Note genealogice și biografice despre familiile Buhuș și Rosetti, foștii proprietari ai moșiei Bohotinul*, București 1906; Ștefan Metes, *Contribuțiuni nouă privitoare la familia Buhuș din Moldova*, București 1927; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 355-360.

vistiernicului Dimitrie Buhuș”, “din care să trage Feștilă și cu neamul său”¹⁷ și “Neculai Buhuș, fiu vist(iernicului) Dimitrie Buhuș”, tatăl lui “Alecsandru Buhuș marile hatman s-au însoțit cu Alecsandra, fata lui Neculai Ureche”.

Hatmanul Alexandru Buhuș, cel care face legătura dintre cele două spițe de neam, pe care le comentăm aici: Hâra și Buhuș, a avut patru copii: “Dumitrașco, fiul marelui hatman Alecsandru Buhuș i Alecsandrii; Neculai, fiul marelui hatman Alecsandru Buhuș și a Alecsandrii; Ioannū, fiul marelui hatman Alecsandru Buhuș și a Alecsandrii; Catrina s-au însoțitu cu Gheorghită marele spatariu”.

Dumitrașco Buhuș a avut următorii copii: “Sandul, <care> iaste fiiul lui Dumitrașco Buhuș; Ștefan, <care> iaste fiiul lui Dumitrașco Buhuș; Vasilie, și acesta, asemine, iaste fiiu lui Dumitrașco Buhuș; Costandin, și acesta iaste fiiul lui Dumitrașco Buhuș; Alecsandra, <care> iaste fiica lui Dumitrașco Buhuș; Maria, fiica lui Dumitrașco Buhuș și sor(ă) cu Safta; Safta, și acesta încă iaste fata lui Dumitrașco Buhuș; Toderășco, <care> iaste fiiul lui Neculai Buhuș hatman”. Acesta din urmă este tatăl lui “Neculai, <care> iaste fiiul lui Toderășco Buhuș”, și al lui “Șărban, <care> iaste fiiul lui Toderășco Buhuș”. Neculai, la rândul lui, este tatăl lui “Toader medelnicer, fiiul lui Neculai Buhuș”, iar Șerban este tatăl lui “Gheorghie marele banu și fiiu lui Șărban Buhuș”.

Ioan, fiul hatmanului Alexandru Buhuș, a avut două fiice: “Anița, <care> s-au însoțitu cu Mihalachi Sturza ce-au fost vornic mare”, părinții “Aniței, <care> s-au însoțitu cu Ilie Costachi ce-au fostu marile vornicu”, care au avut pe “Mihălachi marile spatar și fiiu Aniții i a vor(nicului) Ilie Costachi”; și ce-a de-a doua fiică, “Maria, s-au însoțit cu Radul Racoviță marile logofăt”.

Catrina, fiica hatmanului Buhuș, a fost mama lui “Toader, <care> iaste ginere Catrinii și a lui Gheorghită spătar” și a încă unui copil (în dreptul căruia alcătuitorul spiței a lăsat loc liber). Toader a fost tatăl lui “Gheorghie polcovnicu¹⁸ și fiiu a med(elnice)r(u)lui Carpu au făcut 2 fii”, anume: “Ionașcu, <care> iaste fiiul lui Gheorghie Carpu ce-au fost polcovnicu”, și “Iacovachi, <care> iaste fiiul lui Gheorghie Carpu ce-au fost polcovnicu”.

Cele două spițe sunt însoțite de următoarea notiță: “Departamentul Pricinilor Străine. Această spița s-au arătat la Departament cu dovezi asupra ei,

¹⁶ Nu se știe cine este această jupâneasă, soția unui Manole/Manolache. Spița nu o arată ca soție a lui Dumitru Buhuș, despre care se știe că a fost căsătorit cu Ileana, fiica lui Ilea Băcioc, și, apoi, cu Dafina, fiica lui Ionașco Jora (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 355).

¹⁷ Câteva date despre neamul Feștilă și despre “curgătorii” din Miron Bucioc, la R. Rosetti, *Cronica Vascanilor (județul Suceava)*, “Analele Academiei Române. Memorii Secțiunii Istorice”, seria II, 29 (1906), *passim*.

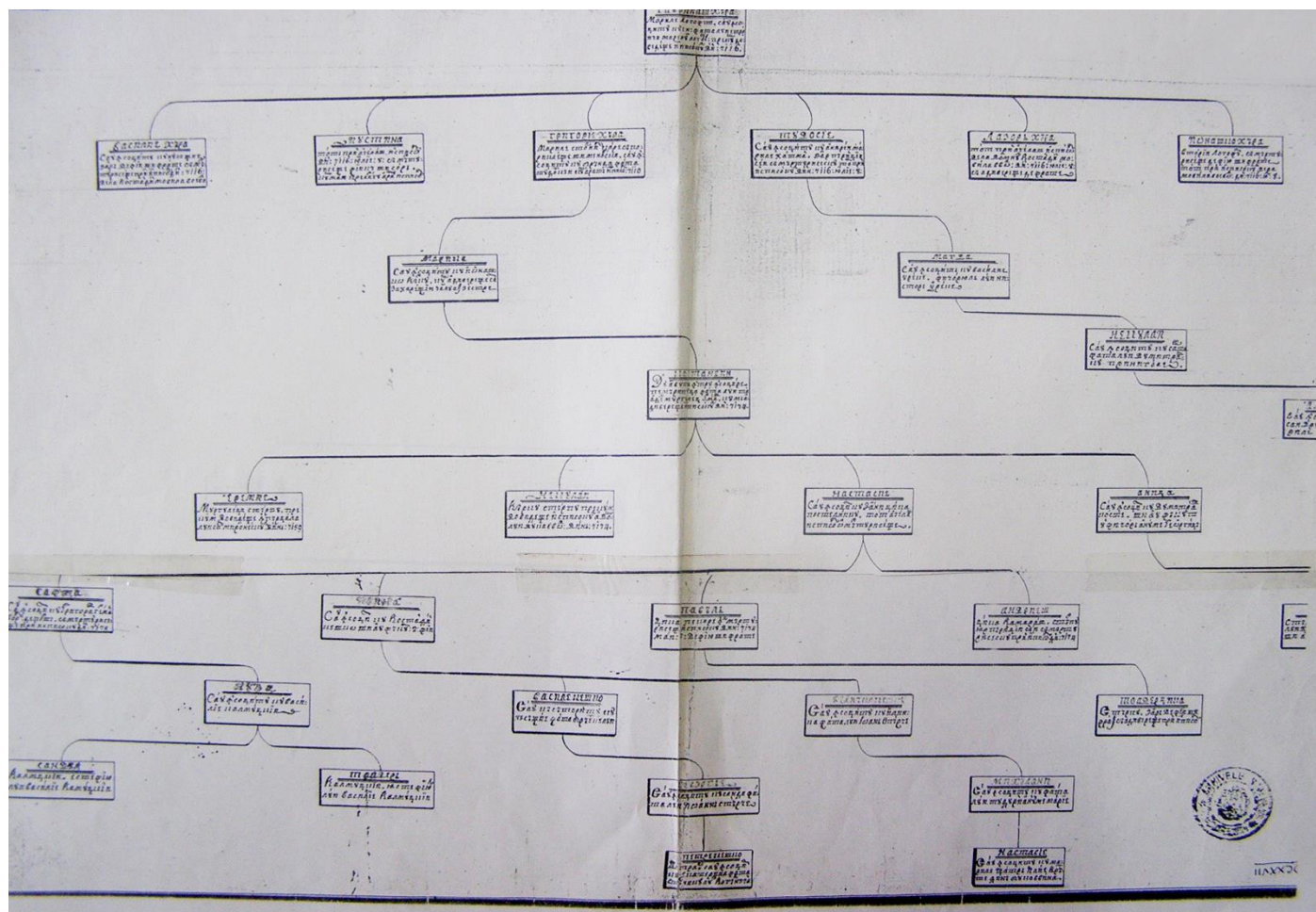
¹⁸ Gheorghe Carp ban (m. 1802) “a fost străbunicul cunoscutului om politic conservator P. P. Carp” (nota lui Ș. S. Gorovei la vocea “Karp” din *Arhondologia Moldovei (Amintiri și note contemporane. Boierii moldoveni)* a paharnicului Costandin Sion (text ales și stabilit, glosar și indice de Rodica Rotaru, prefată de Mircea Angheliescu, postfață, note și comentarii de Șt. S. Gorovei), București 1973, p. 102).

din carile încredințându-ne că este adevărată s-au adevărit. Iașii 1814 noemv(rie) 10. Această spiță de mine s-au făcut după dovezile ce-am văzut, Theodor Cașparovici diiac de Divan <m. p.>. Cercetat, Vasile Danu”.

Această spiță genealogică cuprinde date istorice importante pentru completarea arborilor genealogici ai familiilor Hâra și Buhuș, în marea lor majoritate corecte, pentru că au fost culese din documente vechi de stăpânire a pământului. În câteva cazuri, din pricină că documentele s-au pierdut, este greu de verificat dacă legăturile genealogice propuse de diacul Teodor Gașparovici sunt corecte, dar cercetări viitoare vor aduce lămuririle necesare.

A Genealogical Thread of the Descendants of Gavrilas Hâra and Dumitru Buhuș (abstract)

In “Achiziții Noi [New Achievements]” collection at the National Archives of Romania, two genealogical threads of Hâra and Buhuș families are preserved. They are dated in the 16th-18th centuries and make a synthesis of the history of these Moldavian families, related among them and with other main families, such as Movilă, Stroici, Ureche. These threads provide new information of some members of these families, since a part of the documents in use, when they were issued in 1814, is lost.

“Spre folosul fericirii lor”. Copiii “de suflet” și practica adopției în spațiul românesc extracarpatic al primei jumătăți a secolului al XIX-lea

Marina Îngustu

Keywords: *Adoption Practices; Adopted Children; Orphanages; History of Childhood*

Argument

În spațiul românesc extracarpatic al primei jumătăți a secolului al XIX-lea, practica adopției constituia un efort colectiv, un demers dependent de relațiile interumane existente în comunitatea tradițională. Disimulat sau autentic, era un act de solidarizare a locuitorilor unei parohii, un act în care rudele, vecinii și cunoscuții confirmau integritatea morală și starea socială dezirabilă a viitorilor părinți adoptivi. La fel ca în dinamica generală a lumii premoderne, și în cadrul acestui fenomen copilul părea situat în penumbra intereselor adulților din jurul lui, cel mic fiind, în primul rând, personificarea unui răspuns la nevoile afective, sociale ori materiale ale potențialilor părinți adoptivi. Pornind de la această premisă, tocmai natura acestor nevoi și interese ale părinților ne permite să descoperim felul în care un copil înfiat era perceput de lumea tradițională. Reprezenta el o forță de muncă, un simplu urmaș pentru cuplurile lipsite de moștenitori? Era conceput, în cheie religioasă, drept un intercesor al unui act de milostenie? Sau părinții își doreau literalmente un fiu “luat de suflet” – așa cum erau arhaic denumiți copiii adoptați –, înfierea fiind justificată afectiv și realizată “spre folosul fericirii”¹ celor mici, argument prezent cu recurență în jalbele înaintate de adulți? Așadar, **care erau rațiunile actului de adopție** va fi întrebarea de cercetare pe care se fundamentează acest studiu.

Mobilizând numeroși actori din aproape toate clasele sociale, complexitatea procedurală a practicii de adopție ne va permite să analizăm și mecanismele socioculturale, administrative și juridice ale comunității tradiționale, relevându-ne maniera în care această lume percepea prefacerile instituționale pe care zorii modernității le-au generat – oamenii angrenați în formalitățile de înfiere începeau să se confrunte cu o expresie legislativă și instituțională care, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, deja cunoaștea o relativă laicizare și reformare a opticii cu care erau priviți copiii marginali. În același timp, statul începea să conștientizeze potențialul micilor lui locuitori și dorea să își impună monopolul inclusiv asupra gestionării adopțiilor și, în general, a practicilor familiale și sociodemografice. Toate aceste evoluții și expresii socioculturale, legislative și instituționale demonstrează felul în care cercetarea adopției permite nu doar să

¹ ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 86/1833, f. 10.

realizăm o radiografie culturală a copilăriei marginalilor din Țara Românească și Moldova, ci și, extrapolând, să intuim câteva rațiuni care explică răspunsul societății în fața modernizării instituționale.

Principala metodologie uzitată în cadrul acestui demers presupune analiza documentelor arhivei Eforiei Caselor Făcătoare de Bine, fondată odată cu Regulamentele Organice și căreia i se subordonează Institutul copiilor sărmani, orfelinat bucureștean din perioada regulamentară. Interpretate vor fi cererile înaintate de potențialii părinți Direcției Eforiei Caselor Făcătoare de Bine, în perioada 1833-1837, precum și a răspunsurilor oferite acestora, a ulterioarelor anchete desfășurate de autorități, a mărturiilor oferite de membrii mahalalelor și a felului în care toate aceste documente reușesc să reconstituie profilul și intențiile petiționarilor.

1. *Iothesia*: expresii legislative și instituționale

În *Povestea vorbii*, Anton Pann relatează cazul unui bărbat în etate, care, anticipându-și moartea, îl cheamă lângă el pe copilul lui, pentru a-i oferi sfaturi despre felul în care trebuie să își clădească un viitor onorabil. Referitor la viața de familie, tatăl își avertizează fiul că a aduce în familie un copil “de suflet” este una dintre principalele greșeli care compromit liniștea unui cămin: “Dar fiu de suflet nu crește, că’n urmă te vei căi”². Versurile nu par a fi exclusiv dictate de imaginația artistică a poetului, ci reflectă tocmai realitatea conturată de normele culturale rigide ale imaginarului arhaic. Portretizați peiorativ, cu origini adesea necunoscute și un trecut reprobabil, marginali și, în spiritul copilăriei tradiționale, precoc angrenați în lumea intransigentă a adulților, așa erau conceptualizați copiii înfiați. Cu atât mai mult, odată cu debutul modernității, aceștia devin personaje ale unei lumi în schimbare, viața lor desfășurându-se atât în mediul familial, cât și în granițele unui nou mediu instituționalizat, care, la începutul secolului al XIX-lea, începe să își caute eficiente expresii administrative și operaționale.

Până atunci, lumea Imperiului Otoman deja dispunea de *kafala*, practică prin care un cuplu se prezenta în fața cadiului, cerând să înfieze “fii de suflet”³, titulatură a copiilor ce se va disemina și în Țara Românească și Moldova, unde, în secolul al XVII-lea, adopția deja începe să înlocuiască tipul arhaic de *înfrățire*⁴. Acum încep să se producă mutațiile lexicale – “a pune”, “a așeza”, “a întocmi” sau “a face fii de suflet” sunt sintagme care se generalizează, apar în lexicoanele și pravilele aceluiași secol⁵ – iar, în cazuri excepționale, copiii adoptați încep să

² Anton Pann, *Povestea vorbii* (introducere de M. Gaster), Craiova 1936, p. 291.

³ Violeta Barbu, «*Punerea de feciori*»: *practica socială a adopției în Țara Românească*, “Studii și Materiale de Istorie Medie” 31 (2013), p. 190-191.

⁴ *Ibidem*, p. 191.

⁵ *Ibidem*, p. 192. Abia în prima jumătate a secolului al XIX-lea va începe să fie uzitat în Principate termenul neologic de **adopție**, preluat pe filieră franceză și popularizat de

ocupe chiar poziții privilegiate în lumea sociopolitică a Principatelor. Consacrat este cazul postelnicului Constantin Cantacuzino, care îi adoptă pe Dimitrie, un nepot rămas orfan, pe Maria, care se va căsători cu un ban al Craiovei, pe Elina și tocmai pe Constantin Brâncoveanu, viitor domn al Țării Românești. Cu certitudine, multe astfel de adopții realizate de elitele politice rămân deocamdată informale, dar conferă un capital de imagine boierilor care doresc să se asocieze cu ipostaza milostivului creștin⁶.

Încă din pravilele secolului al XVII-lea găsim reglementată practica înfierii, cultivându-se însă și o distincție între adopție (“feciorie de suflet”) și instituția tutelei, ultima fiind înțeleasă ca epitropie sau isprăvnicie. Realitățile intransigente ale lumii medievale, contextul sociopolitic turbulent, epidemiile sau doar doza de incertitudine care amenința destinul oricărui mic “cocon” – așa cum era numit arhaic copilul – dădeau naștere numeroaselor conjuncturi care puteau periclita destinul unui orfan. De aceea, în *Îndreptarea Legii* (1652), pravilă din Țara Românească, este instituită funcția de ispravnic al copiilor “necrescuți”, adică al minorilor în vârstă de până la 12 sau 14 ani, domnia asigurând un astfel de protector în primul rând orfanilor. Obligația lui era protejarea bunurilor copiilor, alături de care ispravnicul trebuia chiar să își împartă locuința⁷.

În cazul practicii alternative a adopției, doar călugărițele sau cuplurile lipsite de copii puteau dobândi statutul de părinți “de suflet”, iar legătura dintre “fiul de suflet” și părinții adoptivi era una consacrată spiritual. Astfel, conform *Îndreptării*, fiii adoptivi nu sunt cu nimic inferiori față de cei naturali, întrucât raționamentele spirituale nu le aduc nicio discriminare. “Copiii de suflet” sunt “ca și feciorii carii au născut trupeaște și întru rudenie și întru moștenire și întru spițe”⁸, pentru că ambele categorii beneficiază de aceleași ritualuri religioase: la momentul adopției, pravila stabilește ca fiind indispensabil un set întreg de slujbe și molifte, care vor echivala statutul spiritual al copilului înfiat cu cel al “coconului adevărat”, ceea ce înseamnă și că, pornind de la aceeași echivalență, “amestecarea de sânge” (incestul), gradele de rudenie și moștenirile se vor judeca la fel ca în cazul unor copii naturali⁹. Doar că realitatea epocii pare să contrazică acest discurs idealist: dacă moliftele erau esențiale, întrucât aveau valențe inclusiv juridice, echivalând

fanarioți. Nicoleta Roman, *Bâtir une famille. Les enfants abandonnés et leurs parents adoptifs en Valachie (1800-1860)*, “SIDEs, Popolazione e Storia”, 2013, 1, p. 101.

⁶ V. Barbu, *op. cit.*, p. 197. Dacă aceste considerente religioase justificau adesea decizia de a lua un copil de suflet, în spațiul balcanic ele erau dublate și de un fond cultural specific: oamenii deja valorizau amplele relații de cumetrie și recurgeau la practica înfrățirii (asemănătoare practicii de *adrogatio* din Occidentul catolic). Rudenia spirituală și fictivă erau portretizate pozitiv, iar copiii rămași orfani erau adesea adoptați informal de nașii lor de botez (*Ibidem*, p. 188-190).

⁷ *Îndreptarea Legii* (1652) (ed. întocmită de Colectivul de drept vechi românesc condus de Andrei Rădulescu), București 1962, [în continuare, *Îndreptarea* (1652)], gl. 287, p. 278.

⁸ *Ibidem*, gl. 195, p. 192.

⁹ *Ibidem*, gl. 195, p. 192-193.

statutul copilului adoptat cu cel al celui biologic, în Țara Românească a secolului al XVII-lea nu a fost identificată vreo scriere religioasă care ar putea servi unei asemenea slujbe bisericești. Se poate presupune însă că, în cadrul acestei practici religioase, preoții făceau recurs la rugăciunile dedicate “înfrățirii”¹⁰. Însă, dincolo de aceste supoziții și de discursul nediscriminatoriu și progresist al pravilei, rămâne legitim a ne întreba în ce măsură comunitatea tradițională *per se* nu continua să stigmatizeze un copil înfiat, lumea tradițională fiind predispusă la a amenda tot ceea ce nu se încadra în normele ei rigide.

În *Cartea românească de învățătură*, nomocanon din Moldova secolului al XVII-lea, legiferarea adopției nu se constituie ca glavă particulară, iar feciorul “de suflet” este o prezență discretă, menționată doar în cazul în care este victimă sau inițiator al diferitelor crime amendate de pravilă. La fel, ispravnicul este amintit doar în glava dedicată “greșelilor cu înșelăciune” sau profiturilor obținute din proprietatea copiilor¹¹. Însă, aceste reglementări sumare ale epocii ajung să se lovească de situații juridice mult mai complexe, care încep să fie incomode inclusiv pentru boieri. Finalul secolului al XVIII-lea aduce o amenințare asupra dreptului de preempțiune, denumit în epocă *protimisis* și greu de exercitat într-o societate arhaică lipsită de reglementarea modernă a proprietății. Conform preempțiunii, copiii, rudele, vecinii, răzeșii sau orice actor al relațiilor tradiționale de solidaritate sunt cei care au prioritate în a achiziționa o proprietate care riscă a fi înstrăinată¹². Protimisisul devine vital pentru prezervarea ordinii sociale, preîntâmpinând și cazurile în care bunurile supuse vânzării ajung în posesia străinilor. Însă, începând cu perioada fanariotă, sunt din ce în ce mai numeroase cazurile în care grecii fie încalcă această preempțiune, fie găsesc alternative pentru a beneficia de proprietățile locuitorilor autohtoni, adopția devenind una dintre acestea. În secolul al XVII-lea, Șerban Cantacuzino solicită ajutorul Patriarhului Ierusalimului Dositei, întrucât mai mulți negustori greci din zona Epirului pretindeau a fi adoptați de anumiți valahi și, prin urmare, moștenitori ai unor averi din spațiul românesc¹³. Conform relatărilor lui V. A. Urechia, și la începutul secolului al XIX-lea tinerii greci “făceau să fie înfiați de către cei cari găseau interes bănesc să le vândă imobile”¹⁴, fapt care afecta preempțiunea naturală a anumitor boieri. La presiunile celor din urmă și pentru a împiedica aceste abuzuri, precum și într-un context social a cărui prefacere face necesară reevaluarea resorturilor legislative, pe atunci

¹⁰ V. Barbu, *op. cit.*, p. 194.

¹¹ *Cartea românească de învățătură (1646)* (ed. întocmită de Colectivul de drept vechi românesc condus de Andrei Rădulescu), București 1961 [în continuare, *Cartea de învățătură (1646)*], gl. 51 (10), p. 160 și gl. 4 (7), p. 85.

¹² Cătălin Iulian Hriban, *Protimisis și sultan-mezat în peisajul sonor al Moldovei pre-moderne. Puterea politică și controlul spațiului urban*, “Arheologia Moldovei” 36 (2013), p. 289-290.

¹³ V. Barbu, *op. cit.*, p. 194.

¹⁴ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, seria de volume pentru 1774-1821, VIII, București 1897, p. 45.

domnitor în Țara Românească, Alexandru Moruzi emite un hrisov pentru reglementarea *iothesiei*, la 30 octombrie 1800.

În preambulul care încearcă justificarea practicii de adopție, principalul scop al procreației este consemnat a fi datorită copiilor de a-și îngriji părinții în etate¹⁵. Iar, în lipsa urmașilor naturali, “copiii de suflet” sunt cei care pot aduce “mângâere și sprijinelă”¹⁶ părinților adoptivi, părinți care, conform domnitorului, deja nu mai sunt de neglijat din punct de vedere numeric, diferitele lor solicitări născând din ce în ce mai multe procese ce puteau fi evitate. Profilul potențialilor părinți adoptivi devine complex reglementat. Bărbații, inclusiv cei celibatari, și epitropii aflați într-o relație de rudenie cu minorii pe care îi au în grijă, pot adopta copii. Practica le este permisă și femeilor infertile sau caste, precum și celor care au suferit pierderea unui fiu¹⁷, deși se menționează incapacitatea lor de a avea o autoritate legală asupra copilului înfiat, situație juridică oricum existentă și în raport cu propriii lor copii naturali¹⁸. Mai pot deveni “părinți sufletești” cuplurile lipsite de moștenitori, dar, în cazuri excepționale, în urma unei concesi din partea domnitorului, și cele care deja au urmași.

Condiția morală a adulților este un criteriu decisiv, astfel că bărbații cunoscuți a săvârși adulter și “comedianții”, adică persoanele neserioase, sunt cei care nu pot dobândi calitatea de părinte adoptiv, din cauza necinstirii pe care ambele categorii o afișează. “Fii de suflet” se pot face copiii unor rude sau copiii abandonati, în timp ce copiii ilegitari, “din flori”, nebeneficiind de vreo recunoaștere civilă (“ființă politicescă”), nu au dreptul de a fi înfiati nici măcar de propriul tată¹⁹. Se naște o situație paradoxală, care reconfigurează gradul de damnare socială la care erau supuși copiii marginali. Dreptul de a fi adoptați echivalează cu o șansă de reintegrare în ordinea lumii tradiționale, oportunitate de care, conform hrisovului, beneficiază tocmai copiii abandonati, ci nu și cei “din flori”, care încă rămân la periferia societății. Unica lor șansă putea fi recunoașterea paternă, dar, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, aceasta va fi menționată ca posibil demers doar în *Codul Calimach* (1817) din Moldova și va rămâne neîncurajată de autoritățile legislative²⁰.

¹⁵ *Ibidem*, p. 46.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 47.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, p. 47-48.

²⁰ *Codul Calimach – ediție critică*, în *Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris*, III, București 1958, p. 133 *apud* Adrian Majuru, *Povestea copilului «întunecat» în istorie, în 9 ipostaze ale copilăriei românești. Istorii cu și despre copii de ieri și de azi* (coord. Luminița Dumănescu), Cluj-Napoca 2008, p. 168. Nici măcar ulterioarele eforturi de reformare legislativă nu vor regla această situație discriminatorie pentru copiii ilegitari, în *Codul Civil al lui Cuza* (1864) fiind interzisă anchetarea paternității unui copil. A se vedea *Codul civil adnotat: cu textul art. corespunzător francez, italian și belgian: cu trimiteri la*

Conform hrisovului lui Moruzi, fiul “de suflet” își moștenește tatăl adoptiv, iar, în cazul în care tatăl lui natural încă trăiește, beneficiază și de moștenirea din partea acestuia. Procedurile de adopție sunt detaliate, prima formalitate fiind reprezentată de cercetarea motivului pentru care potențialii părinți doresc să înfieze un copil, fie major, fie minor. Drept urmare, în cazul adrogației, trebuie probat voluntarismul copilului major, iar, în cazul copiilor minori nelipsiți de părinți sau protecție, trebuie confirmat acordul tatălui natural sau al episcopului. Urmează cercetarea condiției morale și sociale a părinților “de suflet”, care trebuie să aibă meserii considerate onorabile, “firi lăudate și [...] cugetare bună”²¹, precum și condiții economice care să îmbunătățească semnificativ traiul copilului adoptat. În cele din urmă, *iothesia* urmează să fie sau nu întărită de domnie²².

Probabil că această ultimă judecată domnească reprezintă mecanismul de verificare a eligibilității copilului luat “de suflet” și de prevenire a adopției copiilor străini, întrucât, altfel, în niciun articol al hrisovului nu se menționează o discriminare bazată pe criterii etnice, deși, conform lui V. A. Urechia, problema înstrăinării averilor era cea care adusesse *iothesia* în fața autorităților. Deocamdată, atât în documentul emis de Moruzi, cât și în viitoarele coduri de legi, “strein” este titulatura aplicată copilului care nu are o legătură de rudenie cu părintele adoptiv²³. Terminologia este relevantă, întrucât reflectă tocmai gradul de compromis înscris în actul de adopție: a aduce un copil cu care nu deții nicio legătură biologică sau spirituală coincide cu a integra un străin în familia ta, fapt extraordinar pentru o comunitate tradițională²⁴. Cu atât mai mult, crescând într-un mediu necontrolat, un copil abandonat avea premisele nefavorabile pentru a evolua spre delincvență, fapt care, la rândul lui, contribuie la conceptualizarea adopției și drept o posibilă modalitate de reinserție socială a copiilor. Problema generală a delincvenței devine stringentă în epocă, spațiul românesc începând să îmbrățișeze atitudinile occidentale mult mai devreme conturate în jurul eticii muncii. Infirmită și bătrânii sunt internați în mănăstiri sau spitale dedicate săracilor, cerșetoria în spațiul public devine interzisă, iar imaginea săracului capabil de muncă începe să fie nu doar indezirabilă, ci chiar deranjantă²⁵. În acest context, un copil abandonat devine, la rândul lui, o viitoare amenințare pentru corpul națiunii, fapt ce face necesară ingerința statului în viața celor mici și justifică demersuri legislative, precum cel înaintat de Moruzi.

doctrina franceză și română și jurisprudența complexă de la 1868-1925 (ed. C. Hamangiu), I: Art. 1-643, București 1925, art. 307, p. 379.

²¹ V. A. Urechia, *op. cit.*, VIII, p. 47-48.

²² *Ibidem*, p. 48.

²³ “Rude” sau “străini”, aceasta este perechea antonimică ce domină în documente.

²⁴ N. Roman, *op. cit.*, p. 80.

²⁵ Ligia Livadă-Cadeschi, *Asistența socială la începutul epocii moderne: Cazul românesc și modelele europene*, “Annals of the University of Bucharest. Political science series” 2 (2000), 2, p. 15.

În orice decizie a unui proces de adopție, ultimul cuvânt aparține domnitorului, iar abuzurile nu au mereu copiii drept victimă. La un an de la emiterea hrisovului, în fața lui Moruzi este prezentat un caz excepțional, care reflectă ipostazele de părinte adoptiv sau epitrop a nu fi privilegiate, acestea presupunând unele obligații pe care, uneori, nici cele mai virtuozitate fețe ale societății nu voiau să și le asume. În martie 1800, înainte să moară, Safta își lasă averea și fiica de 10 ani din prima căsătorie sub epitropia Episcopului Iosif al Argeșului. Cel din urmă, neîncântat de această responsabilitate, cu atât mai mult cu cât are de a face cu creșterea unui copil de sex feminin, a încercat să îl convingă pe cel de-al doilea soț al Saftei, polcovnicul Sandu, să își crească fiica vitregă, justificând ca fiind neprielnică schimbarea mediului familial în care copila a crescut. Întrucât Sandu a refuzat rugămintea episcopului, cel din urmă a înaintat domnitorului Alexandru Moruzi o anafora prin care a solicitat punerea copilei sub îngrijirea instituțională a Epitropiei Obștești²⁶. Cu toate acestea, inclusiv domnitorul a decis ca episcopul să rămână tutore al fetei, fapt pe care îl vedea ca o onoare și oportunitate de milostenie, oportunitate în fața căreia arhiereul nu trebuia să fie reticent²⁷.

Născute din necesități de ordin social și administrativ, adopțiile informale dar care trebuiau oficializate constituie un alt tip de cazuri aduse în fața domnitorului. Orfan de ambii părinți, Nicolae ajunge în creșterea vărului tatălui său, paharnicul Dumitrache Brăiloiu, care, alături de soția lui, jupâneasa Maria, erau lipsiți de urmași. După mai mult de 3 ani, soții decid să efectueze formalitățile de adopție, însă procesul devine un simulacru. Era necesar consimțământul ambelor părți. Însă, întrucât părinții naturali ai băiatului sunt decedați, frații lui locuiesc dincolo de Olt, iar Nicolae deja conviețuia în casa paharnicului, logofeții pornesc de la premisa că, evoluând spre un trai mai bun, frații copilului nu ar avea motive pentru a se împotrivi adopției. Drept urmare, două zile mai târziu de la redactarea anaforalei, domnitorul deja emite hrisovul prin care Nicolae devine “fiu de suflet”²⁸. Într-un caz similar, neavând copii, Ecaterina și Constandin Evstrate o înfiază pe orfana Ancuța. La 5 ani după moartea soțului, Ecaterina solicită oficializarea adopției. Menționarea Ancuței drept moștenitoare în testamentul lui Constandin – deși se dovedește că acest lucru nu a fost legitim – reprezintă pentru logofeți dovada că înfierea s-a realizat cu acordul ambilor soți, conform reglementărilor stipulate în hrisov. Însă Ecaterina și-a dorit să treacă prin acest proces administrativ doar din rațiuni materiale: Ancuței îi trebuia asigurată o

²⁶ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, seria de volume pentru 1800-1834, XI, București 1900, p. 95.

²⁷ *Ibidem*, p. 96.

²⁸ *Acte judiciare din Țara Românească: 1775-1781* (ed. întocmită de Gheorghe Cronț, Alexandru Constantinescu, Anicuța Popescu și Constantin Tegăneanu), București 1973, p. 51-52.

zestre, devenind necesar ca tânăra să poată deține calitatea de moștenitoare²⁹. Este o reconfirmare a tiparului premodern al adopției: înfierea cunoaște forme alternative de natură informală, pe care oamenii simt nevoia de a le oficializa, interacționând cu statul doar atunci când constrângerile sociale o impun. De asemenea, atunci când intră în apanajul elitelor, cel mai adesea viitorii părinți adoptivi aveau siguranța cunoașterii originii copilului luat “de suflet”, care nu mai constituia un străin ce putea compromite imaginea familiei în care era integrat.

Odată cu adoptarea codului modern de legi *Legiuirea Caragea* (1818), adopția este definită, în primul rând, ca o alinare pentru părinții lipsiți de copii, deși vădulele și celibatarii beneficiază în continuare de posibilitatea de a înfia. Față de prevederile din hrisovul lui Moruzi, diferența radicală o constituie perspectiva progresistă față de copiii ilegitiimi, care nu mai sunt puși în umbra rigidității mentale și cutumiare, un tată natural având acum dreptul de a-și adopta un fiu sau o fiică ilegitiimă, care are șansa de a deveni copil **adevărat**³⁰. În context european, întrucât Codul civil napoleonian (1804) conferea unui copil adoptat aceleași drepturi de moștenire cu cele ale unui copil legitim³¹, adopția propriilor fii născuți în afara căsătoriei era deja o practică recurentă³². Evoluția juridică românească rămâne însă progresistă în raport cu legislația din spațiul italian, care, la 1865, încă nu permitea adopția copiilor ilegitiimi³³.

Și procedurile postulate în *Legiuirea Caragea* sunt similare hrisovului lui Moruzi: anchetele sunt realizate de autoritățile locale, iar domnitorului îi aparține ultima decizie³⁴, ceea ce reflectă deja un proces laic, în care nu regăsim autoritățile ecleziastice. Aceeași laicizare va prevala și în perioada regulamentară: în Țara Românească, în 1832, se fondează Institutului copiilor sărmani, orfelinat bucureștean din cadrul Eforiei Caselor Făcătoare de Bine, la conducerea căreia se află un consiliu format din aga Constantin Bălăceanu și alți serdari și comiși. Totuși, la rândul ei, Eforia rămâne subordonată unei Logofeții a Pricinilor

²⁹ *Ibidem*, p. 191-192.

³⁰ *Legiuirea Caragea (după ediția de la 1818)* [în continuare, *Legiuirea (1818)*], în Dem D. Stoenescu, *Vechile legiuri românești*, Craiova 1905, p. 173.

³¹ *The Code Napoleon: or, The French Civil Code. Literally translated from the original and official edition, published at Paris, in 1804*, Londra 1827, title VIII, art. 350, p. 97.

³² Jean-François Mignot, *Adoption in France and Italy: A Comparative History of Law and Practice (Nineteenth to Twenty-First Centuries)*, “Population (english edition)” 70 (2016), 4 (April), p. 3.

³³ Într-un cadru cultural mediteranean dominat de conceptul de onoare, prin această interdicție se încearcă menținerea unei ordini familiale morale, dorindu-se prevenirea cazurilor în care fiica sau fiul ilegitiim ar tulbura noua sau separata viață familială a tatălui lor biologic. Cf. *ibidem*, p. 3.

³⁴ N. Roman, *op. cit.*, p. 83.

Bisericești, Biserica având un rol de supraveghetor al domeniului asistenței sociale³⁵.

Odată cu apariția Institutului, procesul de adopție a copiilor abandonati cunoaște o nouă reglementare: o persoană poate înfia un copil cu promisiunea fie a “căpătuirii”³⁶ băiatului pe care îl adoptă, fie a asigurării unei viitoare căsătorii fetei pe care o “ia de suflet”. Cea din urmă poate fi adoptată de un bărbat doar până împlinește 8 ani, neexistând însă nicio limitare de vârstă dacă părintele adoptiv este femeie³⁷. Devine sesizabil felul în care Institutul încearcă să prevină posibilele abuzuri pe care înfierea unei adolescente le-ar putea aduce, dacă este inițiată de un bărbat. Conform primei variante a articolului 54 din Regulamentul Institutului, o copilă nu putea părăsi orfelinatul alături de părinții adoptivi “până a nu se cununa sau a se așeza la vre un loc cu înscrisuri și cheazăși temeinice”³⁸. Deși articolul va fi amendat de comisia parlamentară și se va exclude obligația căsătoriei la ieșirea din orfelinat, după cum o vor reflecta cererile de abandon înaintate Eforiei, cel mai adesea, părinții tot își vor lua angajamentul de a-și căsători “fiica de suflet”. Cu tot cu amendamentele aduse, regulamentul Institutului reflectă acest aspect edificator al epocii: destinul copiilor este conceptualizat în funcție de gen – băieții trebuie “căpătuiți”, fiindu-le deci necesară garantarea unor resurse materiale cu care să își asigure o stare socială, în timp ce viitorul copilelor nu poate fi conceptualizat în afara unei căsnicii, singura care le poate oferi stabilitate într-o lume tradițională.

Deși nu mai este o condiție stipulată în regulament, a-și cununa fiica înfiată rămâne o obligație socială, fapt care tot periclitează procesul de adopție a unei fete a cărei condiție de copil abandonat nu îi poate crea un portret dezirabil în ochii unui viitor soț³⁹ și a cărei căsătorie presupune și asigurarea unei zestre. Probabil realizând că, pe lângă cazurile de înfiere a unui băiat, cele de înfiere a unei fete vor fi mult mai rare, comisia aduce o ultimă modificare regulamentului, care presupune descrierea destinului pe care fetele neadoptate îl vor avea: Institutul le va găsi fie o oportunitate de a se căsători, fie o casă “cinstită” copilelor care, ajunse la 18 ani, nu au fost adoptate⁴⁰. Situația nu este aceeași pentru instituția omoloagă din Moldova, Casa Copiilor Aflați, unde, conform Regulamentului Organic al Moldovei, orfanii sunt ținuti în îngrijirea instituției doar până ajung la vârsta de 10 ani, vârstă prematură în acord cu logica modernă, dar considerată de autorități a fi

³⁵ *Regulamentul Organic al Valahiei, în Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei* (ed. Paul Negulescu & George Alexianu), I, București 1944, art. 123, p. 33.

³⁶ *PROIECTUL Regulamentului pentru Institutul sărmanilor copii, pentru Institutul cerșetorilor, pentru Casele ajutoarelor ce se împărțesc pe la săraci pela zile de serbători mari și la biserici și schituri întrebuințate, în Analele Parlamentare ale României. Obicinuita Obștească Adunare a Țării Românești, 1831-1832, II, București 1892, p. 260.*

³⁷ *Ibidem*, art. 54, p. 260 și varianta revizuită a articolului, p. 265.

³⁸ *Ibidem*, p. 260.

³⁹ N. Roman, *op. cit.*, p. 85.

⁴⁰ *PROIECTUL Regulamentului pentru Institutul sărmanilor copii cit.*, p. 265.

propice dobândirii propriilor mijloace de trai⁴¹. Însă, se poate porni de la supoziția că, la fel ca în cazul Institutului din Țara Românească, minorii vor fi plasați de autorități tot într-un mediu supravegheat.

2. Doriți sau necesari? Cazuri de adopție din activitatea Institutului copiilor sărmani

Nicoleta Roman distinge între forma pe care adopția o cunoaște în cadrul elitelor și cea pe care o îmbracă în cadrul claselor inferioare, afirmând că această distincție a claselor modelează inclusiv rațiunile actului de înfiere: pentru boieri, imaginea pe care și-o construiesc în ochii societății este cea care primează⁴² și motivează recursul la practica înfierii, în timp ce, la celelalte categorii sociale, găsim o îmbinare între motivele afective și scopurile economice, interesate. Drept urmare, pentru elite, a înfia un copil presupune un consens colectiv al întregii familii, constituie un compromis sau o ultimă alternativă aleasă pentru continuitatea transmiterii unei moșteniri. Pentru bunul lor renume, boierii nu își pot asuma înfierea copiilor abandonati, ale căror origini sunt incerte sau reprobabile, astfel că adoptă cu predilecție copii deja cunoscuți: fii ai rudelor, ai servitorilor sau copii ai casei⁴³. Nu aceeași este situația claselor inferioare, care, conform cercetătoarei, puteau adopta un copil din mediul lor social, apropiat lumii lor, indiferent dacă era abandonat sau avea un trecut condamnat, părinților adoptivi nefiindu-le amenințată onoarea în măsura în care le putea fi amenințată boierilor⁴⁴. Deși, conform *Legiurii Caragea*, un copil putea fi înfiat de cupluri din orice categorie socială, atitudinea reticentă sau selectivă a elitelor generează scăderea șanselor unui fiu ilegitim și abandonat de a ajunge într-o familie înstărită, tocmai din cauza stigmatului pe care îl poartă. Așadar, rămâne de cercetat dacă beneficiile *de jure* acordate copiilor se reflectă cu adevărat în realitatea concretă și ajung să fie susținute de o modernizare mentalitară generalizată în rândul societății.

În cadrul acestor două principale tendințe generate de statutul social, putem distinge o serie de justificări particulare ale actului de adopție. Copilul este fie o mângâiere dorită de cuplurile infertile, fie un sprijin pentru cuplurile mature. Dacă se recurge la o motivație religioasă, fiul adoptiv poate fi perceput și drept un actor care mediază actul de caritate creștină, milostenie prin care, în unele cazuri, părinții urmăresc chiar restabilirea relației lor cu Dumnezeu, relație periclitată de păcatele săvârșite de aceștia. În general însă, prin adopție se caută un urmaș care să se îngrijească de ritualurile religioase ce vor fi necesare atunci când părinții adoptivi vor deceda⁴⁵. Inedit, însă și problematic din punct de vedere metodologic

⁴¹ *Regulamentul Organic al Moldovei*, în *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei* cit., secția IV, art. LXVI, p. 228.

⁴² N. Roman, *op. cit.*, p. 82.

⁴³ *Ibidem*, p. 81.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 81-82.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 88.

este faptul că, deși pot exista aceste motivații religioase, discursul regăsit în arhive se menține pe cât posibil ca fiind unul formal, nemaifiind impregnat de vreun patos sau vreo emfază a formulărilor, semn totodată al unei modernizări administrative și discursive.

Dacă într-o jalbă un potențial părinte adoptiv afirmă că dorește să salveze un orfan “din traiu lui dă nevoință”⁴⁶, această exprimare se poate referi la condiția nefericită a copilului, aceea de “sărman”, ci nu neapărat la traiul lui din mediul instituționalizat. Cu atât mai mult, scrierea oricărei portretizări emfatice a vieții duse de un copil în Institut este favorabilă solicitării viitorilor părinți “de suflet”, întrucât idealizează șansa pe care aprobarea cererii lor o poate aduce în destinul unui copil abandonat. Institutul urmărește să probeze măsura în care viața oferită de viitorii părinți adoptivi este mai bună în raport cu condițiile de trai de care copiii beneficiază în mediul instituționalizat. Condițiile pot fi însă doar intuite din prevederile postulate de proiectul Regulamentului de funcționare a Institutului. Cei mici sunt îngrijiți de doici, la domiciliile acestora, până împlinesc vârsta de 3 ani. Ulterior, revin în Institut, unde, până la 7 ani, băieții locuiesc în comun cu fetele, iar, după separarea acestora, copiii vor urma parcursul tradițional, firesc genului lor. Băieții beneficiază de educație, iar, la 12 ani, în mod meritocratic, sunt trimiși fie în oaste, fie în ucenicie, pentru a deprinde o meserie. În cazul în care capacitățile de învățare ale vreunui tânăr sunt admirabile, autoritățile Institutului vor decide ca acesta să își continue studiile, inclusiv în vreo academie europeană, scopul fiind, conform regulamentului, revenirea în țară a tânărului. Fie că acesta va deveni un funcționar al statului, fie că doar va îmbogăți știința autohtonă prin promovarea propriilor lui cunoștințe dobândite în Occident, statul va beneficia de această experiență a băiatului⁴⁷. În mod evident, acestea sunt parcursuri de viață ideale, care par nu doar puțin probabile pentru un orfan, ci și aproape imposibil de a fi susținute de către Institut în cazul în care copiii cu potențial nu vor fi beneficiari ai unor donații excepționale.

În cazul fetelor, destinul lor nu mai poate cunoaște aceleași oportunități. Vor putea asimila cunoștințele predate de doi dascăli – maturi, familisti și cu un profil moral lăudat în comunitate –, angajați ai Institutului, care le vor învăța pe cele mici doar să scrie, să citească lucrări de cateheză și să înțeleagă bazele aritmeticii⁴⁸. În același timp se va realiza și educația casnică a fetelor: gătitul, spălatul, brodatul, cusutul și alte astfel de abilități vor fi deprinse de copilele ce vor putea primi și o remunerație, în vederea alcătuirii unei viitoare zestre, necesare atunci când vor ieși din Institut. Fetele vor munci, prin urmare, pentru propria lor emancipare, în timp ce, în restul societății, conform *Legiurii Caragea*, tații fetelor “adevărate”, care beneficiază de protecția familială, sunt cei obligați de lege să

⁴⁶ ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 86/1833, f. 59.

⁴⁷ *PROIECTUL Regulamentului pentru Institutul sărmanilor copii* cit., art. 43-49, p. 259-260.

⁴⁸ *Ibidem*, art. 50, p. 260.

asigure zestre fiicelor lor⁴⁹. În Regulamentul Institutului se prezervă, așadar, obligativitatea rolurilor de gen, iar aceasta va constitui articolul 53, pe care îl vor invoca aproape toți viitorii părinți în cererile lor de înfiere, asigurând autoritățile că vor crește copiii ghidați după aceste coordonate tradiționale⁵⁰.

Practica religioasă este obligatorie pentru toți copiii care trăiesc în orfelinat, cei mici participând în fiecare zi la două slujbe desfășurate în paraclisul din incinta instituției⁵¹. Pe cât posibil pentru condiția lor, pare că Institutul le oferă condiții de viață și oportunități de dezvoltare care poate că, în unele cazuri, nu le puteau fi asigurate nici măcar de părinții lor naturali, confrunțați cel mai probabil cu pauperismul resimțit de marea parte a societății. Însă, indiferent de proiecțiile prezentate în Regulament, realitatea care se desfășura dincolo de zidurile instituției este posibil să fi fost alta. În Occidentul cu o mai lungă tradiție în acordarea unei îngrijiri instituționale copiilor abandonați, ratele de mortalitate infantilă înregistrate în orfelinate sunt ridicate, cu precădere în instituțiile care, la fel ca în spațiul românesc extracarpatic, își bazează o parte din activitate pe îngrijirea oferită de doici, în locuințele acestora: ca urmare a condițiilor insalubre și a activității celor mai puțin pregătite doici – cele cu experiență activând în familiile nobiliare – la finalul secolului al XVIII-lea, în spațiul francez, dintre copiii abandonați la Reims, 46% decedau în primul an de viață. Iar, la Rouen, procentul era de 92%⁵². Nici în Răsărit situația nu era dezirabilă, astfel că în jur de 69% dintre copiii abandonați în Moscova mureau în perioada în care se aflau în îngrijirea femeilor de la țară⁵³. Pentru a realiza o comparație, la începutul secolului al XIX-lea, în Valahia și Moldova, este greu de identificat o rată a mortalității concludentă, întrucât aceasta variază radical de la un an la altul: dacă în 1834, din 164 de copii crescuți în Institutul din București mor 62, adică un procent de 37%, în 1843, din 529 de copii mor 9⁵⁴, adică aproape doar 2%, variațiile de la un an la altul, din cadrul acestui interval de timp, fiind considerabile în ambele sensuri și nepermițându-ne să postulăm măcar o tendință ascendentă sau descendentă a mortalității infantile.

Acestea sunt ipotezele care se pot insinua cu privire la viața dusă de copii în mediul instituțional, existând însă oportunitatea legală ca acest parcurs al copilăriei lor să fie schimbat prin practica adopției. În evidența orfelinatului

⁴⁹ *Legiuirea (1818)* cit., cap. XVI, art. 12, p. 108.

⁵⁰ Ceea ce trădează un discurs care, deși ține cont de doleanțele părinților, probabil este “dictat” de cunoștințele administrative ale unui scrib.

⁵¹ *PROIECTUL Regulamentului pentru Institutul sărmanilor copii* cit., art. 60-62, p. 261.

⁵² Colin Heywood, *O istorie a copilăriei. Copiii în Occident din Evul Mediu până în epoca modernă*, București 2017, p. 135.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Dan Constantin Rădulescu, *Perioada premodernă a asistenței sociale în România (până la 1848)*, în *Asistența socială în România după 25 de ani: răspuns la problemele tranziției – texte selectat* (coord. Elena Zamfir & Simona Maria Stănescu & Daniel Arpinte), Cluj-Napoca 2015, p. 88.

bucureștean ajung atât cupluri, cât și persoane celibatate care doresc să înfieze un copil “sărman”⁵⁵. Toți aceștia își iau angajamentul că îi vor asigura celui mic un viitor similar aceluia enunțat în Regulamentul Institutului, dar, în mod evident, adaptat propriilor posibilități materiale. În toate cererile se menționează promisiunea asigurării unei moșteniri, care, în cele mai multe cazuri, va fi îndeplinită și confirmată ani mai târziu, în viitoarele testamente⁵⁶. Acest fapt ne relevă doar dimensiunea economică a relației părinte adoptiv-copil “de suflet”, iar nu și evoluția afectivă a acesteia, cu toate că, totuși, a-i lăsa averea fiului adoptiv, conform unui angajament luat cu mulți ani în urmă și nefiind o obligație legislativă⁵⁷, reprezintă o susținută asumare a statutului de părinte și a responsabilităților care derivă din acesta. Nu existau însă nici multe alte alternative rezonabile, întrucât, în lumea tradițională, înstrăinarea averii nu avea conotații pozitive. De aceea, pot fi identificate jalbe în care se menționează ca unică rațiune a dorinței de înfiere – a unui băiat, în aceste cazuri – este nevoia de a avea un clironom⁵⁸.

Oportunitățile de moștenire ale unui copil adoptat rămân totuși restrânse în raport cu cele ale unor fii “adevărați”, conform *Legiurii Caragea*, un copil înfiat putând să își moștenească doar părinții adoptivi, iar nu și rudele din partea acestora⁵⁹. Din acest motiv, situația financiară a părinților este cercetată și contabilizată de autoritățile Institutului, care trebuie să aibă certitudinea că fiul “de suflet” va beneficia de o moștenire care să îi asigure subzistența. Dar, ca urmare a prerogativelor pe care legislația le acordă părinților, totul rămâne supus arbitrarului, în cazuri extraordinare părinții “de suflet” având dreptul de a refuza să lase vreo moștenire fiilor lor adoptați, dacă aceștia nu îi îngrijesc când ajung în etate, îi calomniază sau îi agresează verbal⁶⁰.

Părinții sunt cei care își exprimă în jalbe câteva criterii ale profilului copilului “de suflet”. Atunci când menționează o vârstă ideală pentru fiul sau fiica pe care doresc să îi înfieze, cel mai adesea, această solicitare le este respectată. În general însă, sunt reduse șansele ca adoptarea copiilor de vârste mai mari să fie percepută pozitiv de autoritățile Institutului sau chiar de părinți. Cei din urmă pot fi reticenți cu privire la evoluția unui copil crescut într-un mediu necunoscut, mediu care a avut timp să își imprime o eventuală influență negativă asupra comportamentului său. În aceeași măsură, autoritățile nu doresc să ofere spre adopție un “sărman”, care, capabil fizic de muncă, poate fi exploatat de părinții

⁵⁵ Copiii abandonați sau orfani sunt cei care poartă titulatura generică de “sărmani” (*PROIECTUL Regulamentului pentru Institutul sărmanilor copii* cit., art. 20, p. 257).

⁵⁶ N. Roman, *op. cit.*, pp. 89-90.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 89.

⁵⁸ ANIC, *fd. Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 204/1837, f. 65.

⁵⁹ *Legiuirea (1818)* cit., art. 22, p. 160.

⁶⁰ *Ibidem*, art. 34-35, p. 165.

adoptivi. 3-4 ani devin vârste oportune: cei mici pot fi educați în spiritul dorit de părinții “de suflet”, iar condiția medicală a acestor copii nu mai este una fragilă⁶¹.

Pe lângă vârstă și gen, rare sunt situațiile în care părinții au alte solicitări cu privire la profilul copiilor pe care doresc să îi ia “de suflet”: “o copiliță curățică dintre cele sărmâne”⁶² solicită dascălul bisericesc Nicolae, împreună cu soția lui, Ileana, însă acestea sunt cazuri marginale, care nu transformă adopția într-o practică selectivă. Dimpotrivă, există și situații extraordinare în care cuplurile menționează doar că își doresc cu ardoare ca Institutul să le ofere un copil, indiferent de care ar fi sexul sau vârsta acestuia. Iar, în contextul unei epoci în care a crește o fată constituie o provocare nu doar de natură materială, ci și socială, o astfel de mențiune poate trăda o dorință nedisimulată de a înfia un copil doar pentru confortul afectiv pe care acesta îl poate oferi.

În cererile înaintate Eforiei identificăm și o serie de motivații ale potențialilor părinți adoptivi, motivații greu de catalogat într-o manieră simplificatoare, întrucât se situează la granița dintre emotiv, social și pragmatic. Într-o jalbă din 30 mai 1833, solicitând ca Eforia să îi ofere o fată de aproximativ 6 ani, o femeie menționează că “eu nenorocita de mine nam avut parte de copii mei și nam nici unu până nici rudă mai deaproape nam”⁶³. Copilul devine o alinare a singurătății, însă, adesea, este și o oportunitate pentru multe cupluri de a-și regla situația socială în care se află, infertilitatea fiind un motiv de stigmatizare în lumea tradițională, de ostracizare în primul rând a femeii, a cărei incapacitate nu este considerată a fi generată de disfuncționalitățile biologice, ci de povara păcatelor pe care le-a săvârșit⁶⁴.

Un tip inedit de justificare a înfierii poate fi dorința restabilirii unei situații familiale. Cel mai adesea, a opta să înfiezi un copil “sărman” al Institutului înseamnă a-ți asuma istoricul promiscuu al acestuia, care poate contraveni normelor morale ale comunității. Dacă nu a fost abandonat din cauza unor condiții sărace de trai, viitorul “fiu de suflet” poate fi orfan sau chiar ilegitim, deci infam în ochii iscoditori ai societății. Putem identifica un astfel de demers atipic, care nu dezvăluie însă narațiunea autentică din spatele lui. În mahalaua Radu Vodă, Georgică este abandonat tocmai în fața casei lui Ianache Stănică. Cel din urmă decide să crească el pruncul și inițiază formalitățile de adopție⁶⁵. O mare incertitudine planează asupra acestui caz, întrucât abandonarea lui Georgică în fața unei anumite locuințe, ci nu la biserică sau într-un loc cu o mai mare vizibilitate – strategie predilectă cazurilor de abandon din epocă – face susceptibil destinul viitorului tată “de suflet” ca fiind legat de cel al lui Georgică. Iar acest fapt ar justifica și dorința lui Stănică de a-l înfia pe cel mic: “după buna mea voință am

⁶¹ N. Roman, *op. cit.*, p. 88.

⁶² ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 86/1833, f. 7.

⁶³ *Ibidem*, f. 56.

⁶⁴ “fiindcă noi din norocirea noastră nu facem copii”, *ibidem*, ds. 204/1837, f. 140.

⁶⁵ *Ibidem*, ds. 86/1833, f. 79.

luat de suflet prin știrea cestei Direcții a Caselor Făcătoare de Bine pe Georgică copilul sărman ce sau găsit lepădat la poarta caselor mele”⁶⁶. Fie că operăm cu o suprainterpretare sau nu, s-a observat felul în care *Legiuirea Caragea*, codul civil respectat în epocă, permitea totuși înfierea unui copil ilegal de către tatăl lui biologic⁶⁷.

Pe lângă “a-l crește cu toată părinteasca îngrijire”⁶⁸, un alt tip de promisiune pe care o menționează petiționarii este legată de viitorul profesional al copiilor: cuplurile își iau angajamentul de a-i învăța carte și o meserie⁶⁹, caz aplicabil băieților, în timp ce căutarea unui soț onorabil și alcătuirea unei zestre sunt garanțiile oferite fetelor⁷⁰. Într-o cerere inedită, indiferent dacă Institutul le va acorda o fată sau un băiat, Anastase, de meserie măcelar, și Zamfira, soția acestuia, promit să își “căpuiască” cu dascăl copilul, ținând însă cont și de doleanțele celui sau celei mici⁷¹. La fel, zidarul Georgie Zidaru și soția Trandafira, doică angajată a Institutului și care deja mai creștea trei orfani, doresc să îl adopte pe Vasilache și, deși simpli meșteșugari, se angajează în primul rând să îi găsească celui mic un dascăl. Iar, doar dacă “se va trage”⁷² de la învățătură, băiatul va fi trimis tot la învățarea unui meșteșug. Deși constituie discursuri care nu sunt întâlnite cu recurență, aceste aspirații devin cu atât mai remarcabile cu cât nu vin din partea boierilor, ci din partea unor oameni ai clasei mijlocii, diferiți meșteșugari, care, deși poate nu vor avea resursele necesare asigurării unei educații private copiilor adoptați, iar declarațiile lor vor rămâne în sfera promisiunilor, pun totuși în lumină o timidă modernizare a felului în care începe să fie conceptualizat destinul unui copil. “Aplecarea” copilului începe să primeze în ochii adulților. Dacă promisiunile părinților se vor concretiza în realitate, “fiii de suflet” vor beneficia de o altă oportunitate pe care alți copii marginali nu o cunosc: această libertate în a-și alege traiectoria viitorului lor meșteșugăresc nu există, spre exemplu, la copiii romi, a căror ocupație depinde mai mult de cerințele economice ale stăpânului în robia căruia se află⁷³.

Pentru a accentua faptul că se înscriu în normele morale tradiționale, viitorii părinți “de suflet” afirmă că se află într-o “căsătorie legiuită”⁷⁴, dar nu au fost “norociți” cu copii. Mențiunea trebuie subliniată discursiv, întrucât faptul că sunt privați de moștenitori poate sensibiliza mai mult autoritățile. De asemenea,

⁶⁶ *Ibidem*, f. 78.

⁶⁷ *Legiuirea* (1818), p. 173.

⁶⁸ ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine* (1832-1839), ds. 204/1837, f. 37.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 37.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 113.

⁷¹ *Ibidem*, ds. 178/1836, f. 4.

⁷² *Ibidem*, f. 24.

⁷³ N. Roman, *Caught Between Two Worlds: The Children from Gypsy and Romanian Gypsy Families in Wallachia (1800-1860)*, “Romanian Journal of Population Studies” 8 (2014), 1, p. 77.

⁷⁴ ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine* (1832-1839), ds. 86/1833, f. 7.

relația “legiuită” în care se află cuplul confirmă încadrarea lui în granițele sociale și morale firești ale comunității, iar o cerere semnată de ambii soți certifică inclusiv o dorință consensuală a acestora⁷⁵. Deși în Regulamentul Institutului nu se menționează posibilitatea de a adopta un copil ca fiind dedicată în primul rând acestui tip de cupluri lipsite de copii naturali și deși arhivele orfelinatului cunosc și jalbe înaintate de celibatari, totuși, din punct de vedere al procedurilor civile din Țara Românească, conform preceptelor *Legiurii Caragea*, adopția este rezervată în mod prioritar cuplurilor fără copii⁷⁶.

Un alt tip particular de artizani ai practicii de adopție devin tocmai doicile angajate în cadrul Institutului, femeile care, de regulă, prin prisma naturalei lor sensibilități materne vor fi principalii actori care valorifică din punct de vedere emoțional copiii “de suflet”. Având, de regulă, o condiție socială modestă, femeile puteau lua în îngrijire la propriul domiciliu cel mult 4 copii abandonati. 200 de lei era remunerația finală oferită unei doici, iar, pentru fiecare copil îngrijit, se oferea suma lunară de 18 lei⁷⁷. În mod plauzibil, și în această etapă a parcursului lor instituționalizat, exista riscul ca “sărmanii” să nu beneficieze de condiții optime de creștere, iar, în arhivele cererilor pe care Institutul le adresează Logofetei Pricinilor Bisericești, pot fi identificate situațiile în care salariul doicilor întârzie considerabil, nefiindu-le oferit mai multe luni succesive⁷⁸.

Deși nu era posibilă o amplă ingerință a Institutului în provizoriul mediu familial în care doica îi introducea pe copii, atât Regulamentul, cât și practica instituțională cunoșteau diferite mecanisme de prevenție a abuzurilor, diverse măsuri punitive și alte mijloace de control a activității femeilor. Iar în memoria arhivelor vedem că această activitate de supraveghere a copiilor plasați la domiciliile doicilor nu rămâne în sfera discursivă: pot fi identificate anchete, cereri de vaccinare a copiilor și solicitări adresate Logofetei Pricinilor Bisericești atunci când este necesară sporirea numărului de medici ai Institutului⁷⁹, cereri de suplimentare a rândurilor de haine pentru copii și alte bunuri, oferite de instituție inclusiv pruncilor aflați în creșterea doicilor⁸⁰.

Odată la 15 zile, doica este datoare, alături de copil, să se prezinte la Institut⁸¹. Împreună cu două vătășoaie ale instituției, doctorii vopselelor⁸² supraveghează starea fizică și condițiile sanitare în care trăiesc cei mici, iar orice îmbolnăvire severă a unui prunc, având ca pricină indolența doicilor, este pedepsită cu luarea copilului din grija acesteia⁸³. Numărul cazurilor de indolență – sau cel

⁷⁵ N. Roman, *Bâtir une famille* cit., p. 89.

⁷⁶ *Legiuirea* (1818), cap. V, art. 1, p. 173.

⁷⁷ D. C. Rădulescu, *op. cit.*, p. 88.

⁷⁸ ANIC, fd. *Logofeția Pricinilor Bisericești* (1831-1840), ds. 127/1832, f. 1.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 24.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 28.

⁸¹ *PROIECTUL Regulamentului pentru Institutul sărmanilor copii* cit., art. 38, p. 264.

⁸² În epocă, “vopselele” constituie sectoarele în care era împărțit Bucureștiul.

⁸³ *PROIECTUL Regulamentului pentru Institutul sărmanilor copii* cit., art. 35-36, p. 259.

puțin al acelor care ajung în atenția Institutului – este limitat⁸⁴ sau greu de probat, iar, copiii având o vârstă prea mică, deocamdată nu este nici riscul exploatării acestora ca forță de muncă. Deși nu există statistici, ci sunt doar menționate izolat în arhive, cazuri de mortalitate infantilă ale copiilor crescuți în afara institutului sunt întâlnite cu precădere în perioada primilor ani de activitate a instituției, însă cu predilecție în contextul epidemiilor sau atunci când cei mici deja au afecțiuni medicale preexistente⁸⁵. Este greu de decis gradul în care responsabile de aceste situații se fac doicile, întrucât ele au în îngrijire copii fragili, de până în trei ani, perioadă oricum critică pentru condițiile sanitare ale lumii tradiționale, cu atât mai mult cu cât recursul voluntar la ajutorul unui medic este un ultim resort al unor femei încă ancorate în medicina populară, empirică.

Indiferent de realitatea obiectivă, în epocă, imaginea doicilor era una peiorativă, acestea fiind portretizate doar prin raportarea la finalitățile materiale pe care activitatea lor o presupunea⁸⁶. Devine iarăși dificil a stabili dacă, strict din punct de vedere al condițiilor de trai, viața unui copil este mai bună în mediul instituționalizat – în acest caz, în îngrijirea doicilor – sau în casa unor părinți adoptivi. De această dată însă, această interogație nu mai este neapărat validă, întrucât părinții “de suflet” adoptă cel mai adesea copii mai mari de 3 ani, astfel că, odată abandonați, majoritatea copiilor sărmani trec invariabil prin perioada creșterii în casa unei doici. Acestea puteau avea și propriii lor copii⁸⁷, care le puteau oferi deja un ajutor în gospodărie, însă, în același timp, exista și riscul ca, în raport cu fiii naturali, copiii instituționalizați să fie marginalizați ori discriminați.

Pe lângă toate aceste variabile oricum ascunse între granițele vieții familiale, nu putem decât să utilizăm ipoteze, însă fără a stabili etichete radicale, întrucât imaginea prevalentă de doică imorală, ignorantă și avidă de câștiguri financiare pare a fi dacă nu contrazisă de sursele istorice, cel puțin aplicabilă doar unor cazuri marginale. În mai 1833, Maria, soția lui Ivan Măcelaru și doică angajată a Institutului, înaintează Eforiei Caselor Făcătoare de Bine o jalbă prin care solicită înfierea lui Costandin, un băiat orb⁸⁸ plasat de Institut în îngrijirea ei, femeia declarând că “a prins milă”⁸⁹ de cel mic, pe care își ia angajamentul de a-l face moștenitor al bunurilor care îi rămân după moarte. Totuși, scopul adopției acestui băiat nu este acela de a-și prezerva o linie succesorală, întrucât tot doica menționează că este deja mama unui copil care îi va moșteni o parte din averea ei, cealaltă jumătate rămânându-i lui Costandin⁹⁰. Conform acestei afirmații, cel mai

⁸⁴ N. Roman, *op. cit.*, p. 91.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 92.

⁸⁶ Pentru critica adusă de medici doicilor și moașelor a se vedea, spre exemplu, Constantin Caracaș, *Topografia Țării Românești* (ed. bilingvă, îngrijire de ediție, studiu introductiv și note suplimentare de Georgeta Filitti), București 2018, p. 102-107.

⁸⁷ N. Roman, *op. cit.*, p. 92.

⁸⁸ ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 86/1833, f. 27.

⁸⁹ *Ibidem*, f. 29.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 59.

probabil, copilul natural este tot un băiat, care deja îi aduce femeii un sprijin în gospodărie, sprijin pe care fiul adoptiv oricum nu i l-ar putea oferi în aceeași măsură, ca urmare a afecțiunii lui fizice. Condiția nefericită a lui Costandin exclude și posibilele intenții mercantile ale Mariei: este puțin probabil ca o femeie care ar urmări în mod interesat capacitatea unui copil de a munci să adopte tocmai un băiat care are o stare fizică problematică. În cele din urmă, faptul că, în procesul de îngrijire a băiatului, doica deja a putut cultiva o relație maternă constituie chiar un argument care servește demersurilor Mariei, care poate persuade autoritățile, devenind justificat să considerăm motivațiile afective, posibil chiar de factură religioasă, ca fiind motivele solicitării unei astfel de adopții.

Din existența cererilor în care se precizează vârsta copilului ca fiind sub 3 ani reiese că doicile renunță deliberat la o parte din salariul pe care, conform Regulamentului, Institutul li-l oferă lunar. Iar, într-o lume tradițională reticentă în fața formalităților administrative, se poate presupune că apropierea momentului predării copilului în grija orfelinatului este cel care le determină pe aceste femei să demareze procesul de înfiere. Cazul Mariei nu este singular: familiile care creșteau temporar copii în afara Institutului se puteau obișnui sau chiar atașa de aceștia, cu atât mai mult cu cât erau martorii unei etape semnificative din copilăria celor mici: primii pași, primele cuvinte, toate acestea erau evenimente memorabile la care doicile asistau asemenea unor mame naturale⁹¹. Femeile și soții lor își puteau interioriza rolul de părinți, evoluție plauzibilă în măsura în care rudenția fictivă, construită artificial sau spiritual, pare a se confunda în societatea premodernă cu rudenția naturală, sangvină⁹².

Copilul primit în creștere de la Institut poate fi conceptualizat și ca o alinare a doicilor care și-au pierdut propriii fii naturali sau oferiți anterior în creștere de Institut⁹³, fapt ce le determină să oficializeze relația cu cei pe care îi cresc în prezent⁹⁴. Alteori, femeile își conștientizează încărcătura afectivă a relației pe care au dezvoltat-o cu fata sau băiatul îngrijiți abia atunci când cei din urmă devin eligibili pentru adopție. Aceasta este situația Catrinei, care a fost crescută de o doică. Revine la orfelinat și, atunci când împlinește 6 ani, Eforia răspândește știrea că o copilă a Institutului poate fi adoptată. Prin diseminarea acestei vești, fosta doică a Catrinei află de posibilitatea de a o adopta pe cea mică și decide ca ea să fie cea care va înainta aceste demersuri, menționând în jalbă ca fata “este învățată cu mine și după atâtea necazuri ce am tras cu ea până acum nu am voi să

⁹¹ N. Roman, „Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine”. *Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea*, București 2016, p. 234-235.

⁹² Eadem, *Bâtir une famille* cit., p. 92-93.

⁹³ Un caz relevant este cel al Domnicăi, doică “fără rod de prunci”, al cărei copil primit în creștere de la Institut murise de pojar. Astfel, femeia decide să compenseze lipsa afectivă acestuia prin adopția unui alt fiu “de suflet”. ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 204/1837, f. 157.

⁹⁴ *Ibidem*, ds. 83/1833, f. 241.

înstrăineze copila în mâinile altora fiindcă o am pă copilă ca ochii mei”⁹⁵. Nu în ultimul rând, există și categoria femeilor care nu pot conceptualiza mecanismele mediului formal în care sunt angajate. Doicile nu realizează că funcția lor maternă este temporară și, în declarațiile pe care le oferă, definesc drept abuzivă preluarea copiilor de către Institut și oferirea celor mici unor părinți “de suflet”⁹⁶. Copiii “de suflet” apar aici valorizați într-o manieră afectivă, însă adesea ca urmare a atașării de aceștia și a incapacității multor doici de a distinge o relație instituțională, fictivă și temporară, de una biologică și irevocabilă, investind aceeași încărcătură emoțională în ambele cazuri.

Din punct de vedere procedural, deși devenite actori principali ai proceselor de adopție, doicile nu au însă un statut privilegiat, Institutul copiilor sărmani necultivând o atitudine preferențială. Chiar dacă aceste femei sunt deja salariate ale orfelinatului, au fost supuse unor controale (inclusiv de natură medicală) și unei înregistrări a condițiilor de trai ale acestora, atunci când inițiază demersurile de adopție a copilului pe care îl au în îngrijire, în dialogurile interinstituționale dintre Institut și Eforie se menționează explicit obligativitatea realizării anchetelor obișnuite, întreprinse pentru fiecare act de înfiere⁹⁷.

Se pot identifica și situații inedite, care par să contravină regulamentului instituției: în 1833, Ilinca înaintează o jalbă prin care solicită adopția Ioanei, o copilă care i-a fost oferită spre îngrijire de Direcția Caselor Făcătoare de Bine, mențione din care reiese funcția de doică a femeii. Problematică devine vârsta fetei, Ioana având 6 ani⁹⁸, vârstă la care copila trebuia să se afle în Institut, ci nu la domiciliul Ilincăi. Iar aceste cazuri nu sunt singulare. Cererea va fi aprobată și Comisia Vopselii Negre va elibera o adeverință cu pecete prin care va confirma starea economică bună a femeii⁹⁹. Este un alt caz în care doica se atașează de copilul pe care îl crește, însă această situație ne furnizează și un exemplu al faliei care poate exista uneori între discursul administrativ și punerea în practică a acestuia. Fie este vorba despre o inconsecvență procedurală și administrativă a orfelinatului care se află totuși în primii ani de activitate, fie există chiar posibilitatea funcționării Institutului, în 1833, exclusiv disparat și prin activitatea doicilor la propriile lor domiciliu, iar nu într-un sediu central¹⁰⁰.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 84.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 107.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 82.

⁹⁸ *Ibidem*, f. 126-127.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 126, p. 2.

¹⁰⁰ Aceasta este ipoteza istoricului Dan Constantin Rădulescu, conform căruia copiii rămân în grija doicilor până la vârsta de 12 ani și sunt îngrijiți în orfelinat până la vârsta de 3 ani (D. C. Rădulescu, *op. cit.*, p. 88-89). Faptul contravine regulamentului ratificat de comisia parlamentară și contrazice cererile de înfiere cercetate în cadrul acestui studiu de caz, în care doicile cer să adopte copii de până în 3 ani, copii de care s-au atașat, avându-i deja în creștere, dovadă că aceștia nu erau încă îngrijiți în orfelinatul propriu-zis, ci la domiciliile femeilor. A se vedea, spre exemplu, ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-*

Doici, meșteșugari, cupluri sau persoane celibatate, toți acești actori trec prin mai multe etape procedurale, care rămân în arhive sub forma anchetelor întărite cu “adeverințele mahalațiilor” și ale comisiilor diferitelor sectoare ale capitalei. Aceste documente, deși cunosc tot un discurs formal și pe alocuri lacunar – dacă dorim să reconstituim o imagine dincolo de detaliile economice și rareori morale ale vieții viitorilor părinți adoptivi –, constituie însă episodul din procesul de adopție în care diferiți actori ai comunității tradiționale devin relevanți pentru deznodământul demersurilor de înfiere. Drept exemplu, când Nicolae și soția lui, Tudora, vor să îl adopte pe Ion, un băiat de 2 ani și 6 luni, cererea lor este completată de o adeverință eliberată de Comisia Vopselii Galbene, cea care confirmă că adopția este justificată “mai vârtos din milă și dragoste ce au dobândit asupra”¹⁰¹ copilului, și este susținută de semnăturile a patru martori, dintre care doi sunt preoți¹⁰². Dacă părinții doresc să persuadeze autoritățile, semnăturile preoților apar cu recurență în jalbele lor, întrucât cei din urmă constituie o primă și importantă instanță de control moral al micilor comunități.

O adeverință din 1837 ajunge să fie semnată chiar de peste 20 de locuitori ai unei mahalale, viitorii părinți adoptivi fiind, de această dată, boieri, care îi pot mobiliza – sau chiar constrânge – pe vecinii lor să le susțină demersurile¹⁰³. În general, nu sunt însă menționate explicit considerente asupra moralității sau calității de buni creștini a părinților, iar discursul religios pare că s-a estompat considerabil în acest mediu instituțional. Pe lângă rarele simple mențiuni ale dorinței de a avea un copil care să se îngrijească de slujbele necesare pomenirii lor, să servească “înspre căutarea sufletului”¹⁰⁴ părinților, în prea puține cereri cei din urmă mai fac recurs la sensibilitatea creștină¹⁰⁵.

Condițiile financiare sunt atent cercetate de autoritățile Institutului și semnalate ulterior Direcției Caselor Făcătoare de Bine: găsim menționarea unui capital financiar general de care dispun părinții petiționari, meșteșugul cu care aceștia se îndeletnicesc, natura averii lor (moștenită sau nu), condițiile din casă, numărul de odăi, pogoanele de teren pe care le cultivă, animalele pe care le îngrijesc¹⁰⁶. Într-o lume care cunoaște un pauperism aproape endemic, este evident că nu toate cuplurile care doresc un copil adoptiv dețin toate aceste resurse. Institutul nici nu și-a însușit un mod coerent și constant de a realiza cercetări,

1839), ds. 86/1833, f. 124; 134; 155; 156; *ibidem*, f. 103-104; *ibidem*, f. 240-241, precum și teoria Nicoletei Roman, în N. Roman, „Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine” cit., p. 106.

¹⁰¹ ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 86/1833, f. 128.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*, ds. 204/1837, f. 159.

¹⁰⁴ *Ibidem*, ds. 86/1833, f. 7.

¹⁰⁵ În arhivele consultate, o posibilă excepție poate fi reprezentată de o singură jalbă a unei doici, ce invocă instanțe spirituale, pe Maica Domnului și pe Sfântul Duh, invocate ca să “lumineze” decizia ce va fi luată de Eforia Caselor Făcătoare de Bine (*ibidem*, f. 81).

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 70.

uneori culegând informații doar din declarațiile vecinilor, iar, acolo unde nu există nici măcar o solidaritate artificială a comunității, anchetele de adopție ajung să fie chiar deturnate. Printr-o astfel de situație trec Elenca și soțul ei, Radu Zidaru, care doresc să înfieze o fată. Conform demersurilor legale, urmează ca autoritățile să cerceteze condiția financiară a celor doi. Indiferent de maniera în care erau realizate, anchetele nu erau superficiale și țineau cont și de mărturiile “mahalagiilor”. Însă tocmai acest fapt va periclita încercările soților, menționându-se faptul că autoritățile “sau încredințat dela înprejurat vecinii săi că să află în desăvârșită sărăcie ne având nicio stare nici vreun acaret”¹⁰⁷. Iar situația este cu atât mai dificilă cu cât adoptată trebuia să fie o fată care, fără o zestre considerabilă, nu își putea asigura un destin modest. Acesta va deveni, așadar, un caz în care Eforia refuză oferirea spre adopție a unui copil.

Statutele și resursele de care potențialii părinți adoptivi dispun variază semnificativ și creează profiluri economice diverse: de la preoți la vameși, ofițeri ruși stabiliți în Țara Românească sau călărași, măcelari, zidari, bucătari, doici, femei care vând postavuri sau diferite văduve întreprinzătoare¹⁰⁸ și cu situații economice favorabile, toți aceștia transformă clasa de mijloc bucureșteană în autoarea predilectă a actelor de adopție. Și majoritatea își imaginează același parcurs social pentru copilul lor, menționând în cererile de înfiere că doresc ca aceștia să deprindă tainele unui meșteșug.

Autoritățile Institutului copiilor sărmani sunt circumspecte în fața oricăror cereri, realizând potențialul pe care îl reprezintă un copil deja crescut de stat în primii lui ani critici de viață. Fiii “de suflet” pot fi conceptualizați și prin această ipostază de **resurse**, cu atât mai mult cu cât s-a observat că practica de adopție intră și în apanajul claselor sociale nu neapărat bogate, al meșteșugarilor sau simplilor deținători ai unei gospodării, cazuri în care copilul devine o forță de muncă¹⁰⁹. Se naște o întrebare legitimă. În cadrul unui discurs formal, pentru a-și facilita demersurile și pentru a sensibiliza autoritățile, orice părinte se erijează în ipostaza de acerb doritor al unui copil, din considerente strict afective sau din motive înscrise în logica milosteniei. Drept urmare, cum pot identifica autoritățile solicitările care trădează un interes economic al petiționarilor? Cercetând documente sărace în acest tip de informații, putem opera tot cu ipoteze construite de la premisa că un adult interesat să adopte un copil doar pentru potențialul lui mercantil va solicita ca vârsta fiicei sau fiului de suflet să fie una mai mare de 7 sau 8 ani, astfel încât copilul să aibă o relativă autonomie și capacitate de muncă¹¹⁰. Diferența dintre sexe nu ar fi neapărat relevantă, întrucât, deși le trebuie asigurată o zestre, și micile fete își găsesc un rol în gospodăria unei familii. Dacă în aproape toate cererile analizate cuplurile își iau angajamentul de a-și învăța copiii un

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 125.

¹⁰⁸ ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 86/1833, f. 205.

¹⁰⁹ N. Roman, *Bâtir une famille* cit., p. 94.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 95.

meșteșug, această mențiune nu poate fi neapărat condamnată drept o formulare eufemistică a dorinței părinților de a supune la muncă un copil, ci poate fi o simplă intenție de a-i asigura o cunoaștere indispensabilă supraviețuirii într-o comunitate tradițională. Așadar, rămâne dificil de stabilit și granița de la care începe un act de exploatare, deoarece, în lumea secolului al XIX-lea, munca celor mici era o firească realitate, atât urbană, cât și rurală.

Într-o jalbă din 5 mai 1833, Ianache Pashali cere “de suflet” un băiat, pe Stan, și două fete, pe Ioana și Safta, promițând că îi va ajuta să își clădească un viitor prin mijloace cinstite, îi va ajuta să își “împodobească moralul”¹¹¹ și nu îi va “întrebuința ca pre slugi sau străini ci ca pre niște fii”¹¹² proprii, fii care, în cazul contrar, vor fi readuși în grija Institutului, iar Ianache va fi decăzut din drepturile de părinte “de suflet”. O astfel de măsură punitivă nu compromite destinul părintelui adoptiv care a comis un abuz în măsura în care poate compromite destinul copilului care revine în Institut, eventual după trecerea câtorva ani, când este deja un adolescent cu șanse reduse de a fi adoptat a doua oară¹¹³. Ca urmare a acestor posibilități indezirabile atât pentru copil – deși, exploatat prin muncă, acesta se află într-o situație critică și dacă este lăsat în creșterea părinților adoptivi –, cât și pentru orfelinatul limitat financiar și numeric¹¹⁴, devine justificabil de ce, strict în arhivele cercetate, nu a fost identificat un astfel de caz de repunere a unui fiu “de suflet” în grija orfelinatului ca urmare a unei situații de exploatare prin muncă.

Există însă nereguli de altă natură care duc la revenirea în Institut a copiilor. Lumea este supusă unui hazard generat de un primejdios context economic, medical, social și politic, iar orice provocare se propagă și asupra destinelor copiilor, în special a celor ale marginalilor. A intra într-un mediu familial nu le asigură acestora un mai puțin sinuos viitor parcurs al copilăriei. Un caz relevant poate fi identificat în arhivele Institutului: doi copii, un băiat și o fată, au fost adoptați de Ioniță Călărașu, unul dintre cei trei fii ai lui Păun Călărașu, mare logofăt al Logofeției Pricinilor Bisericești. Călătorind la Iași, Ioniță și soția lui mor din cauza holerei, cei doi copii rămânând acum orfani și de părinții adoptivi. Ajung în grija Sultanei, soția lui Păun Călărașu, femeie care, la rândul ei moare, astfel că Ilinca, o noră a Sultanei și a lui Păun, va îngriji cei doi copii “de suflet”, însă în calitate de doică angajată a Institutului, și primind o remunerație lunară de 36 de lei¹¹⁵. Aflându-se deci din nou în grija statului, cei mici vor putea fi iar adoptați, fapt care presupune o altă schimbare a mediului cu care s-au familiarizat. Păun

¹¹¹ ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 86/1833, f. 10.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ N. Roman, *op. cit.*, p. 96.

¹¹⁴ Conform Regulamentului, din cauza resurselor financiare limitate, în Institut nu pot fi îngrijiți mai mult de 200 de copii sărmani (*PROIECTUL Regulamentului pentru Institutul sărmanilor copii cit.*, art. 57, p. 260).

¹¹⁵ ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 86/1833, f. 254.

Călărășu, acum vădov, refuză să îi adopte – caz în care cei mici puteau rămâne totuși în cadrul aceleiași familii extinse –, sau să le acorde dreptul de preempțiune, care, conform doicii Ilinca, le revenea copiilor¹¹⁶. A fi trimis din creșterea unui părinte adoptiv în îngrijirea altuia nu constituie o situație comodă pentru dezvoltarea psihoemotivă a copiilor, care devin niște personaje pasive în fața intereselor adulților din jurul lor, interese adesea economice, precum în cazul nepoților adoptivi ai logofătului Păun.

În mod cert, toate aceste arhive ale Institutului trădează un discurs idealizat, care poate fi justificat de dorința părinților de a persuade autoritățile, dar și de simpla lor incapacitate de a prezice viitorul pe care îl vor avea alături de copilul adoptat. Deși adulții menționează că nu vor avea un comportament discriminatoriu, că vor trata copilul “ca pă un fiu al nostru”¹¹⁷ și vor ține cont de “fericirea copilului”, pe care autoritățile o invocă în fiecare anchetă, istoria Institutului copiilor sărmani cunoaște cazuri – rare însă – în care părinții “de suflet” își percep statutul ca fiind unul revocabil, ci nu drept o vocație parentală definitivă indiferent de provocările pe care aceasta le implică. Ca urmare a acestei viziuni, în situații extreme, părinții “de suflet” revin cu jalbe prin care cer renunțarea la creșterea copilului adoptat¹¹⁸, ca urmare a devierilor comportamentale ale celui din urmă. Acest fapt trădează atât o înțelegere deficitară a ipostazei de părinte “de suflet”, cât și riscul ca destinele copiilor marginali, victime ale unor schimbări sistematice de mediu familial, să conducă spre delincvență.

Întrucât narațiunile particulare și uneori atipice nu pot reconstitui o imagine holistică a adopției, necesară devine și o cercetare cantitativă, o cuantificare numerică a tendințelor care generează ipostazele predilecte ale acestui fenomen. Putem analiza activitatea Institutului în planul gestionării adopțiilor, dispusă de-a lungul perioadei 1833-1837. An de la începutul funcționării orfelinatului sub egida unei perioade regulamentare modernizatoare, cazurile din 1833 permit să decriptăm și maniera în care această nouă ipostază juridică și legislativă în care orfelinatul și practica înfierii sunt reconfigurate sunt receptate de comunitatea tradițională din Țara Românească, cu atât mai mult cu cât, în cercetările asupra asistenței sociale românești premoderne, nu a existat o abordare cantitativă care să înglobeze situația adopțiilor realizate în acest an¹¹⁹.

Per total, în 1833 avem 29 de solicitări de înfiere aprobate, fiind luați “de suflet” 33 de copii din totalul de 129¹²⁰ care se aflau în Institut, ceea ce înseamnă

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 243.

¹¹⁷ *Ibidem*, ds. 204/1837, f. 68.

¹¹⁸ N. Roman, *op. cit.*, p. 98.

¹¹⁹ Într-o analiză dedicată evoluției asistenței sociale, Dan Constantin Rădulescu tratează cantitativ problema copiilor “sărmani”. Mizele cercetării sale fiind diferite, nu este acoperită situația adopțiilor realizate în anul 1833 și nu este realizată o radiografiere a profilului și motivațiilor actorilor care inițiază actele de înfiere, studiul de față fiind menit și să complinească aceste aspecte. A se vedea D. C. Rădulescu, *op. cit.*, p. 88.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 88.

că, procentual, doar 25% dintre “sărmani” au avut șansa de a fi adoptați în acel an. Într-un singur caz se adoptă simultan mai mulți copii – două fete și un băiat¹²¹. Pentru sistemul mentalitar al lumii încă premoderne, relevant rămâne și gradul de certitudine pe care îl prezintă trecutul copilului înfiat. Deși odată decizi să adopte un “sărman”, părinții își asumau riscul ca acesta să fie ilegal, rămânând totuși improbabil ca un cuplu să dorească să se asocieze **deliberat** tocmai cu stigmatul care caracteriza un prunc cu un astfel de statut. Regăsim însă două asemenea demersuri de înfiere în care se adoptă direct un copil “lepădat” (unul pe drum, iar celălalt la biserică). La polul opus, putem identifica un singur caz în care un cuplu adoptă un băiat care nu mai putea fi întreținut de mama lui naturală, mamă care era rudă cu viitorii părinți “de suflet”, astfel că băiatul se află printre puținii copii care au oportunitatea de a rămâne în cadrul aceleiași familii extinse, iar părinții se află în ipostaza fericită de cunoscători ai originii fiului lor “de suflet”¹²².

Zece cereri de adopție aparțin doar doicilor angajate ale Institutului, care își mărturisesc atașamentul pentru copiii pe care i-au îngrijit și care, chiar dacă nu cunosc proveniența celor pe care îi cresc, cel puțin și-au consolidat o relație afectivă cu aceștia și au putut să le confere o proprie educație. Deși creșterea fetelor este conceptualizată ca o povară de societatea premodernă, dacă analizăm jalbele în care se menționează sexul copiilor doriți spre adopție, în 1833, dintre cei 33 de copii “de suflet”, 19 sunt fete. Cea mai mică vârstă a unui copil “de suflet” este de 2 luni¹²³: Ana, copila de 2 luni înfiată de un cuplu, se află într-un stadiu de viață care poate fi chiar critic din punct de vedere medical, devenind astfel subiectul unei adopții în care părinții își asumă mai multe riscuri. Identificăm cea mai mare vârstă tot în cazul unei fete, 10 ani având fiica “luată de suflet” de o femeie lipsită de alți copii¹²⁴, ceea ce face justificabil a presupune că fata va constitui în primul rând un sprijin în gospodăria mamei adoptive.

Până în 1837, dacă numărul orfanilor din Institut aproape se triplează, numărul adopțiilor scade, ceea ce transformă “fiii de suflet” într-o categorie privilegiată a copiilor “sărmani”. Aceeași perioadă cunoaște cea mai ridicată rată a mortalității infantile¹²⁵, astfel că maniera în care orfelinatul își gestionează activitatea este una realmente deficitară, dar care, conform statisticilor, se îmbunătățește în următorul deceniu, probabil și odată cu acumularea unei experiențe instituționale. În anul 1837, din 297 de copii ai orfelinatului¹²⁶ sunt ceruți spre adopție 26, adică un procent de aproape 9%¹²⁷. 8 sunt doar jalbe

¹²¹ ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 86/1833, f. 6.

¹²² *Ibidem*, f. 201-204.

¹²³ *Ibidem*, f. 264-271.

¹²⁴ *Ibidem*, f. 45-46.

¹²⁵ D. C. Rădulescu, *op. cit.*, p. 88.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ ANIC, fd. *Eforia Caselor Făcătoare de Bine (1832-1839)*, ds. 204/1837, *passim*.

înaintate de doici, iar, de această dată, majoritatea părinților solicită să adopte copii de sex masculin.

Se confirmă încă o dată ipoteza Nicoletei Roman, conform căreia există o reticență a boierilor în a-și asuma un act de adopție, care presupune integrarea în familie a unui copil care le poate compromite imaginea. Atât în 1833, cât și în 1837, înfierea rămâne cu predilecție în apanajul unei clasei mijlocii, care este urmată de o categorie minoritară a cadrelor militare – polcovnici, ofițeri ruși, căpitani, călărași și odabași alegând să devină părinți adoptivi în acest interval de timp – și abia ulterior, în cele mai rare cazuri, de reprezentanți ai boierimii. Aceasta constituie realitatea cuantificabilă a primei perioade de activitate a Institutului copiilor sărmani, fiind perceptibilă o reticență care nu duce la o amplă generalizare a formei instituționale de adopție. Indiferent de aceste variații de vârstă, gen, origine și potențial al copiilor, “fiii de suflet” fac parte dintr-o categorie minoritară a “sărmanilor” orfelinatului bucureștean, ceea ce înseamnă că devine și mai dificil să reconstituim parcursul pe care îl vor avea restul copiilor din mediul instituționalizat.

Concluzii

Din aceste date numerice și istorii particulare rămâne să construim o imagine unitară a felului în care era conceptualizat un copil “de suflet”. Însă transpare un portret construit din nuanțe nu doar variate, ci chiar contrastante: de la forță de muncă la odor așteptat cu ardoare în viața viitorilor părinți, ori de la simplu clironom la intercesor al carității creștine sau al mântuirii, toate acestea sunt conceptualizări ale statutului de copil înfiat, percepții disjuncte care pot fi intuite din discursurile sumare ale adulților. Iar aceste discursuri rămân, în esență, proiecții ale unui viitor dezirabil, care, în realitate, poate lua oricând o altă turnură: copiii fie revin în grija orfelinatului – în cazuri excepționale –, fie rămân fără protecția părinților “de suflet”, din motive uneori independente de voința lor sau a autorităților.

Inclusiv o relativă modernizare mentalitară reconfigurează profilul copilului adoptat, evoluție probabil generată și de mai marea libertate a sferei muncii care există în clasa mijlocie a mediului urban: anumiți părinți își iau angajamentul de a ține cont de dorința și vocația (“aplecarea”) celui mic, atunci când acestuia i se clădește un destin “profesional”. Tot într-o cheie progresistă, moravurile par să se relaxeze și chiar sunt susținute legislativ în acest sens, astfel că adopția devine singura modalitate prin care un copil “din flori”, odată devenit “de suflet” prin înfierea lui de către tatăl biologic, are șansa de a reintra în normalitatea lumii tradiționale și de a beneficia în sfârșit, prin moștenire, de averea tatălui său, de o indirectă legitimare și recunoaștere juridică.

Raportându-ne la o lume tradițională pentru care istoriografia adesea a consacrat drept o marotă lipsa de valorificare a copilului pentru potențialul lui afectiv, cererile de adopție analizate au pus în lumină o situație diferită, nuanțată: “fiii de suflet” nu sunt conceptualizați eminamente prin prisma rolului lor

economic – ca simpli moștenitori ori ca forță de muncă –, ci încep să fie integrați într-o dinamică a emoțiilor, fie părintești, fie religioase, devenind adesea copii **doriți**, în care se investește afectiv.

**“Spre folosul fericirii lor [For the Use of Their Happiness]”. The Children
“of Soul” and the Adoption Practices in the Romanian Area of the First half
of the 19th Century
(abstract)**

Drawing mainly on the archives of the Institute of Poor Children, the first modern orphanage in the Principality of Wallachia, the aim of this paper is to identify the reasons, the institutional and bureaucratic mechanisms and also the cultural attitudes regarding the child adoption proceedings that took place between 1833 and 1837. Extrapolating these realities to a wider and in full transformation cultural context of the Principalities of Wallachia and Moldavia, the present study aims to analyse the extent to which both the discourses of the adoptive parents, of the midwives – who, in many instances, would become the main actors in the adoptive practice – and the institutional rhetorics of the Church, local authorities and political decision-makers were circumscribed to a general phenomenon of a modern reevaluation of the attitudes towards children. Therefore, the paper questions if the child remains traditionally and pragmatically portrayed based on his/her quality as a heir, an actor of the family economy or a simple beneficiary of an act of Christian charity – namely adoption – or, in accordance to the modern sensitivity, the childhood begins to be invested with emotional features and the child begins to be valued for his affective potential.

O vizită de lucru a ministrului Constantin Angelescu la Târgu-Neamț și în împrejurimi (8 noiembrie 1923)

Renata-Gabriela Buzău

Keywords: *Constantin Angelescu; Education; Târgu-Neamț; Vânători-Neamț; Primary School; Leon Mrejeriu; Photographs*

“Valoarea unui popor se măsoară după contribuția pe care el o dă culturii și științei universale. [...] Școala este imaginea societății în sânul căreia funcționează și din care își trage elementele și de unde își împrumută metodele de lucru. A-i pretinde să fie altfel decât cum este societatea în întregul ei, este a ignora influența în mediul social. Școala nu poate fi nici mai bună nici mai rea, decât cum o face societatea.”*

1. Introducere

Reprezentant al elitei medicale și politice românești din prima jumătate a secolului al XX-lea, medicul Constantin Angelescu¹ a devenit cunoscut în spațiul public prin prisma activității sale din Statele Unite ale Americii, în calitate sa de a fi fost cel dintâi ministru plenipotențiar din istoria țării noastre la Washington. După întregirea Regatului României, cauză pentru care a pledat cu mult tact și diplomatie peste hotare, doctorul Angelescu și-a asumat responsabilitățile ce decurgeau din funcția de ministru al Instrucțiunii Publice, într-un moment dificil în care uniformizarea legislației și a organizării școlare constituiau obiective stringente. Dorința de a aduce sistemul de învățământ românesc la un standard apropiat celui din statele vest-europene, l-a determinat să își concentreze eforturile asupra cunoașterii realităților din teritoriu, motiv pentru care a realizat vizite de lucru la școlile din mediul urban, dar mai ales din cel rural. Astfel, pentru a susține cele afirmate, responsabilul demnitar a ajuns pe data de 8 octombrie 1923 în orașul Târgu-Neamț și în câteva localități din apropiere, cu prilejul inaugurării unor noi localuri de școală, această vizită făcând obiectul studiului de față.

* Constantin Angelescu, *Activitatea Ministerului Instrucțiunii, 1922-1926*, București 1926, p. 11, 33.

¹ Chiar dacă în unele surse documentare apare numele Constantin Anghelescu, pentru a evita confuziile, menționăm că forma corectă este Angelescu.

2. Aspecte din viața și activitatea doctorului Constantin Angelescu între anii 1869-1923

Personalitate remarcabilă în domeniile medical, politic, cultural și educativ, Constantin Angelescu² s-a născut la Craiova, pe data de 10 iunie 1869, fiind singurul copil rămas în viață, din cei șase, al soților Dumitru și Teodora Angelescu (n. Geblescu)³. Din 1876, viitorul medic chirurg a urmat primii ani de studiu la Școala Primară Nr. 1 Băieți Obedeanu din orașul natal, apoi a fost înscris la liceul care, după proclamarea ca regat a României, în 1881, a primit titulatura de Colegiul Carol I. Exigența cadrelor didactice de la această unitate de învățământ, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, este confirmată de media generală 7,94 cu care elevul Angelescu a reușit să obțină premiul al III-lea, la sfârșitul clasei a VII-a, ultima de liceu⁴.

Având susținerea financiară a rudelor materne și a senatorului Eliodor Vergatti din Craiova, ambițiosul tânăr a plecat în străinătate, la Paris, unde a urmat cursurile Facultății de Medicină (1887-1893), iar în anul 1897 și-a susținut teza de doctorat cu titlul *Hystérectomie abdominale totale pour tumeurs fiberuses de l'utérus*, pe care a și publicat-o în capitala Franței, în același an⁵.

Activitatea medicală, atât teoretică, cât și practică, s-a concretizat în mai multe lucrări și articole de specialitate, care au fost tipărite în publicații franceze, precum *Bulletins de la Société anatomique de Paris*, *Presse Médicale*, *Annales de médecine*, *Archives des sciences médicales*, aceasta din urmă fiind condusă, între alții, de doctorul Thoma Ionescu, fratele omului politic Take Ionescu. Cu toate că ar fi putut să își continue cariera de succes în Franța, tânărul chirurg român a decis să revină în România, iar datorită experienței dobândite în unitățile medicale pariziene, a reușit să profeseze la spitalele Brâncovenesc, Filantropia și Colțea.

La începutul secolului al XX-lea, Constantin Angelescu a îmbrățișat și cariera universitară, aceasta reprezentând o nouă etapă într-un *cursus honorum* firesc al evoluției sale profesionale. Astfel, în 1903 el a devenit șef de catedră la

² Cele mai cunoscute lucrări dedicate doctorului Constantin Angelescu sau în care există trimiteri la munca sa prodigioasă sunt următoarele: Nicolae Peneș, *Dr. C. Angelescu, Povestea unei vieți*, București 1998; Mihai Sorin Rădulescu, *Memorie și strămoși*, București 2002; Constantin I. Stan & Viorel Frîncu, *Dr. Constantin Angelescu, omul politic, diplomatul și ctitorul de școli românești (1869-1948)*, Buzău 2009; N. Peneș, *Moartea lui Cressus (Dr. C. Angelescu – o viață închinată învățământului, științei și culturii naționale)*, Iași 2018.

³ Radu Ștefan Vergatti, *Constantin Angelescu (1869-1948) – scurte note genealogice –*, în *Doctorul Constantin Angelescu, personalitate de prestigiu a științei, educației și civilizației românești, 150 de ani de la naștere*, București 2019, p. 18.

⁴ *Ibidem*, p. 19; N. Peneș, *Dr. C. Angelescu, Povestea unei vieți cit.*, p. 30; Idem, *Moartea lui Cressus cit.*, p. 45.

⁵ R. Ș. Vergatti, *op. cit.*, p. 19, 20.

secția de chirurgie a Facultății de Medicină din București⁶, iar ulterior, în 1910, profesor de chirurgie și șef de clinică la Spitalul Colțea⁷.

Doctorul Angelescu nu a avut o percepție unilaterală asupra chirurgiei, fiind un medic de excepție și datorită interesului pe care l-a manifestat față de acele aspecte, precum igiena și anestezia, care puteau asigura succesul segmentului pe care era specializat⁸. Mai mult decât atât, abnegația cu care s-a dedicat formării de viitori medici a însemnat deschiderea unor noi orizonturi, în direcția modernizării și dezvoltării medicinei românești, având ca model sistemele mult mai avansate ale statelor vest-europene⁹.

La fel ca mulți alți tineri ai generației sale, tânărul Constantin Angelescu a ales la începutul secolului al XX-lea să se implice în politică, îmbrățișând doctrina liberală ca urmare a unui elan specific elitei țării, acela de consolidare a democrației și de edificare instituțională, dublat de un patriotism cultivat în familie și de sentimentul datoriei¹⁰.

Ca membru marcant al Partidului Național Liberal, el a fost ales deputat sau senator în mai multe legislaturi, iar datorită calităților sale manageriale, din ianuarie 1914 și până în decembrie 1916, i-a revenit portofoliul de ministru al Lucrărilor Publice, în guvernul prezidat de Ion I. C. Brătianu, ceea ce a însemnat asumarea unei mari responsabilități, aceea de organizare a Serviciului Sanitar al Armatei Române, care până atunci fusese neglijat¹¹. Pentru profesionalismul de care a dat dovadă în modul în care a organizat sistemul de transporturi, în special în Dobrogea și în regiunea dunăreană, la granița fluvială cu Imperiul Rus, doctorul Angelescu a fost decorat de țarul Nicolae II, în luna în care s-a declanșat prima conflagrație mondială, cu Marele Ordin “Sfânta Ana”, însoțit de o tabacheră din aur masiv având semnătura bijutierului Curții Imperiale, Carl Fabergé¹², ceea ce denotă o recunoaștere incontestabilă a meritelor sale din partea familiei imperiale rusești.

Deși în timpul participării României la Primului Război Mondial, după ocuparea capitalei țării de către trupele germane, medicul Angelescu a fost înlocuit la Ministerul Lucrărilor Publice cu magistratul ieșean Dimitrie Greceanu; în lunile care au urmat, renumitul doctor s-a concentrat asupra activității parlamentare, făcând naveta între Odesa, acolo unde s-a retras cu întreaga

⁶ *Ibidem*, p. 27.

⁷ Vasile Sârbu, *Constantin Angelescu*, în *Doctorul Constantin Angelescu* cit., p. 134.

⁸ R. Ș. Vergatti, *op. cit.*, p. 27.

⁹ Adrian Badea, *Profesorul dr. Constantin Angelescu, personalitate de prestigiu a științei și educației românești, fondatorul Academiei de Științe din România*, în *Doctorul Constantin Angelescu* cit., p. 6.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ V. Sârbu, *op. cit.*, p. 148.

¹² I. Angelescu Monteoru, *Primul ministru al României în America*, în *Doctorul Constantin Angelescu* cit., p. 66, 67.

familie, și Iași, unde primea instrucțiunile regelui Ferdinand și pe cele ale șefului Consiliului de Miniștri¹³.

În vara anului 1917, existența unei reprezentanțe diplomatice românești în Statele Unite ale Americii devenise o problemă stringentă, în condițiile în care trupele americane debarcaseră în Europa, oferind ajutor militar și material țărilor aliate¹⁴. Astfel, pentru soarta Regatului României era absolut necesară stabilirea unor relații diplomatice bilaterale cu Washingtonul, cu atât mai mult cu cât, potrivit lui I. G. Duca, “Președintele Statelor Unite ale Americii se ocupa de toate naționalitățile și de toate țările afară de noi, pentru el România și drepturile ei nu existau. [...] Take Ionescu atribuia semnificativa tăcere a lui Wilson în ceea ce privea România acțiunii cercurilor evreiești din Statele Unite, cercuri care de mult ne erau ostile. Desigur că această acțiune a jucat un rol în atitudinea lui Wilson, dar nu este mai puțin adevărat că dacă am fi avut din vreme o legațiune la Washington, care să fi contrabalansat influența evreilor și a celorlalți dușmani ai noștri, mesajul [Programul celor 14 puncte, n. n.] ar fi făcut o aluzie și la revendicările noastre”¹⁵.

Un alt obstacol care trebuia contracarat era și diplomația americană care pleda pentru menținerea anacronicei Monarhii Austro-Ungare¹⁶, opinia publică de peste Ocean fiind favorabilă în acest sens și datorită puternicei propagande ungare. Acest aspect a fost semnalat de Constantin Angelescu într-un interviu pentru ziarului *Universul*, unde mărturisea că: “[...] în timpul neutralității noastre, ungurii, prin numeroase organe de publicitate, prin acțiunea catolicilor care sunt în număr de peste 22 de milioane, care aproape toți susțineau integritatea statului Austro-Ungar, prin sumele ce se cheltuiau pentru propagandă, reușiseră să facă opinia publică din America, unde România nu fusese încă reprezentată, să le fie favorabilă”¹⁷.

Date fiind aceste realități, din toamna anului 1917 și până în primăvara anului 1918, Constantin Angelescu a fost primul ministru plenipotențiar din istoria României la Washington, unde a încercat să realizeze *lobby* pentru cauza națională românească. Un segment important asupra căruia misiunea diplomatică a României s-a concentrat a fost presa americană, cu care diplomații români au colaborat eficient încă de la început. Chiar dacă în perioada neutralității și după intrarea noastră în război, o parte a ziarelor americane a criticat constant statul român, Legația României la Washington, în frunte cu medicul Angelescu, a dus o

¹³ *Ibidem*, p. 67.

¹⁴ R. Ș. Vergatti, *op. cit.*, p. 28.

¹⁵ I. G. Duca, *Amintiri politice*, III, München 1982, p. 56, 57.

¹⁶ Toma Rădulescu, *Ordine și decorații românești și străine care au aparținut Acad. Dr. Constantin Angelescu (1869-1948)*, “Argesis, Studii și Comunicări, seria Istorie” 22 (2013), p. 344.

¹⁷ Apud Biblioteca Națională a României, Colecții Speciale, fd. Saint Georges, pachet XCVIII, ds. 363/1917, f. 1; I. Angelescu Monteoru, *op. cit.*, p. 84.

amplă campanie de informare a Congresului și a poporului american cu privire la situația provinciilor locuite de români, dar aflate sub stăpânire străină și eforturile care se făceau pentru a împlini un ideal secular al românilor, acela de a fi uniți între hotarele aceleiași țări¹⁸.

Un alt moment important pe agenda de lucru a primei Legații oficiale românești pe continentul nord-american l-a constituit organizarea unui turneu în lunile februarie-martie 1918, prezența ministrului plenipotențiar Angelescu la fiecare meeting, având rolul de persuasiune a emigranților români privind legătura indisolubilă a acestora cu patria lor, care nu îi abandonase și care într-un moment crucial avea nevoie de susținerea și adeziunea lor. Mai mult decât atât, participarea unui diplomat al statului român la întrunirile conaționalilor săi conferea legitimitate acțiunilor sale și transmitea încredere cu privire la rolul semnificativ pe care și ei îl aveau în desăvârșirea unității statului național român¹⁹.

Memorabile pentru susținerea cauzei naționale românești au rămas manifestațiile de la Chicago, care s-au desfășurat în antiteză cu situația din țară, acolo unde se derulau preliminarile armistițiului cu Puterile Centrale. Evenimentele au avut ecou în presa europeană: “Potrivit reputatului cotidian parizian *le Temps*, ediția din 24 februarie 1918, o măreață manifestație pentru România s-a desfășurat la Chicago [...]. La Teatrul Mare a avut loc un meeting impunător la care au asistat: consulii țărilor aliate, personalități marcante din Chicago și mai mult de 6.000 de persoane. Au fost rostite discursuri foarte călduroase, iar Ministrul Angelescu a fost aclamat”²⁰.

În cursul lunii martie a anului 1918, neobositul politician liberal, care alături de Ionel Brătianu, Iuliu Maniu și mulții alții și-a adus contribuția la întregirea Regatului României, și-a continuat la Paris acțiunile dedicate recunoașterii internaționale a eforturilor militarilor români din timpul Primului Război Mondial²¹.

După constituirea în țară a guvernului filo-german condus de conservatorul Alexandru Marghiloman, era de așteptat ca misiunea diplomatică a doctorului Constantin Angelescu, filo-antantist, să ia sfârșit. La mijlocul lunii aprilie premierul a dispus încetarea tuturor misiunilor de propagandă în străinătate, însă chiar și după revocarea oficială din funcție, cel dintâi ministru plenipotențiar român la Washington, prin toate înaltele demnități pe care le-a deținut după război, s-a preocupat de soarta emigranților români de peste Ocean²².

¹⁸ *Ibidem*, p. 87.

¹⁹ *Ibidem*, p. 96.

²⁰ *Ibidem*, p. 97.

²¹ T. Rădulescu, *op. cit.*, p. 344.

²² I. Angelescu Monteoru, *op. cit.*, p. 107.

Dintre toate demnitățile și funcțiile care i-au revenit, cea de ministru al Instrucțiunii Publice l-a consacrat pe medicul Constantin Angelescu drept un vizionar și un continuator responsabil al operei de modernizare demarată de Spiru Haret, cu atât mai mult cu cât renumitul chirurg primea portofoliul amintit într-un moment cheie al evoluției noastre istorice, în care unificarea organizării școlare, ca urmare a extinderii granițelor Regatului României, devenea un obiectiv ce trebuia avut în vedere în viitorul apropiat.

În guvernele liberale conduse de Ion I. C. Brătianu, Ion Gheorghe Duca și Gheorghe Tătărescu, Constantin Angelescu, unul dintre cei mai bogați doctori români și proprietar al stațiunii Sărata-Monteoru²³, s-a aflat la conducerea Ministerului Instrucțiunii Publice (în unele perioade denumirea a suferit modificări, acest minister fiind combinat cu cel al Cultelor și/sau Artelor, alteori s-a numit Ministerul Educației Naționale)²⁴: decembrie 1918-septembrie 1919, ianuarie 1922-martie 1926, iunie 1927-noiembrie 1928, noiembrie 1933-decembrie 1937, activitatea lui ministerială în domeniul educației însumând aproximativ 10 ani și patru luni.

Fiind o personalitate activă, în timpul mandatelor pe care le-a deținut, a adoptat măsuri menite să reducă analfabetismul, să ofere șanse egale tuturor copiilor de a avea acces la o educație de calitate, astfel încât să fie îndeplinite principiile celei mai democratice Constituții pe care România Mare a avut-o în perioada interbelică, respectiv libertatea învățământului, obligativitatea și gratuitatea învățământului primar (“Învățământul este liber în condițiunile stabilite prin legile speciale și întrucât nu va fi contrar bunelor moravuri și ordinii publice. Învățământul primar este obligatoriu. În școlile Statului acest învățământ se va da gratuit”²⁵).

²³ Grigore Monteoru, tatăl Virginiei Monteoru, cea care i-a devenit soție lui Constantin Angelescu în 1899, a fost unul dintre pionierii industriei petrolifere din zona Buzăului, iar cu banii obținuți din exploatarea țiteiului a dezvoltat stațiunea balneară din localitatea Sărata-Monteoru. Antreprenor de succes, el “A ridicat inițial un hotel ultramodern, cu 55 de camere la etajul 1 pentru oaspeții-pacienți. La parter erau 45 de camere cu băi speciale, din marmură, pentru tratament cu apele medicinale cloruro-iodurate-bromurate din zonă, împachetări cu nămol, iar spălaturile se făceau cu apa minerală gazoasă. Deoarece noua stațiune inaugurată la 1 iulie 1895 a avut un mare succes, curând a ridicat al doilea hotel, cu 100 de camere, dat în folosință în anul 1898. Hotelurile și, de altfel, întreaga stațiune Sărata-Monteoru erau ultra-moderne, căci foloseau din plin energia electrică pentru iluminat și pentru facilitățile de tratament” (R. Ș. Vergatti, *op. cit.*, p. 22). În urma morții lui Grigore Monteoru (1898), toate proprietățile familiei au fost administrate de Constantin Angelescu.

²⁴ Ion Agrigoroaiei, *Dr. Constantin Angelescu – Ministru al Instrucțiunii Publice*, “Zargidava. Revistă de istorie” 5 (2006), p. 81.

²⁵ *Monitorul Oficial al României*, nr. 282, 29 martie 1923, p. 13319; Ioan Scurtu & I. Agrigoroaiei & Petre Otu, *Instituțiile, în Istoria românilor, VIII: România Întregită (1918-1940)*, București 2003, p. 217.

În perioada cât a fost ministru, prestigiosul liberal a pus bazele unei legislații școlare solide, care a debutat cu *Legea învățământului primar al statului și învățământul primar-normal* (26 iulie 1924). Aceasta prevedea prelungirea învățământului general și obligatoriu cu încă trei ani (de la 4 la 7 ani), astfel încât cei care nu urmau o școală secundară sau profesională, erau obligați să frecventeze următoarele clase, care erau structurate pe trei secții: industrială, agricolă și comercială²⁶: “Art. 56. – Școala primară cuprinde șapte clase, de câte un an fiecare. A. – Primele patru clase formează temelia celorlalte grade de învățământ. În ele se dau elementele de cultură generală, indispensabile elevilor cari voiesc să urmeze în școale de un grad mai înalt. [...]. B. – În celelalte trei clase se continuă, se întărește și se completează cultura generală din cele dintâi clase, dându-se în același timp o deosebită dezvoltare învățământului practic utilitar. [...]. În aceste trei clase, se stabilește legătura strânsă dintre școală și viață, stimulând interesul și dând îndrumări pentru una din ramurile de activitate practică: agricultură și anexele ei; meserie și comerț, ținând seamă de cerințele regionale”²⁷.

Legea învățământului secundar promulgată la 15 mai 1928 milita pentru un liceu unitar, cu o durată de șapte ani²⁸, finalizat cu susținerea examenului de bacalaureat²⁹ și care să ofere elevilor posibilitatea de a accede la o treaptă superioară în ierarhia formării lor profesionale: “Art. 1. – Învățământul secundar [...] are de scop să dea absolvenților primilor patru ani de învățământ primar, elementele esențiale ale unei culturi generale, pregătindu-i în acelaș timp pentru a putea urma în învățământul superior. [...]. Art. 3. – Învățământul secundar se împarte în două cicluri cari se succed: inferior, cu durată de trei ani și superior, cu durată de patru ani. Când școala secundară funcționează numai cu ciclul inferior, se numește gimnaziu; când ea funcționează numai cu ciclul superior sau cu amândouă ciclurile unite, se numește liceu. [...]. Art. 21. – Absolvenții liceelor de Stat sau particulare [...] cari doresc să continue studiile în învățământul superior, trebuie să depună un „examen de bacalaureat”. Scopul acestui examen este de a verifica cunoștințele dobândite de elevi la materiile de studiu cele mai importante, a dovedi influența studiilor făcute asupra formării cugetării lor și, cu chipul acesta, a selecționa dintre absolvenții liceului, pe cei ce dovedesc că sunt în stare să urmeze cu folos studiile de specializare universitară”³⁰. Prin această inițiativă legislativă s-a urmărit consolidarea

²⁶ T. Rădulescu, *op. cit.*, p. 345.

²⁷ *Monitorul Oficial al României*, nr. 161, 26 iulie 1924, p. 8607.

²⁸ Renunțarea la clasa a VIII-a, deși a fost criticată în epocă, a avut motivații de ordin financiar (I. Agrigoroaiei, *op. cit.*, p. 90).

²⁹ Reintrodus prin Legea pentru modificarea art. 18, alin. II, art. 19 și art. 71 din Legea asupra învățământului secundar și superior, care a intrat în vigoare la 8 martie 1925 (*Monitorul Oficial al României*, nr. 54, 8 martie 1925, p. 2449).

³⁰ *Monitorul Oficial al României*. Partea I, nr. 105, 15 mai 1928, p. 4247, 4249.

învățământului gimnazial, eliminarea deosebirilor dintre școlile secundare de băieți și cele de fete, reducerea numărului de elevi dintr-o clasă, restabilirea prestigiului examenului de bacalaureat³¹.

În anul imediat următor, organizarea învățământului agricol a fost posibilă prin legea din 2 august 1929 care prevedea la articolul 2: “Acest învățământ se împarte în două categorii: 1. Învățământul școlar propriu zis. 2. Popularizarea cunoștințelor agricole. Învățământul școlar propriu zis se predă în: a) Școale agricole de gr. I și II separate pentru băieți și pentru fete; b) Școale de economie casnică de fete de gr. I și II. Popularizarea cunoștințelor agricole se face prin: a) Școalele agricole de iarnă pentru băieți și de economie casnică de sezon pentru fete; [...]. b) Școale de ucenici agricoli [...].”³².

După depășirea dificultăților întâmpinate în anii marii crize economice (1929-1933), procesul de modernizare în sfera educațională a fost reluat, în 1936 fiind promulgate două legi importante: cea privind organizarea învățământului comercial (1 aprilie 1936), în gimnazii și licee comerciale, fiecare cu durata de patru ani (“Învățământul comercial secundar se împarte în două cicluri, ce se succed: a) Ciclul inferior, care se numește gimnaziu comercial, cu durata studiilor de 4 ani, menit să dea pe lângă cunoștințe generale și cultura de specialitate; b) Ciclul superior, care se numește liceu comercial, cu durata studiilor de 4 ani, menit să completeze și să aprofundeze studiile comerciale în vederea specializării sau pentru intrarea în învățământul superior”³³) și cea privind organizarea învățământului industrial (16 aprilie 1936) care se predă în gimnazii și licee industriale, fiecare de câte patru ani, dar și în școli special industriale, cu durata de doi ani (“Art. 3. – Învățământul secundar industrial se predă în: a) Gimnazii industriale, în care durata cursurilor este de patru ani; b) Licee industriale, în care durata cursurilor este de patru ani; c) Școale speciale industriale, în care durata cursurilor este de doi ani”³⁴), scopul fiind ca, în anii dezvoltării acestor două ramuri ale economiei, tinerii să se îndrepte către un învățământ de profil³⁵. La absolvirea școlilor secundare se elibera un certificat de studii liceale, iar cei care doreau să își continue studiile erau nevoiți să susțină examenul de bacalaureat³⁶.

Legislația școlară interbelică a creat cadrul prielnic pentru aplicarea devisei ce i-a aparținut ministrului cu origini craiovene, respectiv “Școală cât mai multă! Școală cât mai bună! Școală cât mai românească!”, însă progresele care s-au făcut în domeniu, comparativ cu statele vest-europene, au fost modeste. Cu toate acestea, prin prodigioasa muncă depusă în vederea recuperării decalajului

³¹ I. Agrigoroaiei, *op. cit.*, p. 90.

³² *Monitorul Oficial al României*. Partea I, nr. 169, 2 august 1929, p. 6102.

³³ *Ibidem*, nr. 77, 1 aprilie 1936, p. 2921.

³⁴ *Ibidem*, nr. 88, 16 aprilie 1936, p. 3336.

³⁵ I. Agrigoroaiei, *op. cit.*, p. 91.

³⁶ I. Scurtu & I. Agrigoroaiei & P. Otu, *op. cit.*, p. 218.

față de celelalte state din Europa Apuseană, privind spectrul educațional, doctorul Angelescu a rămas în memoria colectivă ca un vizionar, un reformator ce și-a canalizat toată energia pentru a servi interesele țării, reorganizând și unificând învățământul României Întregite.

Ministerul pe care Constantin Angelescu îl preluase în decembrie 1918 se confrunta cu problema localurilor școlare distruse sau care erau într-o stare avansată de degradare, având în vedere că în timpul primei conflagrații mondiale ele fuseseră transformate în spitale sau în spații de încartiruire a trupelor de ocupație. Starea deplorabilă și dificultățile inerente, moștenite după încheierea Marelui Război, l-au determinat pe medicul Angelescu să inițieze o campanie fără precedent de construire de noi școli secundare, dar mai ales primare și normale, în mediul urban și prioritar în cel rural, bazându-se în atingerea acestui ambițios obiectiv pe sprijinul Comitetelor școlare, înființate în anii 1919-1920³⁷. Acestea urma să primească un procent de 14%, provenit atât din veniturile extrabugetare, cât și din cele locale, scopul fiind responsabilizarea administrației locale³⁸.

Deși nu s-a păstrat o situație referitoare la numărul total al localurilor de școală construite în timpul mandatului său, colaboratorii ministrului Angelescu au estimat că au fost ridicate 12.000 de instituții de învățământ, însă cu toate eforturile ce s-au făcut în dezvoltarea sistemului educațional, rezultatul era unul nesatisfăcător, raportat la multe state europene³⁹.

Succesul misiunii pe care și-o asumase noul ministru s-a datorat unei mobilizări colective de amploare, această manifestare de solidaritate socială fiind un răspuns la exigențele tot mai sporite impuse de noile reforme, cea a votului universal și a împroprietăririi țărănimii. După cum afirma Constantin Kirițescu, "țărănimea înstărită strigă: dați-ne școală!"⁴⁰, aspect ce denotă că masele țărănești, intrate pe scena vieții publice, conștientizau rolul educației în asumarea unei responsabilități atât de mari ca cea de factor de decizie prin exercitarea directă a dreptului de vot, în condițiile în care această categorie socială era cea mai numeroasă, iar în trecut fusese folosită ca un instrument de manevră în jocurile de putere ale partidelor politice.

³⁷ I. Agrigoroaiei, *op. cit.*, p. 83.

³⁸ T. Rădulescu, *op. cit.*, p. 346.

³⁹ I. Agrigoroaiei, *op. cit.*, p. 86.

⁴⁰ C. Kirițescu, *Criza învățământului secundar și reforma liceului (Prelegere susținută la 15 ianuarie 1928)*, în *Politica culturii. 30 de prelegeri și comunicări organizate de Institutul Social Român*, București, f. a., p. 198.

3. Situația învățământului nemțean cu un an înainte de vizita ministrului Angelescu

Potrivit adresei cu nr. 3.112/7.09.1922, în județul Neamț se preconiza construirea a 53 de clădiri noi de școli primare⁴¹, implicarea locuitorilor de la sate în ridicarea acestora fiind adusă la cunoștință ministrului Angelescu de către prefect: “În județul nostru se desfășoară o mare activitate pentru ridicări de localuri de școli. Sătenii arată cea mai mare bunăvoință pentru ridicările de școli”⁴². Aprecierea medicului nu a întârziat să fie transmisă autorităților județene: “În urma apelului pe care vi l-am adresat, ați reușit să obțineți concursul și colaborarea populației dela sate la opera pentru ridicarea localurilor de școale și ați știut s’o faceți să-și încordeze puterile și să pornească cu însuflețire la muncă”⁴³.

În ciuda atitudinii binevoitoare manifestate atât de autoritățile locale, cât și de săteni, dificultățile de ordin financiar ridicau probleme în demararea lucrărilor, motiv pentru care prefectul județului Neamț, medicul Alexandru Comanița, a găsit de cuviință să apeleze la ajutorul promis de doctorul Angelescu: “În unele locuri însă trebuiesc încurajări bănești și din partea mea, lucru ce-l fac cu toată bunăvoința. Greutățile însă trebuiesc învinse până la sfârșit. Mi-am adus aminte de făgăduiala Domniei Voastre că-mi veniți în ajutor cu 100.000 lei – având cea mai mare nevoie de bani acum la începutul lucrărilor pentru stimulări, vă rog respectuos să binevoiți a-mi ordonanța suma făgăduită, rămânând ca de acum încolo să ne sprijinim numai pe propriile noastre mijloace”⁴⁴.

La două luni de la adresa înaintată de prefect ministrului Instrucțiunii Publice, acesta din urmă îi răspundea prin documentul cu nr. 22.738/1922, emis pe data de 27 noiembrie, prin care suma solicitată, de 100.000 lei, era pusă la dispoziție dar pentru “terminarea construcțiilor localurilor de școală”. Printre unitățile de învățământ din mediul rural, din județul Neamț, care au primit finanțare de la minister, s-au numărat și câteva din vecinătatea orașului Târgu-Neamț: școala din Blebea, comuna Petricani, a beneficiat de 7.000 de lei, școala de băieți din Vânători-Neamț a primit 8.000 de lei, iar școlilor din Topolița (comuna Grumăzești), Filioara (comuna Săcălușești) și celei de fete din comuna Vânători-Neamț, le-au fost repartizate, fiecareia, câte 10.000 de lei⁴⁵.

Pentru asigurarea materialelor de construcție, o altă adresă a fost trimisă ministrului Agriculturii și Domeniilor, aceasta cuprinzând situația cantităților de lemnărie (stejar și brad) necesare pentru construirea celor 53 de clădiri de învățământ primar. În plus, era nevoie ca silvicultorii să aibă acordul ministrului

⁴¹ SJAN Neamț, fd. *Prefectura județului Neamț*, ds. 22/1922, f. 61.

⁴² *Ibidem*, f. 49.

⁴³ *Ibidem*, f. 111.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 49.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 132.

pentru a elibera materialul lemnos din părțile cele mai apropiate de satele în care urma să se construiască localurile de școală, tot lor revenindu-le sarcina de a întocmi o evidență a cantităților de piatră ce urma a fi ridicate de comitetele școlare de construcție⁴⁶.

Având în vedere că, în mediul rural, învățătorul și preotul erau principalele autorități preocupate de educarea intelectuală și spirituală a membrilor comunităților din care făceau parte, protoiereul Econ. G. Popovici s-a alăturat și el eforturilor ce se făceau în județul Neamț pentru construirea noilor edificii școlare, solicitând preoților să se implice în această acțiune comună, în caz contrar preconizându-se sancțiuni:

“Pentru rezolvarea marelui probleme a neamului nostru care e promovarea culturală și morală, unită cu o bună stare materială, a poporului nostru, cu deosebire dela sate preotul și învățătorul sunt factorii, în prima linie vizați, la înfăptuirea acestora.

Înalt Prea Sfințitul nostru Mitropolit împreună cu Guvernul țării sunt hotărâți a se ocupa în de aproape, de înfăptuirea acestor cerințe de vitalitate și de existență a României Mari.

Prin ordinul No. 2963 Înaltul Chiriarh, dispune ca fiecare preot să dea concursul efectiv la ridicarea localurilor de școală, făcând parte neaparat din Comitetul școlar.

În cazuri contrare, vor raporta Înaltei Chiriarhii, spre a se lua măsurile cuvenite, când autoritatea școlară sau d. Administrator de plasă, ne vor aduce la cunoștință, spre paguba prestigiului Bisericei, cazuri de rea voință sau neînțelegere a acestei datorii. Voi raporta, de asemenea, Înaltei Chiriarhii, pe cei [ilizibil] preoți, cari vor fi arătat o mare râvnă în opera Comitetelor școlare. Veți raporta Protoieriei modul cum ați lucrat la ridicarea de școli, condițiunile și rezultatele la care ați ajuns”⁴⁷.

Chiar dacă edificarea unor noi instituții de învățământ constituia o prioritate, totuși o atenție sporită trebuia acordată și reparării unor școli care puteau deveni funcționale fără a fi înlocuite cu altele (“Credem că e mai judicios să se mențină un local gata făcut, decât să se înceapă altele și acesta să se dărâme cu desăvârșire”⁴⁸), așa cum era cazul Școlii Primare Mixte “Arhimandrit Chiriac Nicolau” din Vânători-Neamț. Prin înștiințarea cu nr. 33/27.10.1922, dirigintele Gheorghe Popescu⁴⁹ aducea la cunoștință prefectului că “acest local de școală din

⁴⁶ *Ibidem*, f. 61.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 54.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 114.

⁴⁹ Gheorghe Popescu a fost învățător și director al Școlii Primare Mixte Vânători-Neamț. S-a numărat printre cei 32 de dascăli de învățământ primar, din județul Neamț, care au participat la Primul Război Mondial, fiind apoi “apreciat și remarcat de ministrul învățământului – dr. Constantin Angelescu – drept un învățător de excepție”. Datorită meritelor sale, a fost numit inspector școlar, având ulterior un rol important și în cadrul Ministerului Instrucțiunii, poziție din care și-a adus contribuția la dezvoltarea

com. Vânători Neamț, e construit de către filantropul Arhim. Ch. Nicolau⁵⁰ în anul 1895; de atunci și până astăzi s’au scurs 27 de ani. În acest timp, acest local, n’a avut reparații radicale, din care pricină se găsește astăzi în completă ruină”⁵¹. La fel ca multe alte școli și aceasta trecuse prin Marele Război, servind ca spital rusesc, astfel încât imobilul prezenta multiple neajunsuri: infiltrațiile cu apă măcinau cărămida din care era construit subsolul, motiv pentru care exista pericolul surpării întregii clădiri; “Acoperământul fiind cu tablă, care s’a perforat din pricina vremurilor, lasă să pătrundă în sale [săli, n. n.] ploaia, care sparge și umezește pereții”⁵².

Având în vedere această situație, directorul Popescu îndrăznește să ceară prefectului o sumă cuprinsă între 30.000 și 40.000 de lei astfel încât unitatea de învățământ să fie reparată în totalitate, gândindu-se să apeleze și la fondul lăsat de filantropul Chiriac Nicolau de la Casa Școalelor, în valoare de 16.000 de lei, fiind însă nevoie de sprijinul ministrului Angelescu pentru a putea dispune de banii respectivi: “Fiindcă, pentru a repara radical această școală, ne trebu[i]e sume mari, ne-am gândit și să nu păcătuim față de memoria filantropului să luăm și fondul lăsat de dânsul dela Casa Școalelor în sumă de lei 16.000, [...] care fond, nu știu dacă se poate ataca. Însă, poate prin stăruința oamenilor-mari și a scopului urmărit, d-l ministru al instrucțiunii, ne-ar putea da acest sprijin”⁵³.

Nu doar învățătorul Gheorghe Popescu a fost preocupat de buna gestiune a resurselor financiare pentru repararea și construirea noilor școli în județul Neamț. Un alt institutor care și-a asumat misiunea de a-și aduce contribuția la dezvoltarea învățământului din România a fost Leon Mrejeriu⁵⁴, deputat ales din

învățământului primar din România (Vasile Vrânceanu, *Trecute vieți de trudituri din Ținutul Neamțului*, Suceava 2013, p. 87, 88).

⁵⁰ Arhimandritul Chiriac Nicolau (1839-1907) s-a născut la Piatra-Neamț, fiind fiul preotului Nicolau de la Biserica Precista. A parcurs treptele ierarhiei bisericești: după ce a studiat la Seminarul Monahal de la Mănăstirea Neamț, în 1854 a devenit călugăr, în 1856 a fost hirotonisit diacon, în 1864 a fost sfințit preot de către Mitropolitul Calinic Miclescu, iar spre sfârșitul anului 1866 a fost ridicat la gradul de arhimandrit. A participat la Războiul de independență, a făcut donații în valoare de 80.000 de lei Casei Generale a Spitalelor și ospiciilor Spitalului Sfântul Spiridon din Iași, iar în anii 1894-1895, din banii proprii, a ridicat o școală primară mixtă în comuna Vânători-Neamț, pe care a dotat-o “cu o bibliotecă de 4600 de volume și broșuri în diferite limbi”. Pentru activitatea sa de-a lungul vieții a fost răsplătit cu o serie de distincții, precum: Ordinul “Steaua României” în grad de cavalier, Ordinul “Coroana României” în grad de ofițer, Medalia “Serviciul credincios”, clasa I (Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Casa Școalelor, *Cartea de aur a donatorilor 1851-1901*, București 1901, p. 109, 110; C. D. Gheorghiu, *Comuna Vânătorii-N. Monografie*, Piatra-Neamț 1909, p. 559; V. Vrânceanu, *op. cit.*, p. 85, 86).

⁵¹ SJAN Neamț, fd. *Prefectura județului Neamț*, ds. 22/1922, f. 114.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Leon Mrejeriu (1879-?) a fost institutor nemțean în satele Crucea, Bistrița, la Orfelinatul Agricol din Zorleni, la școlile nr. 1 de băieți din Târgu-Neamț, nr. 1 și nr. 2 de

partea Partidului Național Liberal între 1919 și 1928 și vicepreședinte al Camerei Deputaților⁵⁵. Pentru ridicarea localurilor de școli primare, în perioada interbelică, fie ca deputat, fie ca prefect al județului Neamț, învățătorul a reușit să atragă însemnate fonduri, atât din partea Ministerului Instrucțiunii Publice, cât și din partea altor instituții⁵⁶.

Legătura profesională cordială pe care învățătorul nemțean a avut-o cu doctorul Angelescu, pentru a servi interesele învățământului nemțean, a fost recunoscută la nivel local de numeroși beneficiari, cu ocazia unei serbări aniversare organizată în cinstea apreciatului institutor, în aprilie 1926. Cu acest prilej, directorarea școlii secundare din Piatra-Neamț, Eugenia P. Popovici, afirma că “D-sa s’a făcut interpretul pe lângă D-l Ministru al școalelor, Profesor Dr. Angelescu și a izbutit prin stăruințele depuse să obțină buna-voință D-lui Ministru, care a înființat școala, dându-le astfel posibilitatea oricărei absolvente a 4 clase primare, care are avânt, să încerce a urca spre treptele cele mai înalte ale învățământului”⁵⁷.

Grija pentru spectrul mai larg al educației și grija ca un număr cât mai mare de copii să aibă acces la ea au fost subliniate și de inspectorul școlar de la acea vreme P. Gheorgheasa: “Cele două localuri ale școalelor normale de băieți și de fete; localul școalei secundare de fete; localul școalei comerciale; adausul etajului la localul liceului „Petru Rareș”; toate din Piatra-Neamț; apoi localul școalei de meserii din Tg. Neamț, cum și cele 90 de localuri de școli primare din județ, din care 40 sunt gata, toate aceste construcții școlare, au fost ajutate nespuse de mult de D-l Leon Mrejeriu la procurarea fondurilor bănești. [...] Școalele secundare de fete din Piatra-Neamț și Tg. Neamț, s’au înființat numai datorită stăruințelor încordate ale d-lui Mrejeriu. Tot prin stăruința d-sale, Internatul Liceului „Petru Rareș” a obținut dela Ministerul de Instrucție Publică fonduri suficiente pentru amenajarea localului și întreținerea a cât mai multora din elevii ce vin dela sate.”⁵⁸.

băieți din Piatra-Neamț; a fost revizor școlar în județele Neamț și Durostor, prin activitatea desfășurată în acesta din urmă fiind considerat un pedagog de renume pentru că a reușit să implementeze o metodă ușoară și rapidă de deprindere a unei limbi străine. Datorită acestei metode, elevii bulgari din Cadrilater au reușit să își dea examenul de absolvire în limba română, după doar un an și jumătate de studiu. După intrarea României în Primul Război Mondial a participat la luptele de pe Valea Prahovei, Mărăști, Nămolosa, Cozmești, Mărășești, pentru vitejia lui fiind răsplătit cu mai multe distincții militare, precum: Ordinul “Sfânta Ana” în grad de ofițer, Ordinul “Coroana României” și Ordinul “Steaua României”, ambele în grad de cavaler (*Omagiul unei energii: Leon Mrejeriu*, Piatra-Neamț 1935, p. 7, 15, 18).

⁵⁵ Complexul Muzeal Județean Neamț, *Primul Război Mondial în colecțiile Complexului Muzeal Județean Neamț*, Piatra-Neamț 2018, p. 32.

⁵⁶ *Omagiul unei energii: Leon Mrejeriu*, Piatra-Neamț 1935, p. 5.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 9.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 16.

4. Ministrul Constantin Angelescu în vizită la Târgu-Neamț și în localitățile din apropiere

Potrivit celor care au studiat cu rigurozitate biografia medicului chirurg, “dr. C. Angelescu cunoștea, în amănunt, fiecare construcție școlară în parte, iar inspecțiile sale durau zile întregi, acesta alergând de la un capăt la altul al țării aducând laude ori distribuind blamuri”⁵⁹.

Așa s-ar putea explica și vizita ministrului Instrucțiunii Publice la Târgu-Neamț și în câteva localități din apropiere, programată pentru data de 8 noiembrie 1923⁶⁰, cu ocazia inaugurării unor noi clădiri de școli primare. Evenimentul devenea și un bun prilej ca dascălul și omul politic Leon Mrejeriu să prezinte personalității craiovene realitățile învățământului nemțean.

Încă din luna iunie, lucrările pentru edificarea noilor unități de învățământ erau în plină desfășurare, așa cum rezultă din rapoartele generale pe anul școlar 1922-1923. Astfel, din documentul cu nr. 72/29.06.1923, trimis de directorul școlii primare mixte din Vânători-Neamț, superiorului său ierarhic, revizorul județului Neamț, aflăm că: “Noua clădire școlară este în construcție: se lucrează în prezent la temelie, se transportă stejarul rămas, s’a marcat parte din brad [?] și se speră ca până la toamnă localul să fie acoperit”⁶¹. Despre Școala rurală de fete din aceeași comună, în raportul cu nr. 106/29.06.1923, se consemna că “Școala n’are localul ei propriu, cursurile s’au ținut într’un local închiriat”⁶².

Chiar dacă arhivele păstrează tăcerea privind vizita de lucru a ministrului Angelescu, totuși mărturiile vizuale confirmă prezența ilustrului doctor în Ținutul Neamțului, știut fiind faptul că în activitatea sa, atât ca medic, cât și ca diplomat și politician, a fost un om al acțiunii, de această dată demonstrând un interes verosimil pentru a cunoaște în mod direct dificultățile pe care le întâmpinau cadrele didactice la câțiva ani de la întregirea Regatului României.

Astfel, într-o zi de sărbătoare, la doar un an de la începerea lucrărilor de construcție a noilor edificii școlare din județul Neamț, Constantin Angelescu sosea la Târgu-Neamț, împreună cu învățătorul Leon Mrejeriu și prefectul județului Neamț, Alexandru Comanița, pentru a vizita Gimnaziul Mixt “Regina Maria” din orașul de la poalele Cetății Neamț. Dovada o constituie o fotografie (Fig. 1) realizată cu acest prilej și care se află în patrimoniul Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț. Numărul mare de persoane prezente la întâmpinarea

⁵⁹ N. Peneș, *op. cit.*, p. 97.

⁶⁰ O altă vizită a aceluiași ministru fusese stabilită și cu un an în urmă, pentru primele zile ale lunii septembrie, cu ocazia așezării pietrei fundamentale pentru construirea unor noi edificii școlare în județul Neamț. Prezența doctorului Constantin Angelescu era făcută cunoscută administratorilor de plăși ai județului Neamț, de către prefect, prin adresa cu nr. 2.870/22.08.1922 (SJAN Neamț, fd. *Prefectura județului Neamț*, ds. 22/1922, f. 37).

⁶¹ Idem, fd. *Revizoratul Școlar Neamț*, ds. 948/1922-1923, f. 240.

⁶² *Ibidem*, f. 243.

ministrului Instrucțiunii Publice ne face să presupunem că acesta se bucura de o mare popularitate, în imagine fiind immortalizate autorități locale, cadre didactice, dar și elevi.

O altă mărturie fotografică inedită (Fig. 2), pe care Serviciul Județean Neamț al Arhivelor Naționale o deține, este cea în care renumitul medic a fost fotografiat, în aceeași zi de 8 noiembrie, în fața Școlii primare de băieți din comuna Vânători-Neamț, cu ocazia inaugurării unității școlare amintite, alături de un grup format din copii, dascăli și săteni, unii din ei îmbrăcați în costum popular.

Tot în comuna Vânători-Neamț și-a început activitatea și Școala primară de fete (Fig. 3), deschiderea ei fiind trecută pe ordinea de zi a ministrului Angelescu, din ziua Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril, însoțit și aici de prefectul Alexandru Comanița, de profesie medic, la fel ca ministrul Instrucțiunii și de institutorul Leon Mrejeriu. Din fotografia care confirmă prezența lor pe meleaguri nemțene, se poate observa că înaltul demnitar al statului a avut parte de o primire entuziastă, chiar dacă numărul celor prezenți a fost mai modest față de întâmpinarea care i-a fost făcută la unitatea școlară amintită anterior. Pentru conturarea unei imagini asupra activității didactice care se desfășura într-o instituție de învățământ primar din perioada interbelică, două ilustrații din interiorul Școlii de fete din comuna Vânători-Neamț și aflate în patrimoniul Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț, pot fi utile în acest sens. O primă fotografie (Fig. 4) dezvăluie un material didactic variat, probabil din interiorul unei săli de clasă, ce era folosit de institutori în actul instructiv-educativ, astfel încât însușirea noilor cunoștințe să fie temeinică. De asemenea, disciplina și grija pentru păstrarea curățeniei erau asigurate și prin mesaje de atenționare, precum “Fiți ascultători!” și “Nu faceți praf!”. Deși nu putem realiza o datare precisă a mărturiei vizuale, putem totuși aprecia că aceasta a fost făcută în perioada interbelică. Pe de altă parte, în cea de-a doua fotografie (Fig. 5), din interiorul aceleiași școli, a fost immortalizat ceea ce pare a fi un spațiu expozițional dedicat segmentului etnografic. Fără a ști cu certitudine, putem aprecia că unele din piesele de port popular, expuse atât în întregime, cât și în mod distinct, ștergarele, pernele, așternuturile de pat, au fost confecționate de institutoarele și elevele unității școlare amintite, iar portretul regelui Mihai, copil, de pe perete, oferă posibilitatea de a data ilustrația între anii 1927 și 1930.

O altă instituție de învățământ din mediul rural care a beneficiat de un nou imobil a fost școala din satul Plotun (actualmente, satul Pluton), comuna Pipirig, localul fiind “cu două sale [sic!] de clas[ă] spațioase, luminoase și îndeplinind toate condițiile unei bune școli. Mobilierul suficient⁶³, teren de

⁶³ La începutul secolului al XX-lea, școala din satul Plotun, care funcționa într-o casă închiriată a unui localnic, se afla într-o stare deplorabilă, așa cum rezultă din procesele verbale încheiate de revizorii școlari cu ocazia inspecțiilor pe care le făceau la unitatea școlară respectivă. Spre exemplificare, revizorul școlar Gheorghe Nicolau nota că

experiență⁶⁴, locuință pentru învățător. În jurul școlii se ridică și o grădină de meri”⁶⁵. Clădirea a fost construită într-un loc care a făcut obiectul unui schimb de terenuri cu biserica, mijlocit de institutorul Dumitru A. Gheorghită⁶⁶, revizor școlar la acea vreme și vicepreședinte al cooperativei de păduri “Mihăeț”, ceea ce justifică implicarea acesteia din urmă, alături de Ministerul Instrucțiunii Publice, în construirea localului de școală. “În anul 1922, s’a început clădirea acelu local, iar la 8 Noembrie 1923, acest local a fost inaugurat în prezența D-lui Ministru al Instrucțiunii D-l Dr. Angelescu”⁶⁷. Întâmpinarea înaltului demnitar a fost poate una dintre cele mai entuziaste, fotografia realizată cu acest prilej (Fig. 6) având rolul de a confirma numărul impresionant de săteni prezenți la o sărbătoare a întregii comunități, mai ales că în calendarul creștin ortodox era și ziua Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril. Și la inaugurarea școlii din satul Plotun, doctorul Angelescu a fost însoțit de medicul și prefectul Comanița, iar cel care a imortalizat vizita ministrului a fost fotograf local Pascu, numele atelierului său de fotografiere, din Târgu-Neamț, fiind imprimat pe fiecare ilustrație care a fost realizată pe data de 8 noiembrie 1923.

imobilul era “nepodit pe jos, aerisirea se făcea prin ușă, casa nelipită pe afară”, iar în procesul verbal întocmit pe data de 7 noiembrie 1908, Leon Mrejeriu consemna următoarele: “Copiii stau în picioare dela 1 Septembrie. E și rușinos și dureros că se petrec atari lucruri în anul 1908”. De altfel, cele mai multe inspecții care denotă preocuparea autorităților județene față de mediul în care erau școlarizați copiii în comunitățile rurale, au fost făcute aici de către revizorul Mrejeriu, în anii 1908, 1910, 1911, în timpul ministrului Spiru Haret, și de către Dumitru A. Gheorghită, în vremea ministrului Angelescu (D. A. Gheorghită, *Comuna Pipirig. Monografie*, I, 1936, p. 20, 21).

⁶⁴ Potrivit documentului emis de Ministerul Instrucțiunii în data de 28 octombrie 1922, medicul Angelescu înștiința prefectii județelor, printre care și pe cel de Neamț, cu privire la necesitățile viitoarelor școli primare din mediul rural: “Școala primară rurală va avea neapărată nevoie de o bucată de pământ, pe care școlarii ultimelor clase, plugarii de mâine, se vor iniția în lucrările care le reclamă munca câmpului și trebuințele vieții dela sate; vor căpăta cunoștințe despre o cultură mai sistematică și mai rentabilă a pământului” (SJAN Neamț, fd. *Prefectura județului Neamț*, ds. 22/1922, f. 111).

⁶⁵ D. A. Gheorghită, *op. cit.*, p. 21.

⁶⁶ Dumitru A. Gheorghită (1880-1953) a fost învățător la școala din Pipirig până în anul 1923. În 1924 a fost revizor, iar zece ani mai târziu a devenit secretar al filialei locale a Partidului Național Liberal, al cărui membru era (G. Luca, *Târgu Neamț. Monografie*, Piatra-Neamț 2008, p. 425). Tot în 1934 a fost ales și primar al orașului Târgu-Neamț, până în 1936, fiind reales în funcție în 1937 (*Ibidem*, p. 165, 168). Cea mai importantă realizare a edilului a fost construirea uzinei electrice, acesta susținând că “Iluminatul cu câteva lămpi petromaxe și cu 70 felinare cu petrol, numai pe străzile principale, nu mai poate continua. Se impune introducerea iluminatului electric, pentru că orașul este un important centru turistic și pentru înlocuirea muncii manuale în ateliere cu mașinile” (SJAN Neamț, fd. *Primăria Tg. Neamț*, ds. 149/1934, f. 124).

⁶⁷ D. A. Gheorghită, *op. cit.*, p. 21.

Legăturile ministrului Instrucțiunii Publice cu zona orașului Târgu-Neamț au existat și peste ani, mai exact în 1937, fiind prilejuite de centenarul nașterii scriitorului Ion Creangă. Pentru omagierea mării personalități cu origini humuleștene, organizatorii manifestării au considerat oportun să trimită invitații nu numai școlilor din vecinătate, preoților, autorităților județene și locale, ci și Casei Regale a României, Ministerului Educației Naționale, Mitropoliei, diferitelor societăți culturale⁶⁸ etc. Chiar dacă ministrul Angelescu nu a putut fi prezent la Humulești pe 1 martie 1937, el a trimis totuși, două zile mai târziu, o telegramă de mulțumire (Fig. 7) celor care s-au asigurat ca evenimentul să dăinuie în ciuda trecerii timpului:

“Mișcat de cuvintele ce mi-ați adresat cu ocazia sărbătoririi unui veac de la nașterea marelui povestitor Ion Creangă, vă mulțumesc cu toată căldura și asigur pe toți de întreaga mea sollicitudine.

Ministru Educației Naționale
Dr. Anghe[le]scu”⁶⁹

Un alt răspuns oficial a fost trimis de medicul Angelescu și primarului din Târgu-Neamț, învățătorul Dumitru A. Gheorghită, cel care cu ani în urmă se remarcase prin contribuția lui la ridicarea noului local de școală din satul Plotun, comuna Pipirig. Adresa din data de 17 martie 1937 (Fig. 8), trimisă de secretarul orașului Târgu-Neamț directorului Școlii primare nr. 3 de băieți din Humulești certifică cele afirmate, deoarece pe contrapagină se distinge copia telegramei expediată de ministrul Educației Naționale, dar și cea a Mitropolitului Nicodim Munteanu⁷⁰ (Fig. 9), care a găsit de cuviință să își exprime gratitudinea față de invitația înaintată de organizatori pentru a lua parte la omagierea marelui scriitor humuleștean.

“Regatul României
Primăria Orașului
TG. NEAMȚ
No. 939
1937 Luna Martie Ziua 17

⁶⁸ R. Diaconu, *Surse documentare privitoare la celebrarea centenarului nașterii lui Ion Creangă (Humulești, 1937)*, “Acta Musei Tutovensius” 8 (2013), p. 163.

⁶⁹ Arhiva Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț, fd. *Muzeul Memorial Ion Creangă Humulești*, inv. 317.

⁷⁰ Nicodim Munteanu (1864-1948) a fost elev al Școlii Domnești din Târgu-Neamț, în prezent Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț (V. Vrâncanu, *Școala Domnească de la Grigore Ghica-Vodă până în zilele noastre. Monografia Școlii Nr. 2 din Târgu Neamț*, Piatra-Neamț, p. 185-187). A deținut funcția de Mitropolit al Moldovei și Bucovinei între anii 1934 și 1939, iar pe cea de Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române între anii 1939 și 1948.

Domnule Director

Avem onoarea a vă înainta pe contra pagină copie după telegrama No. 827/937, a D-lui Dr. Anghelescu Ministru al Educației Naționale și Înalt prea Sf. Mitropolit Nicodim, rugându-vă să binevoiți a dispune să fie păstrate în arhiva școlei.

Secretar

Dsale

Domnului Director al Scoalei primare No. 3 băeți”⁷¹

“Copie.

D-lui Primar D.A. Gheorghică com. Humulești.

Vă mulțumesc călduros pentru cuvintele ce mi[-]jați adresat cu ocazia sărbătoririi unui veac de la nașterea marelui povestitor Român Ion Creangă cel care a trecut în patrimoniul simțirei românești numele de humuleștean.

Ministru Educației Naționale

ss) Dr. Anghelescu

București...”⁷²

“Copie.

D-lui Primar D. A. Gheorghică

Tg. Neamț.

La sărbătorirea de una sută ani a marelui Povestitor Creangă am fost de față nu numai prin delegatul nostru ci și cu tot sufletul veșnică pomenire sărbătoritului și mulți ani celor ce l[-]au sărbătorit.

Mitropolit ss) Nicodem

Iași”⁷³.

Însoțit de institutorul și deputatul nemțean Leon Mrejeriu, ministrul Constantin Angelescu a ajuns la Târgu-Neamț și în câteva localități din apropiere într-o perioadă în care efectele Primului Război Mondial încă erau vizibile, în special în mediul rural. Oricât de banală ar părea la prima vedere vizita cunoscutului liberal, ea constituie un episod aparte pentru istoria locală din zona de nord-est a județului Neamț, mărturiile vizuale care au imortalizat prezența doctorului Angelescu în școli, alături de cadre didactice, elevi și autorități locale

⁷¹ Arhiva Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț, fd. *Muzeul Memorial Ion Creangă Humulești*, inv. 310.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*.

demonstrând implicarea acestuia în demersurile de modernizare a învățământului românesc care, din nefericire, era destul de departe de standardele sistemului de educație din statele occidentale.

5. Concluzii

Unificarea și continuarea modernizării învățământului din România întregită a fost un proces de durată, amplu, nelipsit de dificultăți sau opinii divergente și care solicita mult tact și perseverență din partea celui care a preluat portofoliul Instrucțiunii Publice după desăvârșirea unității statului național român modern.

Campania de edificare a unui număr impresionant de școli, inițiată de ministrul Constantin Angelescu și care a vizat și județul Neamț, a fost posibilă datorită unui efort colectiv, de mare amploare, apreciat ca o formă de manifestare a solidarității sociale, în care s-a ținut cont de refacerea unităților de învățământ distruse în timpul primei conflagrații mondiale și de cerințele impuse ca urmare a extinderii granițelor Vechiului Regat, a introducerii votului universal și a înfăptuirii reformei agrare⁷⁴.

S-a afirmat de multe ori că doctorul Angelescu a fost un vizionar, iar acest lucru se susține prin faptul că a conștientizat la scurt timp după desăvârșirea unității statului național român modern rolul pe care școala îl avea pentru pregătirea cetățenilor în exercitarea și buna întrebuințare a noilor drepturi câștigate cu prețul unor imense sacrificii umane. Democratizarea învățământului, în fapt accesibilitatea lui în cele mai adânci pături ale societății, era un imperativ pentru că poporul era chemat să participe în mod responsabil la viața politică, indiferent de confesiune religioasă, statut social sau economic, astfel încât fiecare să poată contribui, în măsura puterilor și aptitudinilor sale, la evoluția țării⁷⁵.

Interesat în a cunoaște în mod direct realitățile învățământului românesc în anii de după Primul Război Mondial, ministrul Constantin Angelescu parcurgea țara de la un capăt la altul, dovedind o dată în plus că era un om al acțiunii. În agenda încărcată pe care o avea, pentru data de 8 noiembrie 1923 a fost programată și o vizită de lucru în județul Neamț, cu ocazia inaugurării unor noi unități școlare în apropierea orașului Târgu-Neamț. Prezența acestei personalități marcante a învățământului interbelic presupunem că a fost posibilă datorită *lobby*-ului pe care institutorul nemțean Leon Mrejeriu l-a făcut la București, din postura de deputat al primului Parlament pe care l-a avut Regatul României Întregite, mărturiile vizuale păstrate confirmând relația apropiată pe care cei doi o aveau.

⁷⁴I. Agrigoroaiei, *op. cit.*, p. 84.

⁷⁵*Ibidem*, p. 87, 88.

Fig. 1. Vizita ministrului Constantin Angelescu la Gimnaziul Mixt “Regina Maria” din Târgu-Neamț
(Fototeca Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț, inv. 4840)

Fig. 2. Școala primară de băieți din Vânători-Neamț, inaugurată de ministrul Constantin Angelescu
(SJAN Neamț, fd. *Colecția de fotografii institutor N. Teodorescu Piatra-Neamț*, Album nr. 14)

Fig. 3. Școala primară de fete din Vânători-Neamț, inaugurată de dr. Constantin Angelescu
(SJAN Neamț, fd. *Colecția de fotografii institutor N. Teodorescu Piatra-Neamț*, Album nr. 14)

Fig. 4. Aspect interior al Școlii de fete din comuna Vânători-Neamț
(Fototeca Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț, inv. 5444)

Fig. 5. Aspect interior al Școlii de fete din comuna Vânători-Neamț (Fototeca Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț, inv. 5447)

Fig. 6. Școala din satul Plotun, comuna Pipirig (8 noiembrie 1923), inaugurată în prezența ministrului Instrucțiunii Publice
(SJAN Neamț, fd. *Colecția de fotografii institutor N. Teodorescu Piatra-Neamț*, Album nr. 14)

24 Nr. _____

TELEGRAMA

D. I. Angelescu
Președinte Cerc. Cultural
Humulești

Prezentată la București Nr. 41 data 2/3 ora 7 m. 15
 Transmisă de _____ data _____ ora _____ m. _____ timpul _____

Miscat de cuvintele ce mi-ati adresat cu
 ocazia serbatașiei unui vecac de la nașterea
 marelui poezitor Ion Creangă, va mulțumesc
 cu toată căldura și așez. pe tot de
 întreaga mea sollicitudină.

Ministru Educației Naționale
D. Angelescu 181

p. Conformitate,

Form. 315 (176x239) 1925

M. O., Imprimeria 7

Fig. 7. Telegrama de mulțumire a doctorului Angelescu, adresată organizatorilor manifestării prilejuite de centenarul nașterii lui Ion Creangă (Arhiva Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț, inv. 317)

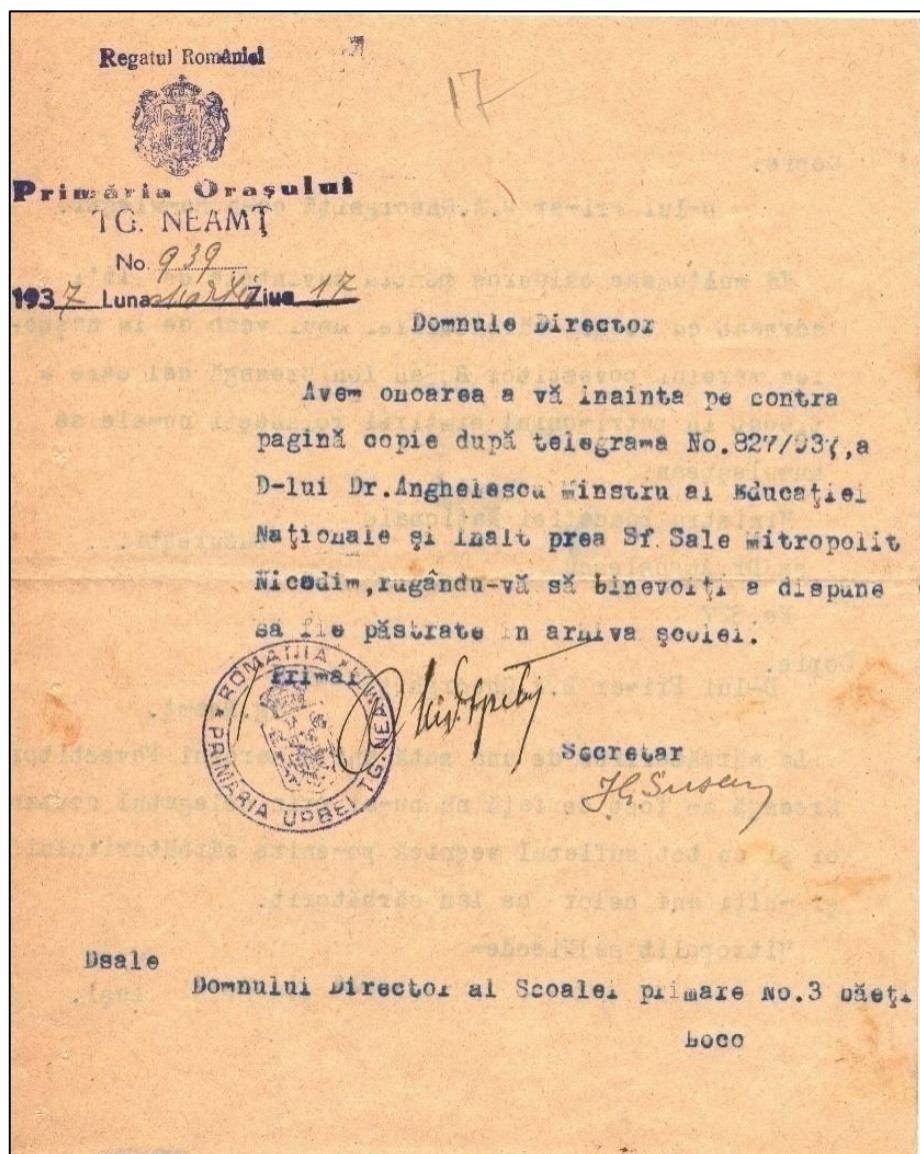

Fig. 8. Adresa înaintată de secretarul Primăriei Târgu-Neamț directorului Școlii primare nr. 3 Humulești
(Arhiva Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț, inv. 310)

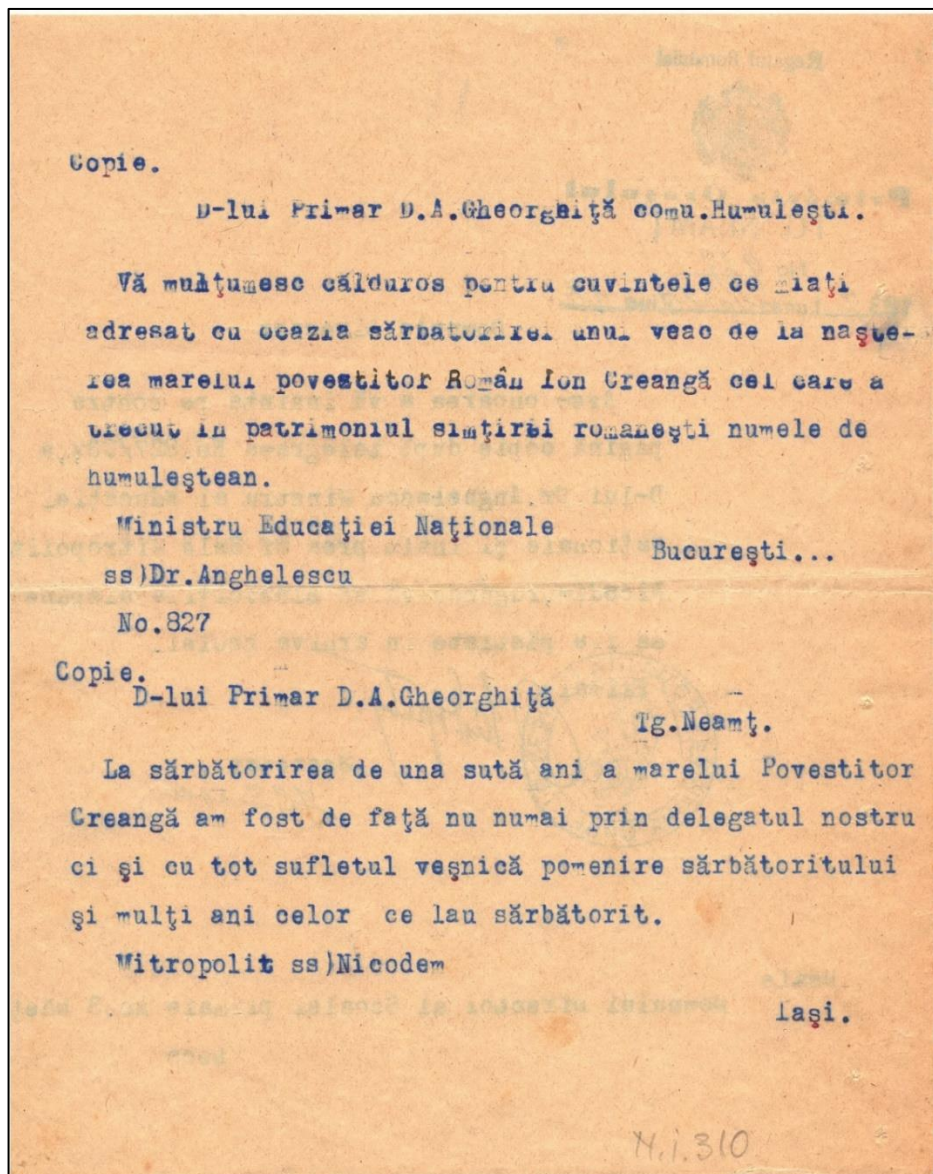

Fig. 9. Copii ale telegramelor trimise de ministrul Angelescu și de Mitropolitul Nicodim Munteanu, primarului din Târgu-Neamț, Dumitru A. Gheorghiuță (Arhiva Muzeului de Istorie și Etnografie Târgu-Neamț, inv. 310)

**A Work Visit of Minister Constantin Angelescu in Târgu-Neamț and Its Surroundings (November 8, 1923)
(abstract)**

Constantin Angelescu was a complex personality of the Interwar period, who was especially noticed for his tact and perseverance, which helped him to unify and modernize the Romanian educational system after the Unification of 1918.

His higher education in Paris provided him a high-class training in the field of Medicine, as his activity as university professor represented a guarantee for the education of the future physicians. Also, The professionalism he provided in the field of politics also recommended him as a model for the future generations.

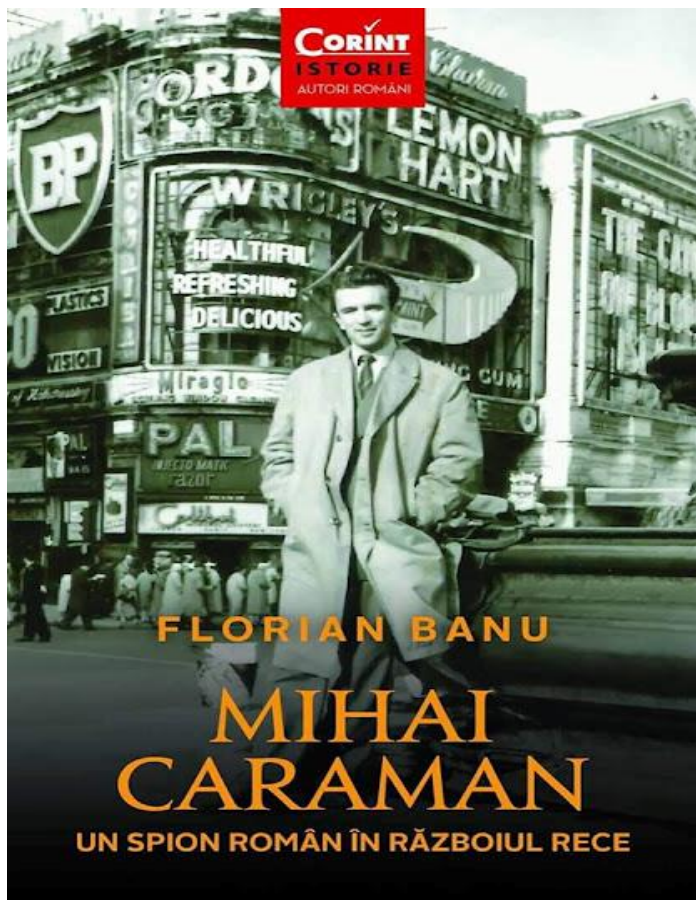
As Minister of the Public Instruction in the liberal governments between the two world wars, Constantin Angelescu started a wide campaign of building locations for primary schools, which generated occasions for work visits in which he assessed the progress of the construction works and inaugurated new education buildings. Thereby, we can explain the visit of the famous surgeon and politician in Târgu-Neamț and some nearby villages in the autumn of 1923.

The archive documents and photographs helped to reconstruct this local history page, and the presence of the schoolmaster Leon Mrejeriu alongside Minister Angelescu confirms us that the teacher from Neamț told him about the problems of the local schools, as he also held several functions in the Parliament of the Greater Romania.

Addenda et corrigenda

“O «omerta» rău înțeleasă”.

Două întrebări istorice și una arhivistică adresate lui Florian Banu

Istoric la CNSAS, specializat în serviciile secrete comuniste românești, Florian Banu răspunde întrebărilor noastre cu prilejul apariției cărții sale “Mihai Caraman. Un spion român în Războiul Rece” (București, Corint, 2019).

După o primă istorie a serviciului comunist de spionaj al României¹, sunteți autorul primei biografii a celui mai important spion al său. Care sunt jaloanele acestui destin, cu suferințele și coborâșurile lui?

¹ *De la SSI la SIE. O istorie a spionajului românesc în timpul regimului comunist (1948-1989)*, București, Corint, 2016.

Mihai Caraman, probabil cel mai valoros ofițer de informații român din secolul XX, a avut un destin de excepție. Într-un mod oarecum straniu, întreaga sa viață reprezintă o succesiune de etape întinse pe câte un deceniu. Venit pe lume în noiembrie 1928, într-o familie modestă din comuna Oancea, județul Galați, pe malul drept al Prutului, a avut o copilărie care s-a suprapus, practic, cu ultimul deceniu al democrației românești interbelice.

În 1938, când Mihai Caraman împlinea 10 ani, România intra în zodia regimurilor dictatoriale. Carol al II-lea înființa primul partid unic – Frontul Renașterii Naționale, cultul personalității regelui atingea apogeul, statul de drept era abandonat. Au urmat apoi frământări de amploare, care s-au derulat pe parcursul unui deceniu înfiorător: prăbușirea granițelor României Mari, guvernarea național-legionară, intrarea României în al Doilea Război Mondial, schimbarea alianțelor în august 1944, tranziția spre regimul comunist finalizată, practic, la începutul anului 1948.

Deceniul 1938-1948 i-a marcat irevocabil destinul lui Mihai Caraman. Refugiat de două ori din Basarabia ocupată de Armata Roșie (în vara anului 1940 și primăvara lui 1944), confruntat cu privațiunile materiale din perioada foametei din 1946-1947, tânărul Caraman își vede restrânse opțiunile profesionale la una singură: o școală militară a Jandarmeriei. Astfel, în toamna anului 1948 începea “deceniul cazon”: tânărul Caraman a absolvit școala de ofițeri de la Măgurele în martie 1950 și a lucrat până în 1956 ca ofițer de contrainformații militare. Mutat în DIE, Caraman și-a convins superiorii de potențialul său și în noiembrie 1958 a fost trimis la post la Paris.

Începea, astfel, cel de-al treilea deceniu – cel mai prolific, din toate punctele de vedere: “deceniul parizian”! Aflat la post la Paris până în august 1969, Mihai Caraman a reușit penetrarea informativă a Cartierului General al NATO, obținând mii de documente *cosmic top secret* și *top secret*. Rețeaua creată de el pe malurile Senei, dar cu activitate și la Bruxelles, a intrat în analele spionajului, devenind un caz-școală, deopotrivă în Vest, ca și în Est.

Revenit în Centrala DIE de la București, Caraman începea un alt deceniu, deosebit de dificil: 1969–1979. Suspectat de a fi fost racolat ba de sovietici, ba de francezi, îndepărtat din DIE și apoi readus în serviciul de spionaj, Mihai Caraman a traversat o perioadă complexă, în care a încercat să-și facă datoria de ofițer de informații, în pofida tuturor adversităților. Dezertarea lui Pacepa în vara anului 1978 a precipitat finalul (aparent!) al carierei sale de ofițer: în decembrie 1979, la zece ani după revenirea în țară, generalul Caraman era trecut în rezervă!

Începea, practic, “deceniul pensionarului”, 1979–1989, ani foarte grei, din toate punctele de vedere. Generalul pensionar a fost urmărit fără întrerupere în acest interval, atât de Direcția a IV-a “Contrainformații Militare” a Securității, cât și de UM 0195 “Contrainformații CIE” (contraspionajul extern) și U. M. 0110 “Contrainformații Țări Socialiste”: rețea informativă, filaj, mijloace TO (supraveghere tehnică), interceptarea corespondenței. Fără nici un rezultat!

După zece ani de urmărire zadarnică, Revoluția din decembrie 1989 a adus schimbarea și pentru Mihai Caraman, la fel ca și pentru milioane de români. Rechemat în activitate, generalul a primit funcția de șef al Serviciului de Informații Externe, având dificila misiune de reconfigurare a activității acestuia, în conformitate cu noile orientări politice externe și interne ale statului român. Până în aprilie 1992, când a fost trecut definitiv în rezervă, a îndeplinit cu brio și această misiune, stabilind contacte și construind canale de comunicare cu foștii adversari din cadrul NATO, dar și redefinind parametrii de colaborare cu parteneri tradiționali, precum serviciile secrete din R. P. Chineză.

Cum evaluați rolul jucat de Caraman și motivațiile sale în contextul Războiului Rece, ulterior al României post-comuniste?

Evenimentele secolului trecut au dovedit, cu prisosință, că un singur om poate juca un rol decisiv în derularea unor evenimente de importanță crucială. În toamna anului 1941, înaintea bătăliei de la Moscova, Richard Sorge, agent sovietic aflat la Tokyo, a transmis informația vitală că japonezii nu vor ataca Uniunea Sovietică în Răsărit. Această informație i-a permis lui Gheorghe Jukov să deplaseze trupele staționate în Siberia spre capitală, pentru a întări apărarea și a pregăti contraatacul. Care ar fi fost, oare, cursul războiului dacă diviziile siberiene ar fi rămas pe loc, așteptând un atac japonez?

Așadar, o informație cu valoare strategică se poate dovedi de o importanță extraordinară, iar omul care-și riscă viața pentru a o obține merită tot respectul. În cazul lui Mihai Caraman trebuie să avem în vedere faptul că acțiunea sa de spionaj s-a derulat în anii în care tensiunea Războiului Rece se afla la cote paroxistice, omenirea fiind “la un buton distanță” de catastrofa nucleară. Să ne amintim că în octombrie-noiembrie 1962, pe când Caraman se străduia la Paris să afle secretele NATO, omenirea a stat cu sufletul la gură așteptând deznodământul “crizei rachetelor din Cuba”. SUA și URSS, două super-puteri posesoare ale unui impresionant arsenal nuclear, stăteau față în față, iar doctrina americană a “represaliilor masive” și teama de un atac-surpriză din partea URSS dădeau fiori reci oamenilor aflați de o parte și de alta a Cortinei de Fier.

În acest context, documentele obținute de Mihai Caraman, care dezvăluiau dotarea, doctrina, strategia și planurile concrete ale Alianței Nord-Atlantice au permis strategilor din cadrul Pactului de la Varșovia o înțelegere adecvată a intențiilor reale ale adversarului, dincolo de cele prezentate în retorica ideologizată. Decidenții politici de la Kremlin au înțeles, pe baza unor informații exacte, că “agresiunea imperialistă” nu este o legitate istorică, au dobândit o cunoaștere precisă a capacităților militare extraordinare ale Occidentului și au înțeles determinarea liderilor NATO de a-și apăra cu hotărâre propriul sistem.

Toate acestea au condus la intensificarea eforturilor pentru construirea unor canale de comunicare, pentru promovarea politicii de coexistență pașnică, pentru adoptarea unor măsuri de control și limitare a armamentelor nucleare.

Așadar, trimis la Paris cu misiunea de a penetra informativ NATO, Mihai Caraman trebuie să fi fost animat de dorința de a obține informațiile strategice necesare prevenirii unor “crize” în relațiile Est-Vest, dar și apărării cu succes a României, în cazul unui conflict militar.

În cazul activității din perioada anilor 1990-1992, funcția de șef al SIE a fost privită, deopotrivă, ca o încununare a activității, dar și ca o enormă responsabilitate. Să conduci serviciul de spionaj al României în contextul intern și internațional al epocii era o misiune extrem de dificilă: la Răsărit, colosul sovietic se dezintegra sub impactul mișcărilor naționale și sociale, extremismisme de tot felul, de la cele ideologice, la cele religioase renășteau, un arsenal atomic extraordinar risca să ajungă în mâinile unor iresponsabili, iar proclamarea independenței Republicii Moldova și conflictul din Transnistria ridicau și ele o serie întreagă de probleme.

În Balcani, naționalismul amenința să transforme zona, din nou, în “butoiul cu pulbere” al Europei! Evenimentele de la Tg. Mureș, din martie 1990, arătau că anumite cercuri din Ungaria nu renunțaseră la vechea deviză iredentistă “*Nem, nem, soha!* [Nu, nu, niciodată!]”, preluată din poezia lui Attila József. De asemenea, Orientul Apropiat era în flăcări, prin declanșarea Primului Război din Golf. Structuri tradiționale de colaborare economică, precum CAER, sau de apărare colectivă, precum Pactul de la Varșovia, deveniseră istorie, fără a fi înlocuite prin altceva. În acest context, conducerea politică a României avea nevoie de informații de primă mână pentru a-și putea fundamenta deciziile de politică externă și internă, iar SIE, condus de Mihai Caraman, s-a dovedit capabil să le furnizeze.

Accesul la sursele folosite în scrierea lucrării, discuțiile cu fostul spion român și documentele serviciilor române de informații sunt în vreun fel rezultatul dorinței serviciilor noastre actuale de a-și consolida reputația în domeniu, în fine, cum interpretați această deschidere?

Din păcate, societatea românească este încă tributară unui mod absolut păgubos de raportare la activitatea serviciilor secrete. Cu largul concurs al mass-media, în cei 30 de ani scurși de la căderea regimului comunist a fost inoculată cetățenilor ideea că serviciile secrete nu fac decât afaceri și poliție politică. Atunci când nu fac trafic de țigări și motorină, serviciile infiltrează redacțiile ziarelor și conducerea partidelor politice, fură voturile cetățenilor și manipulează justiția!

Ca atare, a face parte din serviciile secrete ale României sau a le sprijini în vreun fel nu este nici pe departe o mândrie sau o datorie cetățenească, ca în alte state, ci dimpotrivă, o adevărată rușine. La această situație s-a ajuns cu largul concurs al serviciilor de informații înseși, care au preferat mai degrabă un cult al secretului de tip totalitar, decât susținerea unui control democratic și o transparentizare a anumitor aspecte ale propriei istorii.

Documentele din arhiva Securității și chiar a Siguranței și SSI-ului au devenit cu greu accesibile studierii de către istorici, în mare măsură abia după anul 2006. Cele referitoare la acțiunile rețelei Caraman au fost parțial desecretizate abia în... 2018.

Prin urmare, este greu de vorbit de o politică structurată coerent, de o “deschidere” prin care serviciile românești de informații să încerce să-și renoveze imaginea publică și să crească gradul de încredere al cetățenilor, prin încurajarea publicării unor lucrări de istorie a *intelligence*-ului românesc. Spre deosebire de marile servicii de informații occidentale sau israeliene, care au sprijinit publicarea unor așa-numite “istorii autorizate”, nici SRI, nici SIE nu par prea interesate de istoria predecesorilor instituționali.

În ceea ce privește decizia surprinzătoare a domnului general Mihai Caraman de a-mi acorda încredere și a relata detaliat o parte a activităților desfășurate de domnia sa, aceasta a fost una personală, motivată în special de trecerea a peste 50 de ani de la evenimente și de dorința de a se clarifica o serie de aspecte prezentate deformat în istoriografie.

În concluzie, breasla istoricilor mai are de așteptat până să beneficieze de o reală deschidere a serviciilor spre cercetarea onestă a documentelor istorice de primă importanță, iar foștii ofițeri de informații continuă să păstreze tăcerea, respectând o “omerta” rău înțeleasă, totul în detrimentul cunoașterii istoriei recente.

București, 18 iunie 2019

Mircea Stănescu

Zenovie Pâclișanu și Comisia pentru Studiul Problemelor Păcii. Istoricul problemei evreiești din România

Stelian Obiziuc
Ottmar Trașcă

Keywords: *Zenovie Pâclișanu; Jews; Romanian Principalities; Citizenship Law; Paris Peace Conference (1946)*

Zenovie Pâclișanu a fost istoric, preot greco-catolic, publicist, diplomat, membru corespondent al Academiei Române (1919). Născut la 1 mai 1886 în comuna Straja (județul Alba), într-o familie de țărani, a urmat studii liceale la Alba Iulia; elev al Gimnaziului Greco-Catolic din Blaj (1898-1906); în calitate de bursier al Mitropoliei Române Unite din Blaj a studiat Teologie la Budapesta (1906-1910), iar ulterior, între anii 1910-1916, în calitate de membru al Institutului Augustineum a urmat cursurile Facultății de Teologie a Universității din Viena; doctor în teologie al Universității din Viena (1914); director al Bibliotecii Centrale Arhiecezane și preot al Bisericii Catedrale din Blaj (1916), apoi profesor suplinitor la Academia Teologică din Blaj, în același an; arestat în 1916 de autoritățile maghiare, sub învinuirea de spionaj în favoarea României, este pus în libertate după cinci săptămâni¹; ulterior proclamării Unirii de la 1 Decembrie 1918, în cadrul adunării naționale de la Alba Iulia, Zenovie Pâclișanu a devenit unul dintre cei 18 membri aleși ai Marelui Sfat Național Român, reprezentând comitatul Alba Inferioară²; pe baza lucrărilor istorice publicate începând din 1910, la 5 iunie 1919 Zenovie Pâclișanu a fost ales membru corespondent al Academiei Române, în secțiunea istorică³; director al Arhivelor Statului din Cluj (1920); inspector general în cadrul Ministerului Cultelor și Artelor din București (septembrie 1920); director la Direcția Artelor din Ministerul Instrucțiunii Publice și Cultelor (ianuarie-septembrie 1930); director al Secțiunii Minoritare la Direcția Presei și Informațiilor din cadrul Președinției Consiliului de Miniștri (iulie-decembrie 1931); detașat la Subsecretariatul Minorităților (din 1 ianuarie 1932)⁴; detașat ca

¹ Claudiu Secașiu, *Istoricul Zenovie Pâclișanu în închisorile comuniste (1949-1953, 1957): documente inedite*, "Buletinul Cercurilor Științifice Studentești" [în continuare, BCȘS], Alba Iulia, 1999, 5, p. 221-222.

² *Ibidem*, p. 222. Pentru activitatea sa din preajma și de după Unire, Zenovie Pâclișanu a fost decorat în 1932 cu ordinul "Regele Ferdinand I", cf. *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 223.

⁴ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe [în continuare, AMAE], fd. *Problema 77/Dosare personale, D 120. Pâclișanu Zenovie*, nenumărat. Decizia Președinției Consiliului de Miniștri nr. 446 din 31 decembrie 1931.

director general al Direcției Minorităților din Ministerul Cultelor și Artelor (1938)⁵, unde a rămas până în martie 1942; director al Direcției de Studii și Documentare din Ministerul Propagandei Naționale (1942-1944) și, concomitent, director de secție la Institutul de Istorie Națională din București⁶; încadrat consilier cultural în Ministerul Afacerilor Străine (din 1 august 1944) și atașat pe lângă Direcțiunea Culturală de Presă, Propagandă și Informații⁷; delegat cu conducerea Oficiului de Studii al Ministerului Afacerilor Străine⁸; membru al Comisiunii pentru studiul materialului și pregătirea documentelor în vederea Conferinței de Pace (din 5 februarie 1945); consilier de legație în cadrul Ministerului Afacerilor Străine (din 10 mai 1946)⁹; consilier tehnic la lucrările Conferinței de Pace de la Paris (1946), membru în Comisia politico-juridică din cadrul delegației României; prim consilier de legație (din 1 septembrie 1946); la 27 iunie 1947, prin decizia ministrului de Externe, Gheorghe Tătărescu, este îndepărtat din cadrele Ministerului Afacerilor Străine, “pentru motive de economie bugetară¹⁰; pensionat la 11 iulie 1947, pentru limită de vârstă¹¹. Desființarea Academiei Române de către regimul comunist, la 9 iunie 1948, a dus la înlăturarea abuzivă din rândurile acesteia a lui Zenovie Pâclișanu, alături de alți intelectuali transilvăneni primiți în Academie în anul 1919: Onisifor Ghibu, Ștefan Meteș, Iuliu Maniu¹². Urmărit de Securitate pentru legăturile sale cu Nunțiatura Apostolică și învinuit că făcea slujbe clandestine în rit greco-catolic, Zenovie Pâclișanu este arestat la 6 decembrie

⁵ *Ibidem*. Decizia Președinției Consiliului de Miniștri nr. 5322/938 din 6 septembrie 1938. Prin decizia ministrului Cultelor și Artelor din 19 septembrie 1938, Zenovie Pâclișanu “se delegă cu atribuțiunea studierii problemelor în legătură cu viața minorităților religioase din România”.

⁶ Vezi în acest sens decretul nr. 2622 din 5 septembrie 1942 al conducătorului statului, mareșal Ion Antonescu, prin care Zenovie Pâclișanu, membru corespondent al Academiei Române, a fost numit, pe data de 1 august 1942, director de secție la Institutul de Istorie Națională. AMAE, fd. *Problema 77/ Dosare personale, D 120. Pâclișanu Zenovie*, nenumărat, copie; Cl. Secașiu, *op. cit.*, p. 223-224.

⁷ AMAE, fd. *Problema 77/ Dosare personale, D 120. Pâclișanu Zenovie*, decretul nr. 1406, original, nedatat, nenumărat. Decizia ministerială nr. 110.248/944 din 19 iulie 1944, original, cu semnătura lui Mihai Antonescu; Cl. Secașiu, *op. cit.*, p. 224.

⁸ AMAE, fd. *Problema 77/ Dosare personale, D 120. Pâclișanu Zenovie*, nenumărat. Decizia ministerială nr. 8518 din 24 martie 1945.

⁹ AMAE, fd. *Problema 77/ Dosare personale, D 120. Pâclișanu Zenovie*, nenumărat. Decret Regal nr. 1486 din 7 mai 1946, original; *Anuarul diplomatic și consular al României, 1946* (ed. Adrian Vițălaru), Iași 2016, p. 236.

¹⁰ Decizia ministerială nr. 43.578 din 27 iunie 1947, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 146 din 30 iunie 1947. AMAE, fd. *Problema 77/ Dosare personale, D 120. Pâclișanu Zenovie*, nenumărat, copie; Cl. Secașiu, *op. cit.*, p. 224.

¹¹ AMAE, fd. *Problema 77/ Dosare personale, D 120. Pâclișanu Zenovie*, nenumărat. Decret regal nr. 1405 din 9 iulie 1947.

¹² Gheorghe Iancu, *Membrii transilvăneni ai Academiei Române (sesiunea 1919)*, “Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu” 46 (2007), p. 76.

1949¹³; la 5 iulie 1950, împreună cu cel de-al doilea lot de foști demnitari, Zenovie Pâclișanu este trimis la penitenciarul Sighet; la 27 martie 1952, este adus la București, și depus în arestul MAI, iar apoi transferat la penitenciarul Jilava¹⁴; trimis în justiție și judecat de Tribunalul Militar Teritorial București, Zenovie Pâclișanu a fost condamnat, prin sentința nr. 142 din 28 octombrie 1952, la 6 ani închisoare corecțională, 5 ani degradare civică, 200 lei amendă, confiscarea averii personale și 200 lei cheltuieli de judecată, pentru “delictul de uneltire contra ordinii sociale”¹⁵; pus în libertate la 25 septembrie 1953, Zenovie Pâclișanu este arestat din nou la 18 aprilie 1957 și anchetat, în contextul măsurilor represive luate de autoritățile comuniste asupra clerului și credincioșilor greco-catolici¹⁶; în baza sentinței nr. 215 din 24 octombrie 1957, Zenovie Pâclișanu este condamnat la 12 ani temniță grea și 6 ani degradare civică, pentru “crimă de înaltă trădare”¹⁷; moare în închisoare, la 31 octombrie 1957.

Asupra vieții, activității și operei prelatului greco-catolic și istoricului Zenovie Pâclișanu există o serie de mărturii documentare și studii speciale¹⁸, care

¹³ Cl. Secașiu, *op. cit.*, p. 227.

¹⁴ *Ibidem*, p. 228.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 229.

¹⁷ *Ibidem*, p. 233.

¹⁸ Minerva. *Enciclopedie română*, Cluj 1929, p. 739; Ana Hinescu & Arcadie Hinescu, *Oameni de ieri și de azi ai Blajului. Mic dicționar*, Blaj 1944, p. 144-145; Ovidiu Ghitta, *Contribuția lui Zenovie Pâclișeanu la istoria Maramureșului*, “Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historia” 35 (1990), 2, p. 91-96; Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea. Material românesc. Oameni și înfăptuiri*, București 1940, p. 625; Iacob Mârza, *Zenovie Pâclișanu bibliotecar la Blaj (1916-1919)*, “Biblioteca și cercetarea” 20 (1996), p. 122-129; Idem, *Zenovie Pâclișanu colaborator la «Revista Istorică română» (1943-1944)*, “Revista istorică” 7 (1996), 11-12, p. 927-934; Idem, *Din istoriografia Supplex-ului: cercetările lui Zenovie Pâclișanu*, “Acta Musei Porolissensis” 20 (1996), p. 321-328; Idem, *Formația școlară a lui Zenovie Pâclișanu (Perioada gimnaziului superior din Blaj 1898-1906)*, “Apulum” 35 (1998), p. 467-486; Cl. Secașiu, *op. cit.*, p. 221-234; Anca Câmpian & Remus Câmpianu, *Perspectiva lui Zenovie Pâclișanu asupra începuturilor unirii religioase a românilor ardeleni cu Biserica Romei*, “Annales Universitatis Apulensis. Series Historica” [în continuare, AUA], 2003, 7, p. 359-363; Adela Herban, *Un istoric în slujba diplomației confesionale: Zenovie Pâclișanu (1886-1957)*, “Sargeția”, 2001-2002, 30, p. 609-612; Andreea Mârza, *Teza de doctorat în istorie a lui Zenovie Pâclișanu*, “BCȘS”, 2001, 7, p. 211-227; I. Mârza, *Aspecte ale sursologiei în Istoria Bisericii Române Unite de Zenovie Pâclișanu*, în *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*, Cluj-Napoca 2000, p. 297-305; Idem, *Biserica și viața religioasă la istoricul Zenovie Pâclișanu (1886-1957)*, “AUA”, 2003, 7, p. 51-56; Idem, *Unirea Transilvaniei cu România în viziunea istoricului Zenovie Pâclișanu (Un text inedit din 1945)*, în *Societate și civilizație în Banatul istoric*, Timișoara 2003, p. 81-95; în limba engleză, “Transilvanian Review” 12 (2003), 4, p. 83-95; Idem, «... a întărit cu fapta ceea ce a scris...» [Zenovie Pâclișanu], “Astra” 5 (2000), p. 37-40; Idem & Cl.

pun în evidență biografia sa intelectuală, formația teologică și umanistă, precum și contribuțiile sale la istoria Bisericii Greco-Catolice din Transilvania și istoriografia confesională adiacentă¹⁹.

Autor al unei remarcabile sinteze, *Istoria Bisericii Române Unite*, Zenovie Păclișanu a colaborat la mai multe reviste științifice și culturale, începând cu deceniul al doilea al secolului al XX-lea, dintre care amintim: “Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, “Unirea” (București), “Convorbiri literare”, “Revista Fundațiilor Regale”, “Cultura Creștină”, “Unirea” (Blaj), “Revista istorică română”, “Revue de Transylvanie” ș. a.²⁰. De asemenea, istoricul și omul de cultură ardelean a desfășurat o intensă activitate publicistică, polemică uneori, în ziarele și revistele de cultură din deceniile 3 și 4 ale secolului trecut. O bună parte din aceste articole și luări de poziție în chestiuni istorice, dar și politice, se regăsesc în arhiva diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe²¹.

Secașiu, *Destinul în detenție al preotului și istoricului Zenovie Păclișanu (1949-1953, 1957)*. Două mărturii documentare, “*Studia Universitatis Babeș-Bolyai Theologia Greco-Catolica* cat. v.” 46 (2001), 1, p. 189-195; Fănică Niță, *Istoricul Zenovie Păclișanu, colaborator la «Cultura creștină» (1911-1926). Contribuții privind istoria Bisericii Române Unite*, “*Cultura Creștină*” 5 (2002), 1-2, p. 189-199; 3-4, p. 287-297; Ecaterina Puia, *Istoricul Zenovie Păclișanu și sursele sale. Capitolul «Sub episcopul Grigorie Maior (1773-1782)», din Istoria Bisericii Române Unite*, “BCȘS”, 2003, 9, p. 131-135. De menționat că, din motive lesne de înțeles, istoricul Zenovie Păclișanu nu figurează în *Enciclopedia istoriografiei românești* (coord. Ștefan Ștefănescu), București 1978.

¹⁹ Vezi, mai recent, I. Mârza, *Zenovie Păclișanu. Contribuții la o monografie* (ed. Radu Mârza), Cluj-Napoca 2017, care reunește studiile mai vechi ale lui Iacob Mârza (a se vedea *supra*) și bibliografia extinsă a subiectului; Cristian Bădiliță & Laura Stanciu, *Geniul greco-catolic românesc* (ed. a II-a), București 2019, articolul *Zenovie Păclișanu (1886-1957), preotul care l-a convertit pe Ștefan Augustin Doinaș*, p. 222-232.

²⁰ A se vedea, pe larg, I. Mârza, *Zenovie Păclișanu. Contribuții la o monografie* cit., capitolul: *Discursul istoric contemporan: Zenovie Păclișanu (1886-1957)*, p. 211-232; Cr. Bădiliță & L. Stanciu, *op. cit.*, p. 224.

²¹ Amintim, printre altele, articolele publicate în ziarul “Universul” în perioada mai-decembrie 1943: *Trei scrisori istorice*, 26 mai 1943; *Paralelism istoric*, 3 iunie 1943; *Ieri ca și azi*, 6 iunie 1943; *Amintiri maramureșene*, 10 iunie 1943; *Răspuns unui prieten*, 13 iunie 1943; *Mici rectificări necesare*, 28 iunie 1943; *Mohi și mohaci*, 29 iunie 1943; *Amintiri someșene*, 30 iunie 1943; *Se destramă legendele*, 2 iulie 1943; *Se face lumină!*, 5 iulie 1943; *Falsuri cu tâlc*, 7 iulie 1943; *De strigis vero quae non sunt ...*, 12 iulie 1943; *Vina Franței*, 14 iulie 1943; *Amintiri din vremi apropiate*, 16 iulie 1943; *Amintiri din vremi apropiate. Partitura II*, 17 iulie 1943; *Misiuni și misionari*, 18 iulie 1943; *Nucă-n perete*, 19 iulie 1943; *Suntem lămuriiți*, 22 iulie 1943; *Teorii istorice cu plesnituri practice*, 24 iulie 1943; *Dovezi pentru marea potriveală*, 25 iulie 1943; *Părerile unui surghiunit de bună voie (I)*, 12 august 1943; *Părerile unui surghiunit de bună voie (II)*, 13 august 1943; *Părerile unui surghiunit de bună voie (III)*, 14 august 1943; *Părerile unui surghiunit de bună voie (IV)*, 15 august 1943; *Părerile unui surghiunit de bună voie (V)*, 16 august 1943; *Istoria Transilvaniei văzută pe dos (I)*, 18 august 1943; *Istoria Transilvaniei văzută pe dos (II)*, 20 august 1943 etc. A se vedea, în acest sens, AMAE, fd. 71/1939. E 9. Al Doilea

În calitate de membru în Comisia pentru Studiul Problemelor Păcii, Zenovie Pâclișanu a desfășurat o laborioasă activitate documentar-istorică în slujba statului român – insuficient cercetată în istoriografia românească – abordând o serie de probleme circumscrise istoriei Transilvaniei, minorităților din România, incluzând mai multe chestiuni sensibile din punct de vedere politic, ce urmau a fi dezbătute în cadrul Conferinței de Pace de la Paris²². Astfel, printre studiile documentare, unele inedite, păstrate în fondurile arhivei diplomatice a MAE se numără materiale referitoare la istoria Transilvaniei²³, problematica minorităților²⁴, situația Bisericii greco-catolice²⁵ sau a românilor din Ungaria²⁶. Prin activitatea sa prodigioasă, precum și prin destinul său tragic, Zenovie Pâclișanu rămâne o bornă

Război Mondial, vol. 226, *passim*; *Popii valahi să nu afurisească*, 13 septembrie 1943; *Contra pesimismului. Scrisori către un prieten de dincolo de „Deal” (I)*, 18 septembrie 1943; *Contra pesimismului. Scrisori către un prieten de dincolo de „Deal” (II)*, 19 septembrie 1943; *Contra pesimismului. Scrisori către un prieten de dincolo de „Deal” (III)*, 21 septembrie 1943; *Din goana spre lumină a nației*, 24 septembrie 1943; *Un basm cu compensație și ciangăi*, 4 noiembrie 1943; *Povestea „sintezei”*, 7 noiembrie 1943; *Vorbim limbi deosebite*, 12 noiembrie 1943; *Istorie și realități prezente*, 13 noiembrie 1943; *Apărarea contelui Apponyi*, 19 noiembrie 1943; *Asimilări și asimilați*, 20 noiembrie 1943; *Fericita Transilvanie istorică*, 25 noiembrie 1943. AMAE, fd. 71/1920-1944. *Transilvania*, vol. 119, *passim*.

²² “A îmbrățișat această activitate ca un misionar politic, după modelul misionarismului catolic”. Cr. Bădiliță & L. Stanciu, *op. cit.*, p. 222.

²³ *Cum s-a făcut unirea Transilvaniei cu România?*, datat 30.11.1945 (*Problema 77/ Dosare personale*, D 120. Pâclișanu Zenovie, nepaginat; AMAE, fd. 71/ Conferința de Pace de la Paris, 1946-1947, vol. 95 bis, f. 29-44; publicat în I. Mârza, *Zenovie Pâclișanu. Contribuții la o monografie cit.*, p. 280-290; Cr. Bădiliță & L. Stanciu, *op. cit.*, p. 225-232; *Problema Transilvaniei*, nedatat (AMAE, fd. 71/ Conferința de Pace de la Paris, 1946-1947, vol. 101, f. 460-498); publicat în I. Mârza, *Zenovie Pâclișanu și pledoaria pentru „Problema Transilvaniei”*, “AUA” 11 (2007), 1, p. 388-414; *Poate fi Transilvania independentă?* (AMAE, fd. 71/ Conferința de Pace de la Paris, 1946-1947, vol. 101, f. 100-123); *Sârbii și Banatul* (AMAE, fd. 71/ Conferința de Pace de la Paris, 1946-1947, vol. 116, f. 386-412; studiul analizează argumentele iugoslave prezentate la Conferința de pace de la Paris din 1919-1920); *Problema arhivelor din Budapesta* (AMAE, fd. 71/ Conferința de Pace de la Paris, 1946-1947, vol. 98, f. 513-523; studiul, incomplet, este inedit); *Iredentismul în școlile din Ungaria* (AMAE, fd. 71/1920-1944. *Ungaria*, vol. 109, f. 1-34, memoriu întocmit în anul 1932); Cr. Bădiliță & L. Stanciu, *op. cit.*, p. 222.

²⁴ *Studiul Minoritățile din România* (AMAE, fd. 71/1920-1944. *România*, vol. 373, *passim*); *Presa minoritară din țară*, memoriu, datat mai 1932 (AMAE, fd. 71/1920-1944. *România*, vol. 421, f. 66-85; AMAE, fd. 71/1920-1944. *Transilvania*, vol. 369, f. 288-308).

²⁵ *Memoriu privitor la situația bisericii române unite*, datat 11.08.1941 (AMAE, fd. 71/1920-1944. *România*, vol. 370, f. 16-33).

²⁶ *Românii din Ungaria*, original, datat 10.10.1933, cu semnătura autorului (AMAE, fd. 71/1920-1944. *România*, vol. 200, 423-425).

esențială pentru cultura română și pentru istoria rezistenței anticomuniste din secolul al XX-lea²⁷.

În cele ce urmează publicăm studiul, nedatat, întocmit de Zenovie Pâclișanu și destinat ca material documentar pentru membrii delegației române la Conferința de Pace de la Paris, intitulat *Problema evreiască din România*. Documentul, păstrat în arhiva Ministerului Afacerilor Externe²⁸, reprezintă o amplă trecere în revistă a evoluției așa-numitei “probleme evreiești” în România în perioada cuprinsă între începutul secolului al XIX-lea și sfârșitul Primului Război Mondial, elaborat pe baza unor bogate surse documentare și studii de specialitate.

Autorul analizează în detaliu istoria comunităților evreiești din principatele românești, folosind o serie de date și izvoare istorice de epocă: recensăminte, statistici fiscale, dezbateri parlamentare, rapoarte consulare austriece și franceze, norme de drept intern, prevederi ale Regulamentelor Organice și articole constituționale, programele politice ale partidelor liberale de la 1848 ș. a. Astfel, sunt bine evidențiate imigrația elementului evreiesc din Moldova, în special, și evoluția demografică a acestuia începând cu perioada Regulamentelor Organice, atât în mediul urban, cât și în cel rural. Zenovie Pâclișanu trece în revistă și analizează ulterior inclusiv maniera în care dispozițiile actelor și tratatelor internaționale (Convenția de la Paris din 1858, Tratatul de la Berlin din 1878) au fost asumate și implementate în legislația internă a Principatelor Unite și, respectiv, a României independente.

În viziunea lui Zenovie Pâclișanu, existența unei “probleme evreiești” în România în epoca modernă se explică prin următoarele: 1) numărul excesiv de imigranți evrei, care a luat “proporțiile unei adevărate invaziuni”; 2) faptul că, evreii reprezentau o “națiune deosebită”, prin origine, credință religioasă, cultură, obiceiuri, îmbrăcăminte și viața socială; 3) evreii ocupau pe o “însemnată parte a teritoriului țării aproape în întregime viața comercială, industrială și financiară”.

Analiza istoricului constată și relevă diferențele dintre evreii din România și cei din statele Europei occidentale, evoluțiile specifice, în plan social și economic, ale comunităților evreiești din Moldova și Muntenia din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, precum și procesul de adaptare și integrare a acestora în cadrul societății românești. Războiul balcanic din 1913 și, mai ales, Primul Război Mondial au confirmat acest fapt, iar “evreii au dovedit că se știu identifica cu marile idealuri și cu marile interese ale națiunii românești”. Aceste fapte și împrejurări – consideră Zenovie Pâclișanu – “au creat atmosfera unei soluțiuni definitive a problemei evreiești din România”. Decretul-lege din 22 mai 1919, care distingea două categorii de evrei: evreii cetățeni ai unui stat străin și evreii fără cetățenie, stabilea în mod clar condițiile necesare pentru acordarea cetățeniei

²⁷ Cr. Bădiliță & L. Stanciu, *op. cit.*, p. 225.

²⁸ Documentul se păstrează în AMAE, fd. 71/*Conferința de Pace de la Paris, 1946-1947*, vol. 129, f. 222-266.

române minoritarilor evrei. În fapt, toți evreii născuți pe teritoriul României, care nu se prevalau de cetățenia unui alt stat dobândeau cetățenia română. Nu în ultimul rând, obligațiile asumate de România la Conferința de Pace de la sfârșitul Primului Război Mondial prin semnarea Convenției privitoare la protecția minorităților din 9 decembrie 1919 au consfințit statutul juridic al minorității evreiești, în spiritul principiilor democratice europene.

Anexă **PROBLEMA EVREIASCĂ DIN ROMÂNIA**

România a avut în cursul veacului al XIX-lea și în primele două decenii ale veacului al XX-lea o problemă evreiască destul de gravă, care a preocupat uneori și Marile Puteri europene și a fost în repetate rânduri motiv de zgomotoase lupte și frământări politice interne. Pentru cea mai mare parte a opiniei publice străine nu numai fondul problemei evreiești din România, ci existența însăși a acestei probleme au rămas până în pragul zilelor noastre neînțelese. Neînțelegerea a provenit [pe] de o parte din totala necunoaștere a realităților noastre economice, sociale și culturale și pe de altă parte, din cauza unei propagande prea interesate pentru a putea rămâne totdeauna de bună credință. Au fost momente, în evoluția politică a României când această neînțelegere și atmosferă creată de ea în jurul țării primejduse independența însăși a statului.

Recunoaștem că pentru străinii și mai ales pentru cetățenii francezi, englezi, italieni, austrieci și, până în timpurile din urmă, chiar și pentru cetățenii germani, înțelegerea problemei nu era ușoară. Aceștia erau obișnuiți a privi lucrurile prin prisma țărilor și judecau situația din România după ceea ce vedeau că se petrece la dânsii. Ori, situația din România se deosebea esențial de situația din statele occidentale. Înainte de toate, numărul evreilor era și este în aceste state disparent²⁹ atât față de populația autohtonă, cât și față de întinderea teritoriului lor. În 1920 d. p. Marea Britanie avea 300.000 evrei la o populație de 44.314.000 locuitori, Franța avea 150.000 evrei la o populație de 39.596.000 locuitori, Italia [avea] 45.000 evrei la 40.000.000 locuitori, Spania [avea] 12.000 evrei la 20.784.000 locuitori, Germania [avea] 620.000 evrei la 59.182.000 locuitori.

În Marea Britanie evreii formau 0,7% din totalul populației, în Franța 0,4%, în Italia 0,1%, în Spania 0,02%, în Germania 1%³⁰.

În Moldova însă, evreii se găseau în 1859, 118.922 față de 1.206.906 creștini, ceea ce reprezintă 10% din totalul populației. Apoi în țările din Apus, evreii nu constituiau o națiune aparte, ci în Franța erau francezi, în Anglia englezi, în Italia italieni, în Germania germani, deosebindu-se pretutindeni de majoritatea populației numai prin confesiunea lor mozaică. În România, chiar și cu prilejul

²⁹ Așa în text: *disparent* = disproporționat.

³⁰ Jonas Kreppel, *Juden und Judentum von heute. Ein Handbuch*, Wien-Zürich-Leipzig, Amalthea Verlag, 1925, p. 302-303.

recensământului oficial de la sfârșitul anului 1930, din 756.930 indivizi de confesiune mozaică, 726.115 s-au declarat de *neam evreiesc*, iar 518.754 au declarat că limba lor maternă este idișul. În fine, în nici unul din statele occidentale evreii nu ocupau aproape exclusiv funcțiuni vitale în organismul vieții de stat și în cel al vieții sociale, cum ocupau [de] multă vreme în România. De aceea, în diversele *măsuri de apărare* pe care statul român a fost nevoit să le ia uneori, opinia publică străină vedea pur și simplu manifestarea unei *intoleranțe religioase sau rasiale*, adică menținerea și perpetuarea unei mentalități pe care o credea de mult dispărută.

În România existența unei probleme evreiești se datora numărului excesiv de mare al imigranților evrei, care luase proporțiile unei adevărate invaziuni; se datora faptului că ei constituiau o *națiune deosebită* nu numai prin origine și credință religioasă, ci deosebit prin cultură, prin obiceiuri, prin îmbrăcăminte și prin viața socială și, în fine, se datora faptului că evreii ocupau pe o însemnată parte a teritoriului țării aproape în întregime viața comercială, industrială și financiară. Prezența simultană a acestor trei elemente – număr, nație deosebită și dominația vieții economice – a dat naștere în România problemei evreiești și ea explică și importanța pe care problema o avea pentru consolidarea vieții naționale românești și măsurile pe care statul s-a văzut nevoit să le ia, măsuri care nu au atins însă niciodată libertatea de cult a evreimii și nu au pornit nici dintr-o intolerantă concepție rasială. Atâta timp cât au lipsit elementele amintite, o problemă evreiască nu exista în România.

Scriitorul evreu Jonas Kreppel scrie în monografia citată, dedicată baronului Edmond de Rothschild că „*Die Judenfrage tritt in den jenigen Staaten schärfer zu den Tag, wo eine grössere Anzahl Juden lebt, wo zu den Unterschieden religiöser Natur noch andere Momente hinzukommen, wie die politische Lage, die Haltung der Juden, die wirtschaftliche Entwicklung u.s.w.*”³¹.

Studiind situația evreilor din cele două Principate românești, Moldova și Muntenia, la sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul veacului al XIX-lea, Iosif Berkowitz scrie [în] marea sa monografie *La question des Israélites en Roumanie* (Paris, 1923)³², „*sous le rapport des occupations habituelles, la liberté la plus grande était laissée aux juifs roumains. Aussi bien dans l'industrie que dans le commerce et dans les corps de métier, toutes les carrières étaient ouvertes aux juifs*” (p. 91). „*En général les communautés juives étaient bien organisée et, outre l'entretien du culte, elles s'occupaient de diverses confréries de bienfaisance. Les contestations de toute nature, qui naissaient entre les membres d'une ou plusieurs communautés, étaient tranchées d'après le Code judaïque. Les rabbins étaient de fait les juges naturels... En ce qui concerne les procès entre juifs et chrétiens, le droit commun continue à s'appliquer; les juges du pays étaient*

³¹ *Ibidem*, p. 493.

³² Joseph Berkowitz, *La Question des Israélites en Roumanie. Étude de son histoire et des divers problèmes de droit qu'elle soulève*. Thèse, Paris, Jouvre, 1923.

competent dans ces conflits. Nous pouvons donc conclure que ... les juifs menaient une vie paisible et vaquaient à leurs affaires tant en Moldavie qu'en Valachie" (p. 93).

Imigrările permanente și masive din țările vecine și mai ales din Galiția și Polonia rusească în Moldova, au determinat în curând stăpânirea acestui Principat să ia măsuri de zăgăzuire a valului de evrei, care se revărsa fără încetare asupra satelor și orașelor moldovene. Într-adevăr, pe când în anul 1803 se găseau în Moldova aproximativ 12.000 de evrei, numărul lor se urcase în 1820 la 18.912, în 1827 la 24.000 și în 1831 la 37.000. Sporul lor a fost deci în 28 ani (1803-1831) de 208%. În 1803 evreii formau 2% din populația Principatului, în 1831 formau 4,2%. În câteva orașele numărul lor copleșise la această dată pe acel al românilor. Astfel, Fălțicenii aveau 1490 evrei față de 859 creștini, Herța [avea] 1086 evrei față de 1020 creștini, Dorohoi [avea] 1133 evrei față de 556 creștini. În capitala țării, Iașii, evreii formau 36% din totalul populației, adică 17.570 evrei față de 30.780 creștini³³.

Consulul austriac Timoni vorbea într-un raport din 12 septembrie 1804 de „la grande quantité des Juifs qui viennent de s'établir depuis quelque temps en Moldavie et surtout à Iassy”³⁴. Agentul francez baronul Bois le Comte³⁵ într-un raport despre situația Moldovei trimis guvernului său la 14 mai 1834, vorbește de „l'invasion progressive des Juifs”. „C'est surtout – scrie dânsul – depuis le commencement du siècle que les Juifs ont commencé à affluer en plus grand nombre en Moldavie. Mais c'est depuis dix ans que s'est ouverte la grande immigration”. Autorul raportului adaugă că această invazie a evreilor este „un des fléaux le plus à craindre pour le pays”, pentru că, continuă dânsul „ils vendent à crédit l'eau-de-vie au paysan et excitant sa passion, par la facilité qu'ils lui donnent de la satisfaire et quand ils ont grossi pendant quelque temps sa petite dette à leur égard et qu'il ne peut plus s'acquitter avec ses moyens ordinaires, le malheureux se trouve, lui avec tout sa famille, sa récolte et sa maison, livré à leur discrétion”.

„Si cet abus se soutient il réduira le paysan moldave à la sorte d'abrutissement, ou il a déjà réduit le paysan polonais”. Bois le Comte dă pentru

³³ L. Verax, *La Roumanie et les Juifs*, București, V. Socecu, 1903, p. 16.

³⁴ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. XIX, Partea 2: *Corespondența diplomatică și rapoarte consulare austriece publicate după copiile Academiei Române cu un indice alfabetic al numelor de persoane și localități pentru volumele XIX.1 și XIX.2:1798-1812 de Ion I. Nistor*, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice „Glasul Bucovinei”, 1938, p. 215.

³⁵ Charles-Joseph-Edmond Sain, baron de Bois-le-Comte (1796-1863), nobil, om politic și diplomat francez.

Moldova 40.000 evrei, dintre care 1203 au cârciume³⁶. Consulul francez Duclos³⁷ raportează și dânsul în raportul din 7 octombrie 1834 că „*une multitude des Juifs de la Bessarabie et de la Bucovine ont inondé la Moldavie*”³⁸. La 15 decembrie 1834, Duclos raporta din Iași generalului Baron Bernard, ministrul de război al Franței³⁹, că „*une multitude des juifs de la Bessarabie, tous vagabonds et mauvais sujets ont renflué de l'autre côté du Pruth*” stabilindu-se în capitala Moldovei, Iași⁴⁰.

Evreimea devenise astfel pentru Moldova – în Valahia numărul lor era neînsemnat – o problemă. Încă din 1803, 5 august, agentul consular austriac Timoni⁴¹ raporta din Iași ministrului său că „*les paysans moldaves ont une grande aversion pour les juifs*”⁴², iar în anul următor boierii din Divanul domnesc atrag atențiunea principelui domnitor Alexandru Moruzi asupra primejdiei pe care o reprezenta pentru țară numărul tot mai mare al imigranților evrei⁴³.

Întâia măsură de mari proporții pentru a pune capăt, în parte, invaziei în Moldova a elementului evreiesc a fost luată de *Regulamentul Organic* (1830). Articolul 94 al lui, după ce constată că evreii, al căror număr crește din zi în zi sunt o sarcină pentru populația indigenă și că ei exploatează aproape toate resursele progresului industriei și prosperității publice, dispune întocmirea unui recensământ al lor, pentru ca să poată fi scoși din țară toți aceia care nu au ocupație și nu exercită nici o meserie și trăiesc fără câpătâi (vagabonzi) și că astfel de indivizi să nu mai poată intra, pe viitor, în țară. Cum vedem, măsura îi privește numai pe imigranții „vagabonzi”, cum îi numește consulul francez Duclos în raportul citat, care sunt

³⁶ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. XVII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze: 1825-1846*, publicate după copiile Academiei Române și tipărituri de Nerva Hodoș, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1913, p. 360 și 362.

³⁷ François Cassien André Blanc Duclos – diplomat francez, consulul Franței la Iași.

³⁸ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. XVII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze: 1825-1846*, publicate după copiile Academiei Române și tipărituri de Nerva Hodoș, p. 419-420.

³⁹ Baron Simon Bernard (1779-1839), inginer și militar de carieră francez, ministru de Război al Franței (1834, 1836-1839).

⁴⁰ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. XVII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze: 1825-1846*, publicate după copiile Academiei Române și tipărituri de Nerva Hodoș, p. 440.

⁴¹ Casimir von Timoni, agent consular al Austriei la Iași, ulterior la București; despre activitatea consulului austriac vezi Ela Cosma, *Casimir von Timoni, șeful agenției consulare austriece de la București (1832-1849)*, “Anuarul Institutului de Istorie George Bariț. Series Historica” 45 (2006), p. 295-326.

⁴² Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. XIX, Partea 2: *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare austriece publicate după copiile Academiei Române cu un indice alfabetic al numelor de persoane și localități pentru volumele XIX.1 și XIX.2: 1798-1812 de Ion I. Nistor*, p. 181.

⁴³ L. Verax, *op. cit.*, p. 70.

„*mauvais sujets*”, neavând nici o meserie utilă și prevede oprirea intrării în țară numai a acestor elemente. Măsura era identică cu aceea luată de Marea Britanie în anii 1902-1903 în urma propunerilor unei comisii speciale parlamentare și cu aceea luată prin legea din 29 octombrie 1919, fără ca în Moldova să fi avut din cauza imperfecțiunii aparatului administrativ și polițienesc eficacitatea pe care a avut-o în Marea Britanie⁴⁴.

Iosif Berkowitz vede în art. 94 al *Regulamentului Organic* întâia manifestare antisemită pe pământ românesc, pe care dânsul o atribuia influenței Rusiei protectoare, al cărei reprezentant în cele două Principate românești era generalul Kisselef. Părerea distinsului autor evreu ni se pare greșită. Articolul 94 din *Regulamentul Organic* nu este decât încercarea de a stăvili un rău, de care se plângea toată lumea: împiedicarea intrării în țară a evreilor fără ocupațiune și fără nici o meserie și care, din acest motiv, constituiau o sarcină și o primejdie pentru societate, precum și trimiterea la urma lor a acelor intruți în țară mai înainte fără a avea nici o profesiune, care să le asigure existența și să nu facă din ei „*des vagabonds et mauvais sujets*”, cum îi numea consulul francez Duclos în raportul amintit mai sus. Regulamentul Organic al Moldovei nu împiedica intrarea în țară a elementelor evreiești care aveau o meserie utilă, în stare a le asigura existența și nu se atingeau nici de imigrații care având mijloace de trai, nu constituiau o sarcină pentru populația indigenă și o primejdie pentru ordinea publică.

Dispozițiunile *Regulamentului Organic* nu au împiedicat continuarea imigrării în țară a evreilor, ceea ce apare evident din datele recensământului din anul 1838. În acest an, numărul evreilor din Moldova era de 80.000, ceea ce reprezenta față de anul 1831 un spor de 43.000 de indivizi, adică 114% în șapte ani. Populația evreiască a capitalei (Iași) a sporit în acest răstimp cu 69%, a orașelor Focșani cu 256%, Fălțiceni cu 278,6%, Huși cu 316,7%, Bacău cu 320% și Botoșani cu 600%.

Evident această tulburătoare invazie, a unor indivizi aparținători unei nații străine, într-o societate în plină formație, amenința să schimbe complet caracterul românesc al orașelor moldovene și de aceea ea nu putea lăsa nepăsătoare autoritățile responsabile ale statului. Un act oficial din acest timp arată că, în capitala țării, toate prăvăliile din străzile principale sunt în mâna evreilor. În 1843 din 1000 prăvălii câte se găseau la Iași numai 15 aparțineau creștinilor⁴⁵.

Astfel „Obșteasca Adunare” (parlamentul) Moldovei a cerut în ședința de la 1 iulie 1839 să se ia măsuri pentru a se înfrâna această invazie, după ce cu câteva luni mai înainte (11 martie) se luaseră măsuri ca să se împiedice intrarea în țară a evreilor fără nici o profesiune⁴⁶. În 22 octombrie 1843, s-au dat ordine să nu mai

⁴⁴ Jonas Kreppel, *op. cit.*, p. 4 și 287-288.

⁴⁵ Nicolae Iorga, „Istoria Evreilor în țările noastre”. In: *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, 1913-1914, seria II, tom 36, p. 196.

⁴⁶ *Manualul administrativ al Principatului Moldovei, cuprinzătoriu legilor și dispozițiilor introduse în țară de la anul 1832 până la 1855, înorânduite de o comisie din naltul ordin*

fie admiși în țară decât evreii care au pașaport și numai pe un timp determinat. Rezultatul a fost și acum nul. La 25 ianuarie 1847, consulul francez raporta guvernului său că în Iași d. p. „*le chiffre de la population israélite augmente de jour en jour. Il dépasse déjà trente milles âmes*”⁴⁷. Și într-adevăr, o statistică fiscală din 1846 arată că în cele 13 județe moldovene se găseau la acea dată 30.550 comercianți și meseriași din care creștini erau 14.833, iar evrei 15.717. Județul Dorohoi avea 237 comercianți și meseriași creștini față de 1162 comercianți și meseriași evrei, Botoșani 1820 creștini și 2819 evrei, Suceava 143 creștini, față de 1162 evrei, în Iași, capitala țării, se găseau 2304 comercianți și meseriași creștini față de 6178 comercianți și meseriași evrei. În 1831 Iașii aveau 2540 comercianți și meseriași creștini și numai 1897 evrei⁴⁸.

În iarna anului 1847 agentul francez Duclos raporta guvernului său că „*les juifs (...) affluent en Moldavie ou règne une grande liberté individuelle. On évalue à 10.000 le nombre de ceux qui sont arrivés depuis six mois. Plus de la moitié de la population de lassy est israélite. Ils se répandent dans les campagnes, ils minent et dégradent le peuple par la boisson*”⁴⁹.

Nici una din măsurile luate pentru oprirea acestei invazii nu trădează nici cea mai mică urmă de intoleranță religioasă sau rasială. Evreii continuă să trăiască netulburați în comunitățile lor religioase, sub conducerea rabinilor și a lui *hahambascha*⁵⁰, șeful suprem național al lor, avându-și breslele proprii și socotindu-se *națiune aparte*. Îngrijorarea însă cu care conducerea responsabilă a țării privea năvala de peste frontieră a zecilor de mii de *străini* care începuseră a acapara viața economică și a pune stăpânire pe centrele urbane, care se găseau la începuturile dezvoltării lor, era cu totul justificată și ea explică pentru orice om de bună credință necesitatea luării măsurilor de care am vorbit. Privitor la starea de spirit a stăpânirii românești la Moldovei privitoare la evrei, este semnificativ ordinul din 15 noiembrie 1847 al domnitorului Mihai Sturdza. În acest ordin domnitorul spune că, în *grija* pe care o poartă de a îmbunătăți soarta tuturor locuitorilor, cărora legile le acordă o protecțiune egală, fără deosebire de stare socială ori *credință religioasă* a constatat cu bucurie că *evreimea imitând exemplul propășirii altora*, a început a frecventa școala câștigându-și învățături folositoare și adoptă și formele exterioare ale societății civilizate, părăsind vechiul costum

al *Înălțimei Sale Princepului Domnitoriu al Moldovei Grigorie A. Ghica*, Iași, 1855, p. 511.

⁴⁷ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, vol. XVIII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze: 1847-1851*, publicate după copiile Academiei Române și tipărituri de Nerva Hodoș, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1916, p. 4.

⁴⁸ L. Verax, *op. cit.*, p. 26.

⁴⁹ Ioan Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic 1834-1848*, București-Leipzig, Librăriile Socec și C. Sfetea, Otto Harrasowitz, 1915, p. 535.

⁵⁰ *Hahambașa* sau marele rabin, conducătorul evreilor din Moldova, confirmați de domnitorul Moldovei prin hrisov.

ritual, a cărui purtare o expunea uneori la jigniri din partea poporului de jos. Domnitorul reînnoiește apoi dispozițiunea art. 54 din *Regulamentul Organic* al Moldovei, care dă dreptul evreilor să frecventeze școlile publice ale statului, cerându-le însă, spre binele lor, ca pentru evitarea neplăcerilor elevii evrei să se îmbrace la fel cu ceilalți⁵¹.

Lipsa oricărui spirit de intoleranță religioasă față de populația evreiască apare și mai evident din programele mișcărilor liberale, care au avut loc în 1848 în amândouă Principatele românești. Programul partidului liberal din Moldova, al cărui șef spiritual era Mihail Kogălniceanu, cerea drepturi civile și politice pentru toți cetățenii, fără deosebire de credința religioasă a lor. Același lucru îl cerea în art. 21 și manifestul partidului liberal din Valahia⁵². Aceste fapte l-au determinat chiar și pe autorul evreu I. Berkowitz să declare că „*le peuple roumain dans la spontanéité de ses sentiments n'a nullement été antisémite*”⁵³.

Toate măsurile luate de stăpânire pentru a opri aflulul în Moldova al evreilor expulzați ori fugiți din țările vecine și mai ales din Rusia au rămas infructuoase. În 1856 consulul francez Place raporta: „*în fiecare zi evreii intră cu miile în Principate și mai ales în Moldova. Știu de la însuși consulul general al Austriei că are în acest moment sub protecția sa peste 35.000 de indivizi de această religie*”⁵⁴. Datorită acestui aflul numărul evreilor din Moldova se urcase în 1859, de când avem un recensământ foarte precis al populației, la 118.922, ceea ce înseamnă față de anul 1838 o creștere de 49%, iar față de 1831 creșterea este de 222%. La această dată evreii formau 9% din populația totală a Principatului, cum rezultă din tabloul de mai jos, față de 4,2% în 1831.

Județul	Creștini	Evrei	Alte culte	Total
1. Dorohoi	92.619	11.052	-	103.671
2. Botoșani	100.064	21.187	-	121.251
3. Suceava	87.645	8.529	50	96.224
4. Iași	112.445	36.348	2	148.795
5. Neamț	104.752	9.309	4	114.065
6. Roman	80.488	5.651	-	86.139
7. Bacău	131.700	7.309	-	139.009
8. Putna	100.723	3.428	5	104.156
9. Tecuci	90.755	1.485	15	92.255

⁵¹ *Manualul administrativ al Principatului Moldovei, cuprinzătoriu legilor și dispozițiilor introduse în țară de la anul 1832 până la 1855, înorânduite de o comisie din naltul ordin al Înălțimei Sale Princepului Domnitoriu al Moldovei Grigorie A. Ghica, sub nr. 393.*

⁵² Cf. Joseph Berkowitz, *op. cit.*, p. 207-208 și 214.

⁵³ [Joseph Berkowitz], *op. cit.*, p. 224.

⁵⁴ Dimitrie A. Sturdza, Dimitrie C. Sturdza, Cesar Colescu-Vartic, Ghenadie Petrescu, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. III, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1889, p. 979.

10. Covurlui	71.149	4.305	-	75.454
11. Tutova	81.633	3.229	2	84.864
12. Vaslui	5.617	3.211	-	8.828
13. Fălciu	67.316	3.879	-	71.195
TOTAL	1.206.906	118.922	78	1.325.906

Cea mai mare parte a acestei populații evreiești era așezată la orașe. Iată tabloul locuitorilor din orașele reședințe de județ:

<i>Orașul</i>	<i>Creștini</i>	<i>Evrei</i>	<i>Populație totală</i>
1. Dorohoi	3.018	3.031	6.049
2. Botoșani	14.024	13.128	27.152
3. Fălticeni	3.310	5.767	9.077
4. Piatra	7.905	3.900	11.805
5. Roman	7.518	3.290	10.808
6. Iași	34.730	31.015	65.745
7. Bacău	5.153	3.819	8.972
8. Focșani	7.897	1.855	9.752
9. Tecuci	5.608	161	5.769
10. Galați	22.913	3.137	26.050
11. Bârlad	11.164	2.001	13.165
12. Vaslui	3.531	1.202	4.733
13. Huși	10.369	2.395	12.764
TOTAL =	137.140	74.701	211.841

Din populația totală a orașelor reședințe de județ evreii formau 35,22% în anul 1859. În unele din aceste orașe cum e Dorohoi și Fălticeni, evreii formau majoritatea absolută a populației, iar în două procentul lor era de peste 40% (Botoșani și Bacău). În orașele nereședințe de județ din 27.374 locuitori 7.886 adică 30% erau de asemenea evrei. În numeroasele târgușoare (*bourgades*) din Moldova se găseau în 1859 22.061 evrei față de 26.780 creștini. Unele din ele aveau de-a dreptul caracter evreiesc. Astfel erau Rădăuți (jud. Dorohoi) cu 679 de evrei față de 244 creștini, Mihăileni (același județ) cu 7472 evrei față de 1181 creștini, Săveni (tot acolo) cu 532 evrei față de 179 creștini, apoi în județul Botoșani târgușoarele Burdujeni cu 1140 evrei față de 589 creștini, Ștefănești cu 1468 evrei față de 646 creștini.

În urma măsurilor statornice luate de stăpânire, de a interzice așezarea imigraților evrei la sate, numărul lor era aici de abia 14.270 dovedind totuși un spor de 124% față de anul 1838 când numărul lor era numai de 6370⁵⁵. Între anii 1803-1859 populația evreiască a Principatului Moldovei a sporit cu aproape 900%.

În anul 1859 Moldova avea în total 32.777 comercianți și meseriași din care creștini erau 16.670, iar evrei 16.107, sau în procente 50,86% creștini și

⁵⁵ Pentru tablourile statistice vezi L. Verax, *op. cit.*, p. 28-31.

49,14% evrei ceea ce înseamnă că evreii, care formau 9% din totalul populației, țineau în mâinile lor jumătate din comerțul și meseriile țării.

Cu totul copleșită de evrei era capitala Moldovei, Iașii, cum rezultă din tabloul de mai jos:

Anul	Comercianți și meseriași creștini	Comercianți și meseriași evrei
1831	2.540	1.897
1839	1.988	4.528
1846	2.304	6.178
1860	1.962	6.933

Rezultă din acest tablou că evreii care dețineau în 1831 43% din viața comercială și industrială a Iașilor, au ajuns să dețină în 1839 70%, în 1846 73% și în 1860 78%⁵⁶; apoi în 1831 Iașii aveau 1 bancă creștină și 61 bănci evreiești, iar în 1860 nu mai era nici o singură bancă creștină, întreaga viață financiară a acestui important centru politic, social, cultural și economic al țării fiind în mâna evreilor, a căror majoritate covârșitoare a intrat în Principat cum am văzut, în curs de abia 3-4 decenii și care continuau să constituie o *națiune separată*.

Gheorghe Asachi, unul din întemeietorii culturii românești în Moldova, scria în anul 1840 în *Foaia pentru minte, inimă și literatură din Brașov* (p. 233): „jidovii cărora învoindu-li-se a avea case și dughene au ajuns a cuprinde toate ulițele Iașilor, rămânând azi obiect de istorie aducerea aminte că odinioară se aflau negustori creștini în Iași, iar acum numai jidovi”.

Dar din toate datele de mai sus rezultă un lucru, care este în afară de orice îndoială și anume *lipsa oricărei porniri antisemite și a oricăror idei și concepții preconcepute confesionale și rasiale față de evreime*. Dacă ar fi existat în această perioadă astfel de idei și dacă societatea românească și conducerea statului ar fi fost stăpânite de antisemitism, ar fi fost o imposibilitate ca, cu toate ordinele formale dictate de considerațiuni cu totul de altă natură, să se fi putut stabili în orașele moldovene, în curs de câteva decenii, o populație evreiască atât de numeroasă, precum ar fi fost o imposibilitate ca această populație să cucerească un loc atât de covârșitor în viața comercială și financiară a Moldovei. În mijlocul unui mediu dușman, nu ar fi putut spori numărul comercianților și meseriașilor evrei de la 1897, câți erau în capitala țării în 1831, la 6933 câți se găseau acolo în 1860, precum, în general, procentul evreilor față de populația totală a Principatului nu ar fi putut crește de la 2% în 1803 la aproape 10% în 1859, ceea ce, cum s-a văzut, reprezenta un spor al evreimii de aproape 900 %.

⁵⁶ L. Verax, *op. cit.*, p. 107.

Guvernatorul Bucovinei, generalul Enzenberg⁵⁷, scria la sfârșitul veacului al XVIII-lea, că „în nici o țară evreii nu se bucură de atâtea privilegii și drepturi ca în Moldova”⁵⁸.

Majoritatea covârșitoare a evreilor moldoveni – vorbim numai de Moldova, fiindcă în această perioadă o problemă evreiască exista numai aci – erau imigrați proaspeți, veniți mai ales din Galiția și Polonia rusească, ceea ce și explică așezarea lor în regiunile din apropierea frontierei. Rapoartele consulilor străini arată că unii din ei au fugit din țara lor de origine de frica recrutărilor, alții au venit atrași de perspectivele mai favorabile ale unui trai îmbelșugat, iar alții au fost expulzați din vechea lor patrie din motive care nu interesează aci.

Străini fiind, evident, dâșii nu se bucurau de drepturile politice și de toate drepturile civile de care se bucurau cetățenii români, situația lor din acest punct de vedere fiind identică cu aceea a celorlalți străini.

După războiul Crimeei, conferința de la Constantinopol a ambasadurilor Franței, Angliei, Rusiei și Turciei a introdus, la cererea reprezentanților Franței și Angliei, în protocolul din 11 ianuarie 1856 și următoarele puncte între dispozițiunile privitoare la viitoarea organizare a Principatelor românești, Moldova și Muntenia („Art. XV. *Les étrangers pourront posséder des biens-fonds en Moldavie et en Valachie en acquittant les mêmes charges que les indigènes et en se soumettant aux lois*” (...)) „Art. XVIII. *Toutes les classes de la population, sans aucune distinction de naissance ni de culte, jouiront de l'égalité des droits civils et particulièrement du droit de propriété sous toutes les formes; mais l'exercice des droits politiques sera suspendue pour les indigènes placés sous une protection étrangère*”⁵⁹.

Luând cunoștință de cuprinsul acelui protocol, domnitorul Moldovei, principele Grigore Ghica, despre a cărui domnie Iosif Berkowitz scrie „*nous pouvons cependant dire, qu'en général le régime de Grégoire Ghica fut marqué par une amélioration sensible de la situation tant sociale que légale des juifs moldaves*”⁶⁰, a trimis conferinței Marilor Puteri, întrunită la Paris (martie 1856) pentru a da formă definitivă principiilor noii organizații a Principatelor române un memoriu, în care își face observațiile sale privitor la articolele citate ale protocolului de la Constantinopol din 11 ianuarie. În ceea ce privește art. XV al acelui protocol domnitorul spune în memoriul său: „*Ce droit de propriété, reconnu aux étrangers, est une atteinte à l'autonomie dont le prince est proclamé plus haut. Sans doute, cette mesure accordée aux étrangers est une mesure excellente,*

⁵⁷ Karl Freiherr von Enzenberg (1725-1810), militar de carieră austriac. Administrator și guvernator militar austriac al provinciei Bucovina (1778-1786).

⁵⁸ Nicolae Iorga, *loc. cit.*, p. 184.

⁵⁹ Dimitrie A. Sturdza, Dimitrie C. Sturdza, Cesar Colescu-Vartic, Ghenadie Petrescu, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. II, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1889, p. 966.

⁶⁰ Joseph Berkowitz, *op. cit.*, p. 236.

l'intérêt du pays l'exige même, mais c'est à lui seul qu'il appartient d'en régler l'application. Il est une autre considération toute locale qui aggraverait encore l'état d'infériorité et de décadence forcée du propriétaire indigène, si l'on ouvrait aussi sans distinction la porte aux étrangers: c'est la présence en Moldavie d'une population juive très nombreuse, qui se réclame toujours d'une protection étrangère et dont l'irruption dans la propriété serait une cause certaine de ruine pour le pays. Il est de toute nécessité que ce nouveau droit accordé aux étrangers ne soit accesible qu'à ceux qui jouissent dans leurs pays de tous les droits civils et politiques et qui une fois propriétaires, les étrangers soient assimilés en cette qualité aux indigènes et soumis aux mêmes charges et à la même juridiction. Sans cette clause et cette restriction indispensable, une mesure excellente en elle-même, deviendrait fatale à la Moldavie dont l'Europe ne veut que la prospérité. Raison de plus pour réserver le principe et la réalisation de cette mesure au pays lui-même qui, seul, peut l'appliquer utilement et qui a, seul, qualité en vertu de son droit autonome, de régler ce point de législation locale"⁶¹.

În anul 1857 adunările naționale ale celor două Principate, scoase de sub protectoratul Rusiei și supuse protectoratului colectiv al Marilor Puteri occidentale, au luat în discuție principiile organizării lor interne stabilite de conferința de la Constantinopol. Hotărârile au fost supuse examenului unei noi conferințe a Puterilor amintite, care a avut loc în mai 1858 la Paris participând reprezentanții Franței, Angliei, Austriei, Rusiei, Prusiei, Sardiniei și Turciei. Convenția încheiată atunci – 18 august 1858 – între Puterile participante, cunoscută sub numele de *Convenția de la Paris*, prevede la art. 46 următoarele: „*Les moldaves et les valaques des toutes les rites chrétiens jouiront également des droits politiques la jouissance de ces droits pourra être étendue sur autres cultes par les dispositions législatives*”⁶².

Cum vedem, Convențiunea de la Paris încheiată între reprezentanții celor șapte Puteri, după un examen amănunțit al situației Principatelor române, a părăsit cu totul principiile stabilite la Conferința preliminară de la Constantinopol în protocolul din 11 ianuarie 1856. Problema evreiască nu a format nici obiect de discuție, ci a format obiect de discuție numai problema cultelor creștine neortodoxe și în special a armenilor și catolicilor, dar și această problemă a fost discutată numai de comisiunea compusă din reprezentanții Puterilor amintite, care comisiune, a lucrat la București între 30 mai 1857 și 13 aprilie 1858, când și-a terminat raportul, trimis apoi Conferinței de la Paris. *Comisiunea însăși, care a petrecut un an de zile în țară și deci era în măsură să aprecieze nevoile și realitățile sociale, politice și etnice ale ei, a cerut în memoriul ei drepturi politice numai pe*

⁶¹ Dimitrie A. Sturdza, Dimitrie C. Sturdza, Cesar Colescu-Vartic, Ghenadie Petrescu, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. II, p. 980.

⁶² Dimitrie A. Sturdza, Dimitrie C. Sturdza, Cesar Colescu-Vartic, Ghenadie Petrescu, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. VII, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1892, p. 313.

seama aderenților cultelor creștine. În cursul discuțiilor de aici singur Sir Henry Belwer, reprezentantul Marii Britanii, și-a exprimat nădejdea „*qu'à l'avenir ils (les israélites) seront traités dans les Principautés chrétiennes avec la même tolérance qu'ils ont de tout temps trouvée dans le reste de l'Europe ottomane*”. Delegatul Rusiei a ținut imediat să răspundă că „*l'état moral et social des juifs de la Moldavie est tel, que leur admission à la jouissance des droits politiques et la suppression de certaines restrictions légales qui le concernent peuvent amener de grands inconvénients*”⁶³.

Marile Puteri deci, protectoare ale celor două Principate românești, după ample discuții, care au durat din 22 mai până la 19 august 1858 și după culegerea unor extraordinar de bogate informațiuni asupra situației de acolo, au stabilit că drepturile politice trebuie date deocamdată numai cetățenilor de confesiune creștină, lăsând la discreția puterii legislative românești să extindă, atunci când va crede ea de cuviință, aceste drepturi și asupra cetățenilor care aparțin unei confesiuni religioase necreștine. Semnatarii acestei Convențiuni de o importanță atât de mare în dezvoltarea politică a României au fost A. Valewski, în numele Franței, Hübner în numele Austriei, Cowley în numele Marii Britanii, Hatzfeldt în numele Prusiei, Kisselef în numele Rusiei, Villamarina în numele Regatului Sardiniei și Fuad în numele Imperiului Otoman⁶⁴.

După unirea celor două Principate românești (1859) și după învingerea dificultăților întâmpinate de această unire în primii ani, noul stat România, a procedat sub conducerea domnitorului Alexandru I. Cuza la organizarea sa ținând seamă de principiile cuprinse în Convenția de la Paris din 19 august 1858. Astfel au fost votate în anul 1864 Legea comunală și Codul civil. Articolul 26 din Legea comunală dă drepturi comunale, adică dreptul de a alege și de a fi ales în consiliile comunale evreilor indigeni, care îndeplinesc anumite condițiuni. Codul civil declara în art. 6 că *exercitarea drepturilor civile nu depinde de calitatea de cetățean*, în art. 7: *Tot românul (cetățean român) se bucură de drepturi civile*; art. 8: *Orice individ născut și crescut în România până la majorat și care nu se va fi bucurat niciodată de vreo protecțiune străină, va putea reclama calitatea de român (cetățean român) în cursul de un an după majorat. Cei ce aflându-se în condițiunile de mai sus, vor fi devenit majori înainte de promulgarea acestui codice, vor avea termen de un an de la promulgare pentru a reclama calitatea de cetățean român*. Art. 16 stabilește condițiunile pe care urmează să le îndeplinească străinii care doresc să obțină cetățenia română.

⁶³ Dimitrie A. Sturdza, Dimitrie C. Sturdza, Cesar Colescu-Vartic, Ghenadie Petrescu, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. VI/2, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1896, p. 571-572.

⁶⁴ Procesele verbale ale lucrărilor Conferinței sunt tipărite în Dimitrie A. Sturdza, Dimitrie C. Sturdza, Cesar Colescu-Vartic, Ghenadie Petrescu, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. VII, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1892, p. 266-306, iar textul Convenției la p. 306-314.

„Străinul care va voi să se naturalizeze în România – prevede acest articol – va fi dator a cere naturalizarea prin suplică către Domn, arătând capitalurile, starea, profesiunea sau meseria ce exercită și voința de a-și statornici domiciliul pe teritoriul României. Dacă străinul după o asemenea cerere va locui 10 ani în țară și dacă prin purtarea și faptele sale va dovedi că este folositor țării, Adunarea Legiuitoare, după inițiativa Domnului, ascultând și opinia Consiliului de Stat, îi va putea acorda decretul de naturalizare, care va fi sancționat și promulgat de Domn. Va putea fi dispensat de stagiul de 10 ani străinul care ar fi făcut țării servicii importante sau care ar fi adus în țară o industrie, invenții utile sau talente distinse, sau care ar fi format în țară stabilimente mari de comerț sau de industrie”.

Codul civil, cum am văzut, nu face nici o deosebire în ceea ce privește exercițiul drepturilor civile, între creștini și necreștini, între evrei și neevrei, iar în ce privește naturalizarea străinilor, art. 16 al lui stabilește condițiuni absolut egale pentru toți, indiferent de originea etnică sau credință religioasă. Studiind legiurile acestui timp, autorul evreu I. Berkowitz scrie: „*En résumé nous pouvons dire, conformément aux dispositions du Code Civil promulgué sous le règne de Couza et des lois spéciales votées à la même époque, les juifs indigènes jouissent de la plénitude des droits civils*”⁶⁵. „*Au point de vue social le régime sous lequel vivaient les juifs fut à cette époque l'un des plus paisibles, sans être inquiétés par personne, ils purent vaquer paisiblement à leurs affaires*”⁶⁶.

Măsuri administrative pentru împiedicarea așezării imigraților evrei în comunele rurale au fost luate și în acest timp, măsuri care nu însemnau decât aplicarea unor dispozițiuni mai vechi. Astfel au fost ordinele circulare ale Ministerului de Interne de la 17 și 28 iunie 1861 trimise unor prefecturi punându-li-se în vedere să interzică așezarea evreilor la sate ca [și] cârciumari și arendași. Ziarul „Le Temps” (Paris) explica cititorilor săi îndreptățirea acestor măsuri scriind: „*Il ne s'agit pas de la violation d'un principe sacré ici comme partout. Les roumains ont prouvé tous les jours leur tolérance à l'égard de cultes différents du leur. Il y a dans Bucarest trois églises catholiques, une luthérienne, une calviniste et deux synagogues (...). La question d'intolérance doit donc être écartée. Mais il faut savoir que certain pays, voisins des Principautés, regorgent d'israélites qui sont loin d'offrir les garanties présentées par ceux qui habitent le pays depuis longtemps. Ce sont des hommes la plupart sans aveu, qui viennent chercher un refuge dans le pays roumain et qui s'y multiplient de manière à compromettre sérieusement les intérêts des habitants surtout dans la campagne (...) et l'on doit prendre des mesures pour arrêter une immigration qui prenait les allures d'une colonisation véritable*”⁶⁷.

⁶⁵ [Joseph Berkowitz, *op. cit.*, p. 496].

⁶⁶ [*Ibidem*, p. 306].

⁶⁷ Citat din Isidore Loeb, *La situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie*, Paris, J. Baer, 1877, p. 265.

O pașnică lovitură de stat a silit în noaptea de 23 februarie 1866 pe principele Alexandru Cuza să abdice și un plebiscit a așezat în fruntea României pe Carol de Hohenzollern-Sigmaringen care, în ziua de 10 mai și-a făcut intrarea în capitală (București), în mijlocul unei extraordinare însuflețiri. Idealul patrioților români de a vedea în fruntea țării un principe dintr-o dinastie străină fusese astfel realizat.

Încă în vara aceluiași an România și-a dat o *Constituție* votată cu unanimitate în ziua de 11 iulie. Art. 7 al ei prevedea că „*numai străinii de rituri creștine pot dobândi împământenirea*”. Dispozițiunea aceasta era în perfectă concordanță cu spiritul *Convenției* încheiată la 19 august 1858 de Conferința de la Paris între Franța, Marea Britanie, Austria, Rusia, Prusia, Turcia și Regatul Sardiniei, Convenție care stabilea principiile viitoarei organizări a României. Art. 46 al ei stipula că „*Les moldaves et les valaques de tous les rites chrétiens jouiront également des droits politiques*”. Textul proiectului inițial al Constituției prevedea că *credița religioasă nu poate fi o piedică pentru dobândirea împământenirii*. Textul însă a fost respins de Adunarea Constituantă și înlocuit cu acela citat mai sus.

Motivele care au determinat Adunarea Constituantă să respingă textul inițial le-a arătat ministrul de finanțe I. C. Brătianu în declarațiile făcute în numele guvernului în ședința de la 23 iunie a Constituyentei: numărul mare al evreilor „care amenință naționalitatea noastră și când națiunea este amenințată ea se apără și devine nu intolerantă ci prevăzătoare”. Dacă problema evreiască – spune Brătianu – este azi la ordinea zilei, cauza nu e credința lor religioasă, ci invazia lor care a devenit o primejdie pentru țară (*Monitorul Oficial* nr. 136 din 23 iunie 1866). De altfel, unul din cei mai hotărâți apărători ai evreimii, deputatul Constantin Epureanu, declarase în ședința de la 6 martie 1864 a Camerei că „toate resursele materiale și financiare ale Moldovei sunt concentrate în mâinile evreilor”.

Mai bine va putea fi înțeleasă atitudinea Constituyentei române din 1866 față de problema evreiască, din constatările făcute la fața locului de învățatul francez Ernest Desjardins⁶⁸, membru al Institutului Franței, care la începutul verii anului 1867 a întreprins o călătorie în România pentru a cunoaște țara și, în special, chestiunea evreiască de aici. Profesorul Desjardin, cunoscut prin ideile sale liberale, ne prezintă astfel în broșura *Les juifs de Moldavie* (Paris, 1867), scrisă după întoarcerea în patrie, evreimea din Moldova:

„*Je dois dire d'abord que les israélites de France et d'Allemagne, presque entièrement confondus chez nous avec les populations au sein desquelles ils vivent, ne présentent nulle part, pas même dans les villes ou ils habitent encore, comme à Prague, un quartier séparé, une physionomie aussi tranchée que dans ce pays. Ici, le moins clairvoyant ne peut se méprendre sur l'origine d'un membre de la tribu d'Israël, quel que soit son sexe ou son âge. La persistance dans les moindres habitudes depuis le Moyen Âge est telle chez eux, qu'un nombre imperceptible a*

⁶⁸ Antoine Émile Ernest Desjardins (1823-1886), istoric, geograf și arheolog francez.

seul renoncé au costume traditionnel. L'immense majorité, entassée dans les boutiques et dans les longue rues, attire d'abord le regard par les lévites ou longues redingotes noires boutonnées, vertes ou roussies par la pluie, le soleil et l'usure souvent en lambeaux. On les reconnaît à leur petite chapeau rond, à leur bottes recouvrant les pantalons des prodiges, à leur barbes longues et à leurs tirebouchons cachant les oreilles. Si tous ces signes distinctifs ne révèlent les juifs de Moldavie, je dois ajouter qu'on reconnaitrait encore la plupart d'entre eux à la saleté des guenilles qui les couvrent, et qu'on devinerait leurs réduits aux immondices qui les entourent et à l'odeur fétide qui s'en exhale.

C'est ne pas leur religion qui les distingue seule des autres hommes, c'est même, comme on le verra, la moindre chose aux yeux des roumains; j'affirme que le motif religieux n'a aucune part dans les mesures prises par le gouvernement, ni dans l'ostilité que la population leur témoigne.

La tiédeur des grecs orthodoxes pour leur culte et l'indifférence des prêtres salariés par l'état rendent impossible le moindre soupçon de persécution religieuse. Ce n'est pas en tant que juifs suivant les pratiques mosaïstes qu'ils ont été inquiétés, mais bien comme formant un peuple en contact journalier avec un autre peuple, sans jamais se confondre avec lui, ni même s'en rapprocher, ayant d'autre mœurs, une autre langue, d'autres habits, accaparant tout le petit commerce par son industrie, tout l'argent par son habileté et son économie; un peuple étranger dans le pays dont il absorbe la substance, formant un état comme les protestantes en France avant les édits de Richelieu⁶⁹(...)»⁷⁰.

„La majorité des familles juives habitant la Roumanie est de naissance, comme de volonté et de mœurs, d'esprit et de langue, étrangère au pays. Elle est venu par émigration de l'Autriche et de la Russie. Cette émigration a commencé il y a bien des années mais elle est devenue surtout très active au temps du gouvernement de Michel Stourdza (1834-1849). Ce n'est pas qu'on les attirait dans le pays; mais le mouvement de ce qu'on peut appeler une invasion étrangère a été déterminé par les mesures prises dans les états limitrophes (...)»⁷¹.

„Quelques années plus tard, c'est surtout de la Galicie et de la Bukovine autrichienne que le torrent partit (...). C'est donc dans ces dernières circonstances que l'augmentation des juifs étrangers pris de proportions effrayantes même des vrais habitants roumains (...)»⁷². Il est donc certain que les juifs sont créanciers de l'état comme ils sont créanciers de la grande et de la petite propriété, comme ils sont fournisseurs des denrées et pourvoyeurs, des besoins du pauvre et du riche,

⁶⁹ Armand Jean de Plessis (1585-1642), duc de Richelieu. Nobil, cleric și om politic francez. Secretar de Stat pentru Afaceri Externe (din 1616) și prim-ministru al Franței (din 1629).

⁷⁰ [Ernest Desjardins, *Les juifs de Moldavie*, Paris, E. Dentu, 1867, p. 7].

⁷¹ [*Ibidem*, p. 8].

⁷² [*Ibidem*, p. 10].

du roumain comme de l'étranger. Ils tiennent donc toutes les issues de la production et sont les maîtres du pays"⁷³.

Problema evreiască era de atunci, cum spunea deputatul Codrescu în ședința de la 16 decembrie 1867 a Camerei din București, *problema unei națiuni care stă față în față cu o altă națiune*. Constituția care este o imitație a Constituției belgiene garantează tuturor cetățenilor, fără nici o deosebire, libertatea conștiinței, libertatea învățământului, a presei și a întrunirilor (art. 5). Articolul 10 al ei prevede că toți cetățenii sunt egali înaintea legii și datori a contribui fără deosebire la dările și sarcinile publice; art. 11 asigură tuturor străinilor protecțiunea dată de legi persoanelor și averilor în genere, iar art. 21 garantează tuturor cultelor cea mai deplină libertate întrucât exercițiul lor nu aduce atingere ordinii publice și bunelor moravuri, asemenea este garantată libertatea învățământului și gratuitatea lui în toate școlile primare ale statului pentru toți cetățenii (art. 23).

Între timp, imigranții evrei au continuat, împotriva tuturor opreliștilor, a se stabili în comunele rurale ca arendași de moșii și cârciumari. Am amintit mai sus că între anii 1838-1850 numărul lor a sporit în comunele rurale cu 124%. Acest permanent aflux al evreilor fără profesiune a determinat guvernul să intervină din nou, pe baza raportului Ministerului de Interne, cerând respectarea vechilor dispozițiuni legale pentru a se pune capăt, cum spune ordinul circular din 7 aprilie 1867 al lui Ioan C. Brătianu – dânsul era la această dată ministrul internelor – plăgii vagabonzilor.

Situația creată de neîncetată venire în țară, de peste frontieră, a unui număr tot mai mare de evrei, devenise alarmantă. Ea a determinat 31 [de] deputați din Moldova să depună pe biroul Camerei Deputaților la începutul anului 1868 un proiect de lege, care urmărea soluționarea pe cale legislativă a problemei acelei invaziuni, fiindcă măsurile administrative se dovediseră ineficace. Expunerea de motive constată că invaziunea evreilor în România și mai ales în părțile nordice ale ei (Moldova) a luat în timpul din urmă proporții atât de mari încât au alarmat populația românească, pentru că ea vede formându-se în țară *alături de națiunea română o națiune străină cu interese total opuse* și arată că numărul populației evreiești flotante, venită din statele vecine, atinge cifra de 500.000, că ea a produs perturbațiuni în viața economică a provinciei, care se agravează din zi în zi. Intervenția guvernului în ședința din 24 martie a Camerei a făcut ca proiectul să fie respins.

Așezarea evreilor în comunele rurale continuă și după repetatele ordine ale guvernului și după vâlva stârnită de prezentarea de către cei 31 [de] deputați a proiectului de lege amintit. Acest fapt l-a determinat pe noul ministru de interne, Mihail Kogălniceanu – unul din cei mai luminați și mai liberali bărbați de stat ai României în veacul trecut, care însuși fiind moldovean își da seama mai bine decât oricine de situația din provincia sa natală – să trimită prefecților repetatele ordine punându-le în vedere respectarea dispozițiunilor legale referitoare la așezarea în

⁷³ [*Ibidem*, p. 15].

comunele rurale ca cârciumari și comercianți a evreilor. Amintim că Mihail Kogălniceanu declarase în martie 1864 la discuția în Parlament a *Legii comunale* că, după dânsul, toți evreii născuți în țară sunt români și se pronunțase categoric pentru completa emancipare politică a lor.

În urma intervenției *Alianței Universale Israelite*, agentul diplomatic al Franței la București, Mellinet,⁷⁴ conformându-se instrucțiunilor ministrului său a atras printr-o notă oficială atențiunea guvernului român asupra impresiei nefavorabile pe care măsurile luate de Ministerul de Interne le produce asupra opiniei publice și asupra guvernului francez. Această notă a dat prilej lui Kogălniceanu să facă în răspunsul său o luminoasă expunere a problemei evreiești în România. De aceea reproducem părțile mai importante ale ei:

„Nous considérons comme un malheur de voir que le gouvernement impérial pense qu'en ce moment, en Roumanie, ou il n'y en a jamais eu, il existe des persécutions religieuses. La tolérance religieuse est une vertu ancienne sur les bords du bas Danube. L'hospitalité à donner aux étrangers y est presque inscrite sur nos drapeaux depuis des siècles” (...). Le témoignages de l'histoire est là pour nous prouver qu'au temps où en Espagne des hommes étaient brûlés, à cause de leur opinions religieuses, au temps où les juifs en tant que juifs, étaient chassés d'Allemagne, la Roumanie leur accordait une large hospitalité dont elle est aujourd'hui victime (...). En effet, en Roumanie, la question des juifs n'est pas une question religieuse, elle est de toute autre nature. C'est une question nationale et en même temps une question économique. En Roumanie les juifs ne constituent pas seulement une communauté religieuse distincte, ils constituent, dans toute l'acception du mot, une nationalité différente des roumains par l'origine, par la langue, par la costume et les mœurs et même par les sentiments”.

„Les juifs en Roumanie ne sont pas ce qu'ils sont dans les pays civilisés, c'est-à-dire anglais en Angleterre, italiens en Italie, allemands en Allemagne, ne différant des autres habitants de ce pays que par la religion, mais étant par le reste complètement assimilés à la population, et ceci bien longtemps avant d'avoir obtenu les droits qu'ils réclament aujourd'hui à la Roumanie, sans être devenus au préalable roumains de fait”.

„Il n'y a donc pas de persécutions religieuses, car s'il y avait une, les juifs auraient à souffrir de l'interdiction ou de la restriction de l'exercice de leur culte, ce qui n'est pas. Dans ce cas, aussi, leurs synagogues ne s'élèveraient pas librement à côté des églises chrétiennes. Leur enseignement religieux, la publication de leurs livres religieux, de même, ne seraient pas autorisés”.

„J'ai traité la partie nationale et, en passant, aussi la partie religieuse de la question, j'aborderai maintenant la partie économique. Tous les voyageurs qui ont visité les Principautés et, en particulier, la Moldavie, ont été effrayés de l'aspect lamentable, pour ne pas dire plus, que présentent les juifs polonais formant la population de nos villes. Mais, lorsque ces voyageurs ont commencé à

⁷⁴ A. Mellinet, diplomat francez, consulul general al Franței la București (din 1867).

étudier de plus près le commerce, l'industrie et les moyens d'existence de cette multitude de juifs, leur effroi a considérablement augmenté car ils ont pu constater que ces juifs sont consommateurs sans être producteurs et que le débit de spiritueux constitue leur principal ou, pour parler plus exactement, leur seul commerce. J'ai la conviction que les consuls des puissances résidant à Iassy reconnaissent eux-mêmes ce mal qui ravage le cœur de la Moldavie (...)".

„Tant gouvernement que nation, nous avons le droit d'être inquiets des progrès de cette nation étrangère qui demeure au milieu de nous et dont le nombre s'accroît sans cesse par l'immigration des juifs de Galicie et de Podolie, ces provinces de l'ancienne Pologne qui sont limitrophes à la Roumanie. C'est pourquoi, non seulement aujourd'hui, mais de tout temps, sous tous les régimes, les princes et les hommes d'état de la Roumanie et en général tous ceux qui s'intéressent à ce pays se sont préoccupés de la nécessité d'empêcher l'exploitation du peuple roumain par un autre qui lui est étranger, par les juifs. L'un des moyens employés et qui est encore aujourd'hui en vigueur, est celui qui défend aux juifs de prendre domicile dans les villages et surtout d'y vendre des spiritueux (...) ministres de la Roumanie, d'un pays constitutionnel nous ne pouvons gouverner que conformément à la volonté de la nation. Il est de notre devoir de tenir compte de ses besoins, de ses souffrances et même, jusqu'à un certain point, de ses préjugés (...) car c'est la voix d'une nation qui se sent menacée dans sa nationalité et dans ses intérêts économiques”⁷⁵.

De altfel, delegatul însuși al comitetului central al Alianței Israelite Universale a raportat în ședința de la 9 ianuarie a acestui comitet că în România s-au constituit 34 comitete locale ale Alianței, apoi, citim în nr. 1 din 1867 al *Buletinului Alianței* (p. 3): „il donne des explications sur la situation des israélites de ce pays (Roumanie) dont le nombre este de trois à quatre cent mille. **Plusieurs villes sont presque exclusivement habitée par les juifs. En Moldavie toute l'industrie se trouve entre leurs mains**".

După lămuririle date de Kogălniceanu, Puterile occidentale semnatare ale Convenției din 19 august 1858 au înțeles și apreciat îndreptățirea măsurilor luate de guvernul român și astfel ministrul de interne putea declara în ședința din 16 decembrie 1864 a Camerei că „notele diplomatice au încetat”⁷⁶.

Problema evreilor din România a preocupat din nou Marile Puteri cu prilejul Congresului de la Berlin din anul 1878, convocat pentru a reglementa situația statelor balcanice în urma biruințelor armatelor ruso-române împotriva turcilor în războiul care se terminase de abia câteva luni prin pacea de la San Stefano încheiată în februarie 1878. Congresul a fost prezidat de cancelarul Bismarck și la el au luat parte reprezentanții Germaniei, Austro-Ungariei, Franței, Marii Britanii, Italiei, Rusiei și Turciei. Congresul a recunoscut prin tratatul din 15 iulie 1878 constituirea Bulgariei ca Principat autonom (art. 1), independența

⁷⁵ L. Verax, *op. cit.*, p. 140.

⁷⁶ *Monitorul Oficial*, nr. 281 din 1869.

Muntenegrului (art. 26), a Serbiei (art. 34) și a României (art. 43), legând însă această recunoaștere de îndeplinirea unor anumite condițiuni. În ceea ce privește România, una din aceste condițiuni era aceea cuprinsă în art. 44 al tratatului, al cărui text este următorul: „*En Roumanie la distinction de croyances religieuses et des confessions ne pourra être opposée à personne, comme un motif d'exclusion ou d'incapacité en ce qui concerne la jouissance des droits civils et politiques, l'admission aux emplois publics, fonctions et honneurs, ou l'exercice des différentes industries et professions dans quelques localité que ce soit*”.

„*La liberté et la pratique extérieure de tous les cultes sont assurées à tous les ressortissants de l'état roumain aussi qu'aux étrangers et aucune entrave ne sera apportée à l'organisation hiérarchique des différentes communions soit à leurs rapports avec leurs chefs spirituels*”. Aceleași condițiuni cu aproape aceleași cuvinte au fost impuse Bulgariei (art. 5), Serbiei (art. 35) și Muntenegrului (art. 27). În zadar atrăsese prințul Gorceakov⁷⁷, reprezentantul Rusiei, atențiunea colegilor săi din congres „*a ne pas confondre les israélites de Berlin, Paris, Londres ou Vienne, auxquels on ne saurait assurément refuser aucun droit politique et civil, avec les juifs de la Serbie et de la Roumanie qui sont à son avis de véritables fléaux pour la population indigène*”, condiția amintită nu a fost eliminată din textul tratatului.

Dacă pentru Serbia și Bulgaria condiția aceasta nu prezenta nici o importanță, fiind numărul populației evreiești din aceste țări cu totul neînsemnat (în Bulgaria și după 20 de ani evreii formau abia 0,7%, iar în Serbia 0,2% din totalul populației), în România, în schimb, ea a produs o agitație puțin obișnuită din cauza și a numărului și a caracterului populației sale evreiești. Sentimentului obștesc din țară i-a dat expresiune I. C. Brătianu, șeful guvernului de atunci, în discursul rostit în ședința de la 25 februarie 1879 a Camerei Deputaților. „Europa poate oare exige⁷⁸ de la noi ca dintr-o trăsătură de condei să rezolvăm această chestiune (evreiască)? Dar câte secole nu i-au trebuit Europei ca s-o rezolve ea însăși? Și când a rezolvat-o? După ani de progrese și numai după ce toate statele trecând prin foc și prin sabie, se scăpaseră de mare parte din evrei. Nu vă mirați că atunci când a venit un plenipotențiar în congres și a propus o soluțiune, congresul a respins-o și a pus un articol în care este numai un principiu, dar nicidecum o soluțiune (Brătianu făcea aluzie, probabil, la propunerea lui Launay, care propusese ca toți evreii „*qui ne sont pas de nationalité étrangères*”, să devină automat cetățeni români). Mai întâi, membrii congresului știau gravitatea chestiunii și aveau credința că națiunea română întreagă, dacă congresul ar fi dat în cunoștință de cauză o soluțiune chestiunii prin tratat, ar fi respins tratatul din cauza aceluia articol (...)

⁷⁷ Alexander Mihailovici Gorceakov (1798-1883), om politic și diplomat rus; ministru de Externe (din 1856) și cancelar (din 1863) al Imperiului țarist.

⁷⁸ [Cuvânt provenit din *exiger* – a pretinde, a necesita (fr.)].

„Sau prin forță sau prin dezvoltarea firească a societăților din occident – continuă I. C. Brătianu – evreeii au fost respinși spre România și astăzi noi, după cum ați constatat-o toți, o țară de 5.000.000 de locuitori, avem între noi patru sau cinci sute de mii de israeliți. Credeți oare că Europa nu va înțelege, nu a înțeles chiar, că ar fi a ne sinucide dacă am da azi împământenire la toți israeliții în masă? Aceasta ar fi o supoziție monstruoasă, inadmisibilă! Europa nu poate să ne impună aceasta. Dacă în Parlamentul de la Paris, Viena, Berlin, Londra sau Roma pot fi deputați israeliți, aceasta nu constituie vreun pericol pentru societățile acelea; din contră, este în avantajul lor, căci acei luminați israeliți își pun toată activitatea lor în sarcinile acelor țări. Tot așa ar fi oare în România? În România unde această imigrațiune este de numai câțiva ani, unde toți acești oameni sunt [în] cea mai mare parte străini, străini care n-au năvălit aici fiindcă erau industriași ori capitaliști în țările lor, ci numai fiindcă nu aveau nici un câpătâi în celelalte țări și nu aveau unde să-și găsească loc capului [...]”.

„Așa fiind, cum ați putea crede că Europa ar veni a ne impune să deschidem deodată porțile țării și să dăm drepturi în masă la toți acești israeliți? Când ar veni deputații israeliți în Cameră, ei care nu au încă dezvoltate sentimentele românești, ei care sunt mai toți străini în țara aceasta și prin limbă și prin moravuri și prin viața lor, nu s-ar rezema decât pe cei 500.000 de coreligionari, care aproape toți sunt străini de această țară. Credeți că Europa nu ar vedea în aceasta un pericol național? Care din Marile Puteri ar putea exige de la noi ca pentru amorul unui principiu să ne ucidem naționalitatea?”.

„Toți suntem de opinie să facem omagiul acestui principiu: trebuie ca religia să nu mai fie un obstacol la împământenire (...). Dezlegarea chestiunii israelite este [o] operă foarte laborioasă, care nu se poate rezolva într-un mod definitiv decât în timp poate de o jumătate de secol”⁷⁹.

Articolul 7 al Constituției din 1866 prevedea, cum s-a văzut, că numai *străinii de rituri creștine pot dobândi împământenirea*. Ori, exercițiul drepturilor politice era condiționat de calitatea de cetățean român, calitate pe care o puteau dobândi numai creștinii. Între acest articol, deci, și între art. 44 al Tratatului de la Berlin, care preciza că „*la distinction de croyances religieuses et de confession ne pourra être opposée à une personne comme un motif d'exclusion ou d'incapacité en ce qui concerne la jouissance des droits civils ou politiques*” era o contradicție evidentă. Ținând seama de faptul că art. 43 al tratatului declara acordarea acestor drepturi și necreștinilor ca o condiție sine qua non a recunoașterii de către Marile Puteri a independenței României și că din informațiile primite de la agenții săi diplomatici din capitalele statelor semnatare ale tratatului, s-a convins că fără modificarea prealabilă a art. 7 din Constituție, nici unul din ele nu va face declarația de recunoaștere a independenței, guvernul român prezidat de I. C. Brătianu a fost nevoit să procedeze la îndeplinirea formelor constituționale pentru

⁷⁹ Ion C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, publicate de N. Georgescu-Tistu, vol. IV (1 mai 1878-30 aprilie 1879), București, Cartea Românească, 1932, p. 240-242.

această modificare. După învingerea unor mari dificultăți politice de ordin intern și după ce șeful guvernului, I. C. Brătianu și președintele Camerei, C. A. Rosetti, au luat personal contact cu cercurile politice autorizate din cele cinci mari capitale europene, Viena, Paris, Berlin, Londra și Roma, pentru a se pune în curent cu sensul exact în care Marile Puteri înțelegeau aplicarea art. 44 din Tratatul de la Berlin, s-au deschis în 22 mai 1879 Corpurile Legiuitoare alese pentru revizuirea Constituției. Mesajul regal de deschidere a lor subliniază și dificultatea soluționării problemei evreiești și caracterul delicat al ei. În timpul când în alte țări evreii erau persecutați, spune mesajul, ei au invadat România, încurajați de tradiționala ospitalitate a poporului român și de libertatea pe care o găseau la noi. Această imigrație a luat în Moldova proporțiile unei adevărate invaziuni și aglomerarea acolo a unui puternic element străin apasă greu asupra dezvoltării comerțului și industriei naționale și mai ales asupra populației rurale, care nu era pregătită pentru lupta contra exploatării muncii sale. De aceea, statul s-a văzut silit să ia măsuri de apărare. O astfel de măsură a fost și art. 7 al Constituției din 1866. Mesajul arată apoi, că în urma art. 44 al Tratatului de la Berlin trebuie eliminate măsurile legislative care pot face impresia unei intoleranțe religioase.

„În ceea ce privește chestiunile de detaliu – încheie Mesajul – Marile Puteri nu încearcă și n-au putut încerca să ne impună soluțiuni absolute, contrarii intereselor noastre celor mai vitale”.

În fine, la mijlocul lui octombrie 1879 modificarea Constituției a fost votată, art. 7 al ei obținând următoarea redactare: „Diferența de credințe religioase și confesiuni nu constituie în România o piedică spre a dobândi drepturile civile și politice și a le exercita”.

Par. 1) Străinul fără deosebire de religie, supus sau nesupus unei protecțiuni străine poate dobândi împământinirea cu condițiunile următoare:

a) Va adresa guvernului cererea de naturalizare în care va arăta capitalul ce posedă, profesiunea sau meseria ce exercită și voința de a-și stabili domiciliul în România.

b) Va locui, în urma acestei cereri, 10 ani în țară și va dovedi prin faptele sale că este folositor ei.

Par. 2) Pot fi scutiți de stagi:

a) Acei care vor fi adus în țară industrii, invenții utile, sau talente distinse sau care vor fi fondat noi stabilimente mari de comerț.

b) Acei care fiind născuți și crescuți în România din părinți stabiliți în țară, nu s-au bucurat nici unii nici alții vreodată de vreo protecțiune străină.

c) Acei care au servit sub drapel în timpul războiului pentru independență și care vor putea fi naturalizați în mod colectiv după propunerea guvernului printr-o singură lege și fără alte formalități.

Par. 3) Naturalizarea nu se poate acorda decât prin lege și în mod individual.

Par. 4) O lege specială va determina modul prin care străinii vor putea stabili domiciliul lor pe teritoriul României.

Par. 5) Numai românii sau cei naturalizați români pot dobândi imobile rurale în România.

Drepturile până acum câștigate vor fi respectate.

Convențiunile internaționale astăzi existente rămân în vigoare cu toate clauzele și termenul cuprinse într-însele”.

Textul nou al art. 7 din Constituție corespundea punctului de vedere al Marilor Puteri semnatare ale Tratatului din 1878. Agentul României la Berlin raportase, înainte, textul unei convorbiri avute cu ministrul de externe von Bülow⁸⁰. Acesta i-a spus: „*Je comprends qu'il est impossible d'appeler à une parfaite égalité de droits tous les juifs qui affluent sur le territoire roumain (...)*”. Ce que l'Europe attend de vous, avant tout, ce sont des mesures législatives dans lesquelles l'intention d'améliorer sérieusement l'état des juifs se montre avec toute la sincérité désirable”. Întemeiat pe impresiile câștigate în cursul discuțiunilor ce le-a avut cu conducătorii politicii germane, agentul diplomatic al României propunea guvernului să introducă în Constituție un text care să cuprindă următoarele:

1) Toți locuitorii României, fără deosebire de confesiune, care nu se bucură de o protecțiune străină, vor putea obține calitatea de cetățean român;

2) Toți supușii celorlalte state se vor bucura, oricărei religii ar aparține, de un tratament egal⁸¹.

Același agent diplomatic raporta la 6 iulie 1879 guvernului declarația pe care i-o făcuse secretarul de stat de la Ministerul de Externe, Radowitz⁸², după ce conferise cu ambasadorii Marilor Puteri, privitor la felul cum trebuie introduse în Constituție dispozițiunile art. 44 din tratatul de la Berlin: „Camerelor o pot face sub orice formă, numai să se exprime cu toată claritatea *principiul că deosebirile de credințe religioase nu constituie o piedică pentru ca să se bucure cineva de drepturile civile și politice*. Acest principiu general va fi apoi reglementat sau prin legi ulterioare sau prin Constituția însăși”⁸³.

Articolul 7 în redactarea lui nouă cuprinde, cum am văzut, aproape cu aceleași cuvinte principiile aliniatului prim din art. 44 al tratatului. Principiile aliniatului al doilea se găseau codificate în art. 21 al Constituției din 1866.

În cursul călătoriei oficiale pe care ministrul de Externe al României, Vasile Boerescu, o făcuse în scurte vacanțe ale Camerelor de revizuire, la Viena, Petrograd, Berlin, Paris, Londra și Roma, dânsul a avut posibilitatea să cunoască direct părerile puterilor semnatare. Aceste puteri erau puse în curent cu felul cum

⁸⁰ Bernhard Ernst von Bülow (1815-1879), om politic și diplomat german; ministru de Externe (1873-1879).

⁸¹ *Documente oficiale din corespondența diplomatică de la 2/14 septembrie 1879 până la 17/29 iulie 1880*, București, Ministerul Afacerilor Străine, 1880, p. 48-49.

⁸² Joseph Maria von Radowitz (1839-1912), diplomat german; secretar de stat în Ministerul de Externe german (1879-1880).

⁸³ *Ibidem*, p. 60.

înțelegea guvernul român să împlinească obligațiunile impuse de tratatul de la Berlin, fiindcă Ministerul de Externe dăduse într-o notă circulară trimisă agenților săi diplomatici din străinătate toate lămuririle. În această notă dânsul spunea: „Evreii de azi din România n-au fost niciodată cetățeni români. Cum i-am putea declara acum, într-o singură zi, cetățeni? Cum s-ar putea admite că Valahia, și mai ales Moldova, care este invadată de peste 300.000 evrei, să fie dintr-o dată copleșită de o populație de peste 150.000 [de] noi cetățeni (acesta era numărul celor care nu se bucurau de o cetățenie străină) fanatici care au altă religie, alte obiceiuri, alte sentimente, pe care indigenii îi considerau străini, cum de altfel se considerau ei înșiși. Asta ar însemna o lovitură teribilă pentru toate interesele economice ale țării, ar însemna o ațătare a sentimentului de conservare, ar însemna a tulbura încrederea și a exaspera pe cei timorați și, cu siguranță, ar însemna a împinge populația țării la disperare și revoltă”⁸⁴.

În cursul călătoriei sale informative din vara anului 1879, Vasile Boerescu tipărise și înmânase cancelariilor Marilor Puteri un *Memoire sur la revision de l'article 7 de la Constitution roumaine*⁸⁵, care dă lămuriri ample și asupra problemei însăși și asupra soluțiunii pe care intenționa să i-o dea guvernul român. Memoriul arată numărul evreilor din România și, în special, din Moldova, din care rezultă că proporțional România are dintre toate statele europene cel mai mare număr de evrei. „Partout où il y avait un grand nombre d'israélites, on a prepare leur admission aux droits civils et politiques par des mesures préparatoires, sur lesquelles, souvent même, il a fallu revenir, parce qu'elles avaient été prises trop hâtivement. Le cas s'est présenté – spune memoriul – dans la Grand-Bretagne en 1754, en France en 1808, dans le Grand Duché de Bade en 1830, en Prusse après 1812 (...). Nulle part les juifs n'ont été admis d'emblée à l'égalité civile et politique (...). Pourquoi exiger de la Roumanie ce qu'aucune autre pays n'a fait? Pourquoi lui faire un crime de suivre l'exemple que tant d'autres pays éclairés et sincèrement libéraux lui ont donné? Pourquoi lui refuser le bénéfice de l'expérience acquise par ses aînés en civilisation et en pratique?”⁸⁶.

Mulțumite deci, după lămuririle primite, cu felul cum a fost îndeplinită condițiunea cuprinsă în art. 44 al tratatului de la Berlin, Marile Puteri prin notele comunicate guvernului român la 20 februarie 1880 au recunoscut, fără nici o rezervă, independența României intrând în relațiuni diplomatice regulate cu ea.

Noul text al art. 7 din Constituție constituia, sigur, un progres esențial față de textul vechi al lui. Sub regimul articolului nemodificat dobândirea și exercitarea drepturilor politice era condiționată de calitatea de creștin și astfel evreii, aparținând unei confesiuni necreștine, erau principial excluși și de la dobândirea și de la exercitarea drepturilor politice. Redactarea nouă, care s-a dat în 1879 acelu

⁸⁴ *Ibidem*, p. 70.

⁸⁵ *Mémoire sur la révision de l'article 7 de la constitution roumaine*. [28 Août 1879], Paris, Imprimerie de E. Brière, 1879.

⁸⁶ Textul memoriului cf. *Ibidem*, p. 111; citatul la p. 117.

articol, suprimă deosebirea aceasta dintre creștini și necreștini acordând și unora și celorlalți aceleași drepturi, atât în ceea ce privește dobândirea, cât și exercitarea drepturilor politice.

Totuși, problema evreiască nu era soluționată și, în împrejurările sociale, economice și culturale de atunci, ea nici nu putea fi soluționată definitiv și radical. Căci în ce consta atunci această problemă? România avea două categorii de evrei, unii, minoritatea, își menținuseră cetățenia străină, alții, cei mai mulți, nu aveau nici o cetățenie, fie din cauză că nu o aveau nici în țările de unde emigraseră, fie din cauză că, chiar având-o acolo, emigrarea s-a făcut în condițiuni și din motive care i-au împiedicat să se mai prevaleze de cetățenia avută. Cert este că majoritatea covârșitoare a evreilor stabiliți în România nu aveau nici o cetățenie, formând aici marea masă a *heimatloss*-ilor fiind supuși români, fără a fi cetățeni români.

Ori, noul art. 7 al Constituției nu le dă acestora cetățenia, ci le dă numai posibilitatea, pe care până aici nu o aveau, de a o dobândi. Dobândirea se făcea însă în condițiuni foarte grele: ea nu putea fi dată decât de Corpurile Legiuitoare, prin lege specială și numai individual. Numărul acelora care au cerut și obținut cetățenia în condițiunile Constituției a fost tot timpul disparent și astfel problema a continuat a rămâne în fond și în practică tot nesoluționată. Soluția definitivă i s-a dat abia la sfârșitul unui nou război, a războiului mondial din anii 1914-1918. Cu toate acestea, populația evreiască a României a făcut progrese deosebit de remarcabile atât din punctul de vedere al numărului cât și din punctul de vedere economic, cultural și social. În 1859 Moldova avea 118.922 evrei, în 1899 numărul lor se urcase la 195.887. Sporul a fost deci de 64,5%, pe când al populației creștine a fost de numai 35,5%. Sporul lor pe județe îl arată tabloul următor:

<i>Județul</i>	<i>1859</i>	<i>1899</i>
1. Dorohoi	11.052	18.933
2. Botoșani	21.887	29.287
3. Suceava	8.529	10.056
4. Iași	36.348	46.696
5. Neamț	9.309	16.558
6. Roman	5.651	7.882
7. Bacău	7.309	15.667
8. Putna	3.428	10.874
9. Tecuci	1.485	4.260
10. Covurlui	4.305	15.268
11. Tutova	3.229	6.867
12. Vaslui	3.211	6.831
13. Fălciu	3.879	6.708
TOTAL :	118.922	195.887

În capitalele de județe numărul lor a crescut între 1859-1899 de la 74.696 la 126.129. Cel mai mare spor l-au avut în Dorohoi (de la 3.031 la 6.903), Piatra

(de la 3.900 la 8.473), Roman (de la 3.290 la 6.099), Bacău (de la 3.819 la 7.850), Focșani (de la 1.855 la 5.959), Tecuci (de la 161 la 1.611), Galați (de la 3.177 la 13.970), Brăila (de la 2.001 la 5.865) și Vaslui (de la 1.202 la 3.742). În orașele nereședință de județ numărul evreilor a crescut de la 7.886 la 12.275, iar în târgușoare (*bourgs*) de la 22.061 la 41.467. În comunele rurale, în urma măsurilor guvernului, sporul a fost neînsemnat: de la 14.270 în 1859 la 16.019 în 1899.

În același an, din 18.062 firme comerciale câte avea Moldova, 10.942 erau evreiești, dintre care 3.777 se găseau în comunele rurale, față de 4.105 creștine, deși numărul evreilor era în aceste comune, din cauza stabilirii lor la sate disparent [sic! = disproportional]. În orașul Fălțiceni evreii dețineau 94,80% din totalul firmelor comerciale, în Botoșani 92%, în Dorohoi 91%, în Vaslui 89%, în Roman 86%, în Bacău 85,60%, în Iași 82,20%, în Piatra 70%⁸⁷. Aceeași era proporția și între meseriașii creștini și meseriașii evrei în orașele Moldovei.

Dar evreii ocupau nu numai în comerțul și industria provinciei locul pe care l-am văzut, ci ajunseseră să stăpânească în calitate de proprietar și o mare parte din averea imobiliară a orașelor ei. În jurul anului 1900 orașele din Moldova aveau 9.089 proprietari evrei de bunuri imobiliare, față de 21.121 proprietari creștini. Valoarea bunurilor deținute de ei era, după evaluarea fiscului, de 113.370.436 lei aur față de 252.121.718 lei aur, valoarea bunurilor deținute de proprietarii creștini. În Botoșani se găseau 1.173 proprietari evrei față de 1.241 proprietari creștini, în Hârlău 212 proprietari evrei față de numai 70 creștini, în Dorohoi 657 proprietari evrei față de 355 proprietari creștini, în Herța 217 proprietari evrei față de 87 proprietari creștini, în Mihăileni 226 proprietari evrei față de 58 proprietari creștini. În capitala însăși a Moldovei numărul proprietarilor evrei era de 2.028 față de 2.659 proprietari creștini⁸⁸. Tot atunci 399 arendași evrei țineau în arendă, în Moldova, 466.288 hectare față de 542 arendași români care țineau în arendă 400.390 hectare⁸⁹.

În același timp, populația evreiască a început a-și lua avânt și în Muntenia. În 1831 acest Principat avea numai 3.316 evrei, cea mai mare parte a lor fiind stabiliți în București. În 1838 numărul lor era de 5.960, în 1860 de 9.234 și în 1899 de 68.852. Sporul lor a fost deci în 30 de ani (1860-1899) de 635%, pe când al populației creștine a fost abia de 56,95%. În București evreii formau în 1860 4,90% din totalul populației, în 1894 15,41%, în Brăila formau în 1860 4,25% din totalul populației, în 1899 18,51%, în Craiova formau în 1880 1,23% din totalul populației, în 1899 6,35%.

Tabloul de mai jos arată sporul populației evreiești în principalele orașe ale Munteniei între 1880-1899:

⁸⁷ L. Verax, *op. cit.*, p. 261-262.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 305.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 371.

Orașul	1860	1899
1. Râmnicu-Sărat	77	1.599
2. Buzău	35	1.591
3. Ploiești	301	2.413
4. Pitești	103	880
5. Turnu Severin	101	815
6. Craiova	495	2.891
7. București	5.934	43.274
8. Brăila	1.095	10.811

Toate orașele capitale de județ din Muntenia aveau în 1860 în total 8.680 evrei, în 1899 numărul lor era de 66.438. Sporul lor a fost deci în orașele amintite de 665%⁹⁰.

Aceste cifre arată că deși problema evreiască în România a rămas, în fond, și după modificarea în 1879 a art. 7 din Constituție nesoluționată, evreii rămânând și după această dată cea mai mare parte, *heimatloși*, totuși progresele realizate de dănsii au fost excepționale, izbutind să dețină o considerabilă parte din viața economică a țării. Acest fapt explică și caracterul delicat al problemei evreiești și îngrijorarea cu care era privită această problemă. Căci încetățenirea în masă a tuturor ar fi însemnat să li se dea dintr-o dată posibilitatea să cucerească și alte compartimente ale vieții naționale, în care nefiind cetățeni, accesul le era, conform legilor, imposibil. Aceste considerațiuni iar nu intoleranța religioasă sau o intolerantă concepție rasială au determinat statul român și societatea românească să trateze problema cu cea mai mare rezervă și atențiune pentru a evita zdruncinarea echilibrului social al țării.

În ajunul primului război mondial, numărul evreilor în România era, după recensământul executat la 1 decembrie 1913, de 241.088 dintr-o populație totală de 7.234.920 locuitori. Din aceștia 4.668 erau cetățeni români, 7.987 cetățeni străini și restul de 228.432 *heimatloși*. 194.815 erau stabiliți la orașe și 46.273 în comunele rurale. România era deci, în ceea ce privește procentul populației sale evreiești, a patra țară în Europa. Cea mai mare parte a lor era așezată în 1913 în Moldova, care avea 168.325 evrei. Din aceștia 123.545 locuiau în orașe.

Evreimea din România a mai făcut și un alt progres: elementele așezate aici în întâia jumătate a veacului al XIX-lea făcându-și pe încetul un rost, au început a se încadra în împrejurările de viață din țară, au învățat limba țării, au început a frecventa școlile din țară și au luat parte la frământările societății românești. [Pe] de altă parte, imigrația s-a redus la proporții minime și astfel a încetat a mai fi o primejdie socială, cum era înainte în unele momente. Paralel cu acest proces de adaptare și aclimatizare a evreimii s-a desăvârșit și opera de organizare și de consolidare a statului pe toate țărmurile. S-a organizat și consolidat viața economică, culturală și socială a lui, s-au organizat și consolidat

⁹⁰ L. Verax, *op. cit.*, p. 46-49 și 55.

mai ales administrația publică și astfel prezența pe pământul țării a unei populații de alt neam, de altă credință și cu alte obiceiuri nu mai era privită cu îngrijorarea cu care fusese privită înainte. Și, în fine, în cursul războiului balcanic din 1913, la care România luase în ultima lui fază parte activă, cât și în cursul marelui război mondial (1914-1918), în care se aruncase la 1916 pentru a-și câștiga, prin jertfa grea a sângelui, unitatea națională, evreii au dovedit că se știu identifica cu marile idealuri și cu marile interese ale națiunii românești.

Toate aceste fapte și împrejurări au creat atmosfera favorabilă unei soluțiuni definitive a problemei evreiești din România. Soluțiunea s-a dat cu decretul-lege nr. 2085 de la 22 mai 1919, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 33 din 28 mai al aceluiași an, al cărui text este următorul:

„Art. I: Locuitorii evrei ai Vechiului Regat, majori, născuți în țară, sau întâmplător în străinătate, din părinți așezați în țară care n-au fost supuși unui stat străin, sunt cetățeni români și se vor bucura de toate drepturile cetățenești dacă manifestă această voință, făcând declarațiunea că sunt născuți în România și că nu s-au bucurat de nici o protecțiune străină.

Acei care au satisfăcut legea de recrutare, cei care au fost mobilizați în vreuna din campaniile din 1913 încoace, chiar și dacă azi ar fi minori, precum și văduvele și copiii nelegitimi minori ai decedaților din campaniile de la 1913 încoace, n-au de făcut afirmațiunea că sunt născuți în țară și că n-au fost supuși unui stat străin. Simpla declarațiune că vor să dobândească drepturile de cetățenie este îndestulătoare.

Soțiile și copiii legitimi, minori, ai celor care au făcut asemenea declarațiuni vor beneficia de plin drept de cetățenia română.

De asemenea vor beneficia de plin drept de cetățenia română și văduvele, soțiile și copiii legitimi ai celor naturalizați individual înainte de publicarea acestui decret-lege și care sunt copii, sunt sau erau minori în momentul naturalizării.

Declarațiunile făcute de văduvele cu copii minori vor folosi și copiilor.

Pentru copiii minori fără părinți declarațiunile se vor face de tutorii lor.

Dacă mama văduvă cu copii minori sau tutorul nu va face declarațiunea cerută, atunci minorul o va putea face din anul care urmează majoratului lui.

Minorii care au fost mobilizați în vreuna din campaniile de la 1913 încoace pot face ei înșiși declarațiile de încetățenire.

Art. II: Declarațiunile de opțiune se vor adresa în dublu exemplar judecătoriilor de ocoale de către cei domiciliați în comunele rurale și în comunele urbane nereședințe de județ și tribunalului de către cei domiciliați în orașele reședințe de județ.

Ele vor fi subscrise de însuși cel care le face; dacă nu știe carte împrejurarea va fi constatată de judecătorie sau tribunal, care va stabili și identitatea lui. Declarațiunile se vor face în termen de două luni de la data promulgării acestei legi de către cei aflați în țară și de patru luni de către cei aflați în străinătate. După trecerea acestui termen nici o declarațiune nu va mai fi primită.

Pentru cei mobilizați sau prizonieri termenul va fi de două luni de la trecerea armatei pe picior de pace, sau de la repatriere.

Art. III: Judecătoriile de ocoale și tribunalele, primind declarațiunile le vor trece în ordinea intrării lor în registre alfabetice, care vor cuprinde numele de familie, prenumele, etatea, data și locul nașterii, profesiunea și domiciliul declarantului; dacă este însurat și are copii numele soției și al copiilor, data și locul nașterii lor.

Ele vor elibera la cerere, declaranților, certificate că au făcut declarațiuni de încetățenire. Aceste certificate vor servi pentru exercițiul drepturilor cetățenești.

Art. IV: Judecătoriile de ocoale, tribunalele vor trimite Parchetului tribunalului respectiv tablouri alfabetice de declarațiunile făcute, împreună cu câte un exemplar de declarațiune. Parchetul va face cercetări dacă afirmațiunile din declarațiuni sunt sau nu exacte.

În contra celor care se va constata, fie după cercetările Parchetului, fie după dovezile produse de cetățeni, din inițiativa lor, că au făcut declarațiuni false, se va deschide acțiune publică înaintea tribunalului.

Tribunalul va judeca în ultima instanță, cu drept de recurs la Curtea de Casație în termen de 15 zile de la pronunțare.

Cei dovediți că au făcut declarațiuni false se vor pedepsi și cu închisoarea de la 1-5 ani, cu amenda de la 100-20.000 lei putându-se aplica una din penalități sau amândouă și vor pierde calitatea de cetățean, ei și familiile lor”.

Declarațiunile de încetățenire erau scutite de orice taxă de timbru la înregistrare. Termenul prevăzut în aliniatul ultim al art. 2 a fost prelungit cu decretul-lege nr. 3484 din 12 august 1919, publicat în *Monitorul Oficial* din 13 august, cu trei luni pentru cei aflați în țară, cu patru luni pentru cei aflați în străinătate, iar pentru cei mobilizați sau prizonieri, termenul s-a fixat la cinci luni socotite de la trecerea armatei pe picior de pace sau de la repatriere.

Decretul-lege din 22 mai 1919 deosebește două categorii de evrei: evreii cetățeni ai unui stat străin și evreii fără cetățenie (*heimatloși*). Cei din categoria primă, al căror număr era disparent – în 1913 abia 7.987 – au rămas supuși în caz că doreau să obțină cetățenia română, formalităților prevăzute în art. 7 al Constituției. Cei din categoria a doua, dacă erau născuți în țară sau din părinți stabiliți în țară deveneau cetățeni români pe baza unei simple declarațiuni, în care-și manifestau voința de a deveni cetățeni și declarau că s-au născut în țară și nu s-au bucurat de nici o protecțiune străină. Pentru cei care au luat parte la războiul balcanic sau la războiul de unitate națională (1916-1919) era suficientă declarația că vor să fie cetățeni români.

Pentru a li se da decretelor-legi citate mai multă tărie și o mai mare garanție de stabilitate, ele au fost ratificate de Constituția din 1923 (art. 133), care a pus bazele juridice ale României contemporane. De altfel, noua Constituție declară în art. 7 că „deosebirea de credințe religioase și confesiuni, de originea etnică și de limbă, nu constituie în România o piedică, spre a dobândi drepturile civile și politice și a le exercita”, iar art. 8 prevede că „toți românii, fără deosebire etnică,

de limbă sau religie sunt egali înaintea legii”. Art. 22 garantează tuturor cultelor o deopotrivă libertate și protecțiune. În ceea ce privește cultul mozaic, Legea pentru regimul general al cultelor din 22 aprilie 1928 îl înșiră printre cultele istorice ale țării (art. 21) și-l face pătaș de drepturi și privilegii absolut egale cu acelea ale tuturor celorlalte culte.

Conferința de Pace de la sfârșitul Primului Război Mondial a impus României prin Convenția privitoare la protecțiunea minorităților din 9 decembrie 1919 „à reconnaître comme ressortissants roumains, de plein droit et sans aucune formalité, les juifs habitant tous les territoires de la Roumanie et ne pouvant se prévaloir d’aucune autre nationalité” (art. 7). Dispozițiunea convenției era tardivă: România declarase deja din propria-i inițiativă cu Decretul-Lege nr. 2035 din 22 mai 1919 cetățeni români pe toți evreii născuți pe teritoriul ei, care nu se prevalau de cetățenia unui alt stat.

Zenovie Pâclișanu

Reviews, Bibliographical Notes

Crestomație de acte normative și documente privind teoria și practica arhivistică (1862-1974) (ed. Ana Felicia Diaconu), Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2016, 419 p.

Într-o intervenție în cadrul Conferinței arhivistice de la Trieste (Italia), din 2015, fostul secretar general al Consiliului Internațional al Arhivelor, regretatul Charles Kecskeméti, sublinia faptul că istoria arhivelor nu este nici pe departe un simplu moft intelectual, academic, ci reprezintă fundamentul însuși al profesiei și al instituțiilor arhivistice, evidențiind tradiții, continuități și responsabilități sociale asumate. Prin istoria arhivelor se poate susține faptul că profesia nu este o invenție recentă, că instituțiile arhivistice nu sunt niște apariții meteorice în peisajul administrativ, că principiile profesiei sunt rezultatul unor decantări în timp, al unor continue rafinări teoretice și încercări practice.

Istoria arhivelor din România a fost prezentată, de-a lungul timpului, sub diferite aspecte, în numeroase studii și articole; au fost multe opinii și istorii individuale. Au fost mai puține preocupări pentru ansamblu, pentru evoluția practicilor și metodelor de lucru, pentru o istorie a ideilor arhivistice în sine. Iar dacă preocupările de sinteză au fost extrem de reduse, tentativele de a strânge izvoarele pentru o istorie a arhivelor au fost și mai puține. Prima încercare în acest sens – ca reunire a surselor și ca privire de ansamblu – s-a produs abia în 1956, la aniversarea a 125 de ani de la înființarea Arhivelor Statului (cel puțin, după știința noastră). A mai existat o tentativă, în anii 1970-1980, rămasă însă în manuscris, în biblioteca Arhivelor Naționale. Și iată, după 60 de ani de la prima acțiune, s-a reușit punerea la dispoziția publicului a unui corpus (impresionant și prin volum, peste 400 pagini) de acte normative în domeniul arhivistic, cu caracter istoric.

Am avut privilegiul să aflu despre acest demers cu ani în urmă; și astăzi am bucuria să văd că blestemul proiectelor începute și neterminate (aproape tradițional la noi) este rupt și o primă secvență își găsește drumul către cititori. Efortul este de salutat și are o relevanță deosebită astăzi, când ceva (fundamental) se schimbă în natura arhivelor, când tradiția, prin practicantii ei, pare a se fi oprit în loc, pentru a se întreba care este drumul de urmat în viitor.

Relevanța volumului vine însă pe mai mult paliere.

În primul rând, ca să preiau ideea lui Ch. Kecskeméti, lungul șir de documente reunite în acest volum oferă **legitimitate** instituției Arhivelor Statului și profesiei arhivistice în România. Instituția Arhivelor Statului este înființată (sub influență, străină, să nu uităm!) când instituțional sosește Modernitatea, când era proiectat ca instituțiile vechi să dispară, iar un Cineva instituțional trebuia să se înființeze pentru a proteja și pune la adăpost arhivele vechi, “netrebuincioase” în noile procese administrative. Similitudinea cu mecanismul apariției Arhivelor

Statului/Naționale în alte țări nu este, desigur, întâmplătoare, ci reflectă un proces natural al apariției instituției, ca răspuns al unor nevoi sociale și instituționale. Așa cum mărturisesc documentele acestui volum, de atunci, cu aproape 200 de ani în urmă, instituția Arhivelor Statului (ca principal reper instituțional conectat cu profesia arhivistică) a luptat să își îndeplinească mandatul instituțional.

Modul în care a făcut acest lucru, soluțiile inventate/împrumutate și implementate formează **tradiția arhivistică** românească. Ceea ce este cuprins în acest volum reflectă pagini ale gândirii arhivistice din România. Desigur, nu vorbim despre o evoluție teleologică, așa cum până nu cu mulți ani în urmă se obișnuia a se crede; nu vorbim despre o tradiție exclusiv ascendentă, care la fiecare moment de inflexiune duce “pe noi culmi” arhivistica românească. Vorbim mai degrabă despre istoria modului în care diferite generații, în contextul (sau povara) epocii lor, au încercat să își îndeplinească menirea de arhiviști și mandatul instituțional de Arhive ale Statului Român. O istorie care arată ezitări, reveniri periodice, soluții – unele bune, altele poate jenante astăzi –, dar soluții îndrăznețe, uneori oportuniste și complice în a folosi contextul pentru a asigura îndeplinirea scopului profesional. Cu bune sau cu mai puțin bune, este tradiția noastră, iar primul pas în a folosi este acela de a o cunoaște.

Această tradiție creionată de documentele volumului ne oferă astăzi, profesional, avantajul înțelepciunii. Înțelepciunea care, asociată adesea cu senectutea, nu înseamnă altceva decât **valorificarea experienței trecute**. Or, parcurgând experiențele celor de dinaintea noastră, vedem probleme recurente, soluții testate, greșeli, dar și bune practici. Putem oare reuși să evităm repetarea erorilor trecutului? Cred că putem încerca să învățăm din trecut, să nu mai credem în utopii și soluții perfecte, să gândim strategic instituțional și adaptativ profesional în contextul societății actuale. În acest sens, de pildă, opoziția la schimbare, răspunsul mai degrabă reactiv decât pro-activ nu par să fi fost soluții validate de Trecut.

În fine, un alt motiv pentru care cred că prezenta oglindă a tradiției arhivistice românești este relevantă este “**imparțialitatea**” **informației**. Am pus ghilimele pentru că selecția însăși a materialului, ca orice alegere, implică un subiectivism, fără îndoială. De pildă, lipsește aproape complet din volum tradiția arhivistică ardeleană. Tradiție care a adus gândire arhivistică occidentală în organizarea arhivelor la Sibiu și Brașov în deceniile 7 și 8 ale secolului al XIX-lea, selecționări de arhive la începutul secolului al XX-lea, practici excepționale de registratură (nefericit modificate de instrucțiuni administrative românești în 1925) etc. Dar, dincolo de toate acestea, furnizarea materialului documentar brut și neinterpretat este fundamentală, permițând cititorului să își formeze propria opinie în raport cu evenimentele istorico-arhivistice. Mie, de pildă, parcurgerea materialelor mi-a format o opinie contrară unui curent constant de autocaracterizare a Arhivelor ca instituție culturală. Parcurgând documentele este ușor de remarcat că prima luptă a Arhivelor nu a fost cea culturală; că relația – în ascendent constant de-a lungul timpului – cu creatorii în vederea unei constituiri corecte a arhivelor, de la

registratură la inventariere și eliminare din depozite, a fost covârșitoare. Acest lucru vine de altfel natural dacă suntem rațional conștienți de faptul că documentele dintr-o arhivă nu sunt create cu scop cultural; ele nu sunt întocmite ca produse “în sine”, ci pentru a fi dovadă că un anume fapt s-a produs la un anumit moment. Ele sunt produse care susțin activitățile umane, fiind mărturii cu puternică valență administrativ-juridică. Valoarea lor culturală, derivată, este mare pe termen lung tocmai pentru că îmbină expresia juridică cu contextul istoric, fiind mărturii autentice și credibile ale faptelor, evaluate ca atare nu de utilizatorii actuali, ci de contemporanii înșiși. Pentru a furniza mărturii documentare de calitate pentru activități culturale, Arhivele trebuie să se asigure că documentele sunt corect administrate de creatori. Acest lucru permite, atunci când utilitatea administrativă se reduce, să poată fi selectate acele materiale documentare care, prin context și conținut, sunt cele mai plauzibile a servi interesele instituționale (ale creatorului) și culturale (ale societății) pe termen lung. Ceea ce face – repet, așa cum am înțeles eu, subiectiv, documentele din acest volum – ca Arhivele Statului/Naționale să fie împinse de viața reală și propria istorie spre o dublă identitate, administrativ-culturală, și nu spre una strict culturală, așa cum se exprimau la un moment dat Ștefan Meteș și alți istorici.

În concluzie, consider că volumul, departe de a fi o simplă relatare despre trecut, utilă doar iubitorilor de (o anume) istorie, este relevant pentru prezent în orice încercare de a construi viitorul profesional și instituțional. Validarea sau nu în timp a unor soluții adoptate de cei de dinaintea noastră, înțelegerea proceselor care au condus în timp la formarea unor anume “tradiții” procedurale (devenite, uneori, dogme profesionale), atitudinea în fața unor contexte sociale și efectele lor pe termen lung – toate sunt informații pentru prezent. Informații brute, căci înțelepciunea rezidă exclusiv în modul în care acestea vor fi valorificate în îndeplinirea mandatului de instituție a Statului Român și a eticii de profesioniști ai arhivelor, în general.

Bogdan-Florin Popovici

VARIA

Conferința “Bucovina, Transilvania, Banatul, Crișana, Sătmarul și Maramureșul – 100 de ani de la Unirea cu România”

Vineri, 16 noiembrie 2018, la Facultatea de Arhivistică din cadrul Academiei de Poliție “Alexandru Ioan Cuza” s-a desfășurat conferința “Bucovina, Transilvania, Banatul, Crișana, Sătmarul și Maramureșul – 100 de ani de la Unirea cu România”, organizată în parteneriat cu Eurodidactica, Print Arhiv Paper, Euroins, Centrul Cultural al MAI, sponsor fiind ArchivIT.

Conferința s-a deschis la ora 9,30, în Sala Senatului, prin cuvântarea Iuliei Cheșcă, decanul Facultății de Arhivistică, care a adresat participanților un mesaj de bun venit. Au susținut apoi alocuțiuni Adrian Ivan, rectorul Academiei Naționale de Informații, Gheorghe Calopăreanu, rectorul Universității Naționale de Apărare “Carol I”, Cristian Anița, directorul Arhivelor Naționale ale României, Ioan Scurtu și Petre Țurlea de la Academia Oamenilor de Știință, Ileana-Maria Ratcu, prodecan la Universitatea din București. Tematica discursurilor a fost diversă: momente din Primul Război Mondial, provincii și personalități istorice românești, Marea Unire din 1918, rolul și importanța arhivelor ș. a.

A luat apoi cuvântul Magda Stan, profesor la Liceul Teoretic “Nicolae Iorga” din București, care a prezentat în plen “Enciclopedia digitală – România 1918 – oameni, momente și imagini”, coordonată de Radu Jugureanu.

În momentele ulterioare, participanții au fost invitați în holul clădirii pentru vernisarea expoziției “1918 – Anul Întregirii României”, care a fost prezentată de Mihai Nicolae, director general al S. C. Stefadina Comserv SRL.

Între orele 11.50-12.30 s-a desfășurat momentul “Semnal editorial”, fiind prezentate cu ajutorul unor proiecții, două lucrări recent apărute: *Unirea-măreția unui timp. Dicționar de personalități și instituții*, Editura Kult, 2018, prezentată de către autori: Carmen Bulzan, Gabriela Gîrmacea, Mihai Gojgar, Tudor Rățoi, și *Femeile României Mari. Destine din linia întâi* (Adina Berciu-Drăghicescu – coordonator, Radu Ștefan Vergatti, Mihail Ipate, Anemari Monica Negru ș. a.), apărută la București, Editura Muzeului Literaturii Române, în 2018, reprezentată de unul dintre autori, Anemari Monica Negru.

A urmat masa de prânz, iar după ora 14 s-au reluat lucrările conferinței. Comunicările au fost împărțite în două secțiuni.

Secțiunea 1, în Sala Senatului, a fost cordonată de moderatorii: Ileana-Maria Ratcu și Ligia-Maria Fodor. Primul referent a fost Doina Iavni, șef al Serviciului Județean Suceava al Arhivelor Naționale, care a prezentat studiul “Generația Marii Uniri-memorialistică din arhivele sucevene”, lucrare fundamentată pe manuscrisele unor participanți la Primul Război Mondial. A urmat Harieta Mareci-Sabol, de la Universitatea “Ștefan cel Mare” din Suceava și cercetător la Institutul “Bucovina” al Academiei Române, Rădăuți, cu un studiu

foarte interesant, intitulat “Crescând în umbra Războiului. Ipostaze ale copilăriei în Bucovina anilor 1914-1918”, referitor la viața unor copii bucovineni în anii Primului Război Mondial, refugiu, imaginea soldatului străin ș. a.

Arcadie Bodale, inspector superior la Serviciul Județean Iași al Arhivelor Naționale, a susținut comunicarea: “Documente referitoare la Bucovina în Primul Război Mondial în Arhivele de la Chișinău”, iar Ligia-Maria Fodor a vorbit despre “Românii bucovineni refugiați în România în timpul Primului Război Mondial în documente austriece”.

Marian Olaru, cercetător și directorul Institutului “Bucovina” fiind absent, comunicarea sa, “Consideratii privitoare la sfârșitul Primului Război Mondial și unirea Bucovinei cu Regatul României”, a fost prezentată de către cercetătoarea Rodica Jugrin.

După o pauză de cafea, sesiunea a continuat, alți referenții înscriși în această secțiune 1 fiind: Corneliu Mihail Lungu, președinte al Asociației Ștefadina, (cu lucrarea “Documente de arhivă despre Iancu Flondor-întregitor de Țară”), Alexandrina Cernov, din Cernăuți, Ucraina și membru de onoare al Academiei Române (“Personalități bucovinene ale Unirii”), Rodica Jugrin, cercetător la Institutul “Bucovina” (“Activitatea juristului bucovinean Vasile Bodnarescu (1880-1926) în preajma Marii Uniri”), Mihaela-Ștefăniță Ungureanu, cercetător la Institutul “Bucovina” (“Delegați ai comunității germane din Bucovina la Congresul general din 28 noiembrie 1918 – Alois Lebouton (1881-1936)”)), Valentin Fușcan, arhivist la Ministerul Finanțelor Publice (“Destrămarea Austro-Ungariei în documente de arhivă britanice”), Ileana-Maria Ratcu, de la Universitatea din București, Facultatea de Limbi și Literaturi Străine (“Teodor Bălan, autor al unui manual de istorie a românilor în limba germană (1919)”)) și Elena Pascaniuc, cercetător la Institutul “Bucovina” (cu studiul “Cântecul ritual-ceremonial de cătanie din Bucovina - o specie nereprezentativă?”).

Secțiunea 2, în Sala Mihail Kogălniceanu, moderată de Laurențiu Ovidiu Roșu și Ana-Felicia Diaconu, a inclus următorii istorici și arhiviști care au susținut comunicări: Daniel Cain, cercetător la Institutul de Studii Sud-Est Europene (“Din culisele reintrării României în Marele Război”), Gabriela Gîrmacea, de la Colegiul Național “Grigore Moisil” din Onești (“Documente din arhive într-o carte senzorială”), Laurențiu Ovidiu Roșu, șef al Serviciului Județean Caraș-Severin al Arhivelor Naționale (“Memorialiști bănățeni despre Marele Război”), Klara Gușeth și Marius Uglea, de la Serviciul Județean Maramureș al Arhivelor Naționale (“*Contemporani cu Marea Unire de la 1 Decembrie 1918. Contribuția maramureșenilor la săvârșirea și desăvârșirea Unirii*”), Anca Oana Otu, șef birou la Arhivele Militare Naționale Române (“Misiunea locotenent-colonelului Gheorghe Bereșteanu, reprezentantul Marelui Cartier General, în Transilvania, noiembrie-decembrie 1918”), Iulia Cheșcă (“Din istoria Transilvaniei în a II-a jumătate a secolului al XIX-lea. Aspecte privind raportul dintre Stat și Biserică”), Nicu Pohoăț de la Facultatea de Arhivistică (“Aurel Vlad – un luptător pentru Marea Unire”).

După o pauză de cafea, s-a continuat cu susținerea comunicărilor, Ana-Felicia Diaconu, director de departament la Facultatea de Arhivistică prezentând studiul “Heraldica Marii Uniri”, iar Mihai Georgiță, șeful Serviciului Județean Bihor al Arhivelor Naționale referindu-se la “Bihorul în contextul Marii Uniri”.

George Damian Mocanu, jurnalist, a descris *Proiectul Saecularia.ro: istoria unirii românilor în imagini*, a criticat argumentat scoaterea fotografiilor din fondurile de proveniență și crearea fototecii, cu descrieri de poze vagi, prozaice. Jurnalistul a subliniat și existența la Arhiva Națională de Filme a unui singur film românesc din epocă despre Primul Război Mondial.

Foarte interesantă a fost comunicarea Ioanei Moisiș, care, deși absolventă a Facultății de Matematică – Universitatea București (neavând așadar o specializare în domeniul Istoriei), a susținut o prezentare documentată, descriind prin documente și poze originale, păstrate în arhiva familiei, o personalitate istorică din familia sa: “Constantin Moisiș”.

În programul secțiunii 2 au mai fost înscriși Cristina Dina Țineghe, șef al Biroului Județean Ilfov al Arhivelor Naționale (cu studiul “Dezbaterile privind stabilirea graniței de vest la Conferința de pace de la Paris”), Raul Ionuț Rus, șeful Serviciului Județean Timiș al Arhivelor, Naționale (“Arhivele Banatului după 1918”), și Sime Pirotici, de la Facultatea de Arhivistică, care a susținut comunicarea “Unele aspecte ale naționalismului oglindite în literatura interbelică”.

În cadrul fiecărei secțiuni, în final, au avut loc dezbateri, s-au formulat întrebări și s-au discutat diverse teme de interes pentru cercetare, iar conferința s-a închis la orele târzii ale serii.

Monica Negru

Sesiunea de comunicări științifice “Patrimoniul cultural național scris în Capitala României Mari”

În ziua de 17 septembrie 2018, la Biblioteca Centrală Universitară “Carol I” s-a desfășurat sesiunea de comunicări științifice “Patrimoniul cultural național scris în Capitala României Mari”.

Sesiunea a început la ora 10:00, în Sala de Consiliu, cu cuvântul de salut adresat de Mireille-Carmen Rădoi, directorul general al Bibliotecii Centrale Universitare “Carol I”. Apoi, a luat cuvântul Ioan Cristescu, directorul Muzeului Național al Literaturii Române, care s-a scuzat că nu poate prezenta studiul său “Perpessicius și Vatamaniuc – Mari editori eminescieni”, deoarece trebuie să participe chiar în dimineața aceea, la realizarea unei emisiuni, împreună cu Mireille Rădoi și academicianul Constantin Bălăceanu-Stolnici. Academicianul Constantin Bălăceanu-Stolnici a ținut un scurt discurs despre importanța, necesitatea și dificultățile conservării patrimoniului scris.

După plecarea celor trei, moderatorul sesiunii, Doru Bădără, a deschis prima secțiune a sesiunii, “Cărți, cărțurari și idei”, cu o scurtă cuvântare, apoi a dat cuvântul arhimandritului Mihail Stanciu (Mănăstirea Antim), care a prezentat studiul “Contribuția Sfântului Antim Ivireanul la întărirea ortodoxiei și a conștiinței naționale românești”.

Sesiunea a continuat cu cuvântarea lui Radu Ștefan Vergatti (membru al Academiei Oamenilor de Știință), care a prezentat, foarte sistematic și argumentat, studiul “Cărțurari și bibliografi bucureșteni din perioada interbelică”. Vorbitoarea a descris mulți cărțurari, printre care Emanoil Bocuța, Șerban Cioculescu, Liviu Reboreanu, Vasile Voiculescu, Mihail Sadoveanu.

Apoi, Marius-Nicolae Șerban (Biblioteca Sfântului Sinod) a prezentat comunicarea “Cântăreți și cărți de muzică bisericească din prima jumătate a secolului al XX-lea”.

Prima secțiune a sesiunii s-a încheiat cu comunicarea intitulată “Revista Fundațiilor Regale – 1948, anul «minus unu»”, susținută de Letiția Constantin (Biblioteca Națională a României), care a prezentat istoricul revistei și contextul său istoric.

Bogdan Roman (Biblioteca Centrală Universitară “Carol I”), ultimul istoric înscris la această secțiune fiind absent, s-a luat o pauză între 13:00 și 13:30. Participanții la sesiune au stat de vorbă la o cafea și un bufet în salonul “Regina Maria” al Bibliotecii Centrale Universitare.

A doua secțiune a sesiunii, în condițiile lipsei Anei Dumitran de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, a început cu comunicarea prezentată de Mariana Lazăr (Muzeul Național Cotroceni) cu titlul “Considerații generale privind fondul de carte veche și bibliofilă din patrimoniul Muzeului Național Cotroceni”. Mariana Lazăr a prezentat fondurile de carte veche deținute de Muzeul Cotroceni, a menționat proveniența și evoluția acestor fonduri în anii regimului comunist din România.

Daniela Lupu de la Muzeul Municipiului București a citit studiul “Patrimoniul de carte veche și cu valoare bibliofilă din Biblioteca Muzeului Municipiului București” și a comentat un material powerpoint.

Doru Bădără (Biblioteca Centrală Universitară “Carol I”) a susținut comunicarea “Colecția Bibliotecii Centrale Universitare «Carol I» și îmbogățirea Bibliografiei românești vechi”.

Sesiunea s-a încheiat cu secțiunea “Manuscrise în mari colecții”, care a fost deschisă de arhim. Policarp Chițulescu (Biblioteca Sfântului Sinod), cu comunicarea “Ioan Bianu – corespondență inedită cu preotul Nicolae M. Popescu”.

Apoi, Gabriela Dumitrescu de la Biblioteca Academiei Române a prezentat comunicarea “Cartea regilor – manuscris din secolul al XVIII-lea în colecțiile Bibliotecii Academiei Române”, susținută și de un material powerpoint.

Subsemnata am susținut referatul “Arhivele și mișcarea feministă în România interbelică. Fondurile «Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române» și fondul familial Cantacuzino (documente, scrisorii, memorii, ziare,

fotografii)” și un material powerpoint. Am subliniat, de la început, că documentele arhivistice reprezintă o parte importantă a patrimoniului național, de exemplu fondurile *Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române și Familial Cantacuzino* dețin numeroase, diverse și importante acte: scrisori, memorii, jurnale, apeluri, programe, afișe, procese verbale, presă, fotografii ș. a. Aceste documente transmit informații relevante, referitoare la istoria unor asociații feministe, a unor femei reprezentative în diverse domenii din anii interbelici, a inițiativelor sociale, medicale, educative ale femeilor din anii Primul Război Mondial. Tematica feministă este încă puțin tratată de istoricii români, iar păstrarea patrimoniului arhivelor necesită importante investiții, specialiști și un personal specializat, destinat conservării documentelor istorice.

Sesiunea a continuat prin prezentarea susținută de Andreea-Mihaela Badea (Biblioteca Centrală Universitară “Carol I”) a referatului “Din corespondența lui Demostene Russo aflată în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare «Carol I»” și a unor imagini powerpoint.

La sfârșitul sesiunii, Filica Drăghici (Biblioteca Centrală Universitară “Carol I”) a prezentat comunicarea “«Înfruntarea jidovilor» – manuscrisul de la Mănăstirea Căprioara”.

În final, au avut loc discuții, s-au formulat diverse opinii ale participanților referitoare la necesitatea și posibilitățile salvării patrimoniului scris. A rămas ca Biblioteca Centrală Universitară să publice studiile prezentate la această sesiune.

Monica Negru

Sesiunea Internațională a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța – PONTICA 2018, Ediția LI

La 3 octombrie, miercuri, orele 11.00-14.00, în Aula “Adrian Rădulescu” a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța (MINAC), a avut loc deschiderea oficială a Sesiunii Științifice Internaționale PONTICA 2018. Au luat cuvântul: Decebal Făgădău, Primarul Constanței, Marius Horia Țuțuianu, Președintele Consiliului Județean Constanța, Sorin Marcel Colesniuc, Directorul General al MINAC. Toți oficialii au subliniat importanța sărbătoririi Centenarului Marii Uniri, a 140 de ani de la Unirea Dobrogei cu România, a ctitorului Adrian Rădulescu și digitalizarea Analelor Dobrogei.

În acest context a avut loc prezentarea filmului *Adrian V. Rădulescu-ctitorul*, o producție Imago Studio, finanțat de cotidianul “ZIUA de Constanța”, cu sprijinul MINAC. Totodată a avut loc lansarea ediției digitalizate a revistei “Analele Dobrogei”, serie veche (1920-1938) (varianta electronică, accesibilă pe site-ul <https://www.minac.ro> și pe www.ziuaconstanta.ro). De asemenea, s-a desfășurat vernisajul expozițiilor “Centenarul Marii Uniri” și “Două zile cât un

veac ... 28 iunie 1940 și 22 iunie 1941” și lansarea volumului *Prizonier în țara mea*.

Marian Bănică, consilier județean Constanța, a prezentat “Istoria unui succes neprogramat. Accesarea fondurilor europene pentru patrimoniul cultural județean constănțean 2016-2018”. El a precizat că prima jumătate a anului european al patrimoniului cultural a consfințit semnarea unor contracte cu finanțare europeană de peste 12 milioane de euro, ce propun între altele lucrări ample de infrastructură și dotare la obiective majore ale patrimoniului județean precum Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Edificiul Roman cu Mozaic, Mormântul pictat Hypogeu, toate trei amplasate în municipiul Constanța, sau Cetatea Carsium din Hârșova.

Comunicările au fost organizate pe secțiuni: pre și protoistorie, cercetări privind creștinismul timpuriu în spațiul românesc și sud-estul european – abordări și perspective, greco-romană, medievală, numismatică și modernă-contemporană. La toate secțiunile, profesori, cercetători, jurnaliști veniți de la institute de cercetare, muzee, arhive și școli din toată țara, au prezentat diverse comunicări.

Sesiunea de comunicări a început miercuri, 3 octombrie, ora 16. Secția Modernă-Contemporană avea propuși ca moderatori pe cercetătorii Dumitru Preda și Ion Bitoleanu, care au lipsit, fiind supliți de Daniela Pătrașcu și Lavinia Dumitrașcu.

În condițiile absențelor cercetătorilor Ion Bitoleanu, Radu-Ștefan Vergatti, Cristina-Narcisa Vergatti, Dumitru Preda, sesiunea a fost deschisă cu comunicarea arhitectului Gheorghe Radu Stănculescu: “Notițe de război inedite ale unui locotenent de artilerie (1916-1917). Dintr-o arhivă de familie”. Autorul a prezentat un mic carnet cu notițe fugare din primele linii ale frontului, aparținând unui ofițer de artilerie (găsit după decenii, într-un garaj). Primele luni dramatice ale participării armatei române la război (între 10/23 august 1916 și 19 martie/1 aprilie 1917) sunt descrise cu notițe sumare, scrise la lumina opaițelor tranșeelor și evidențiază atât tensiunea derutei militare românești din primele săptămâni de luptă cu armatele Puterilor Centrale, cât și semne ale revenirii moralului ostașilor români. Notele tânărului artilerist, ofițer de carieră, ajuns mai târziu general, combatant în diferite funcții de comandă în ambele războaie mondiale, evocă motivația deosebită a multor ostași români chemați să apere idealul național al țării, în momente istorice deosebit de grele.

Subsemnata am susținut comunicarea “Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române și Mausoleul de la Mărășești”. În contextul Centenarului și al descoperirii în fondul SONFR a 68 de dosare referitoare la ridicarea Mausoleului de la Mărășești, m-am hotărât să scriu un studiu despre această operă, inițiată și ridicată cu eforturile femeilor. Am găsit în arhive multe fotografii, planuri, programe, scrisori pe care le-am scanat și am realizat un material powerpoint. De la început, am evidențiat că la congresul SONFR din 1919, s-a hotărât construirea unei cripte mortuare și a unui mare cavou, precum și ridicarea unei biserici (Biserica Neamului). S-a stabilit un comitet executiv pentru construirea

mausoleului, din care făceau parte: Prințesa Alexandrina Cantacuzino (președintă a SONFR), Zefira Voiculescu (secretară SONFR), Nicolae Iorga, generalul Constantin Cristescu, primarul orașului Mărășești, G. U. Negropontes ș. a. Acest comitet a organizat numeroase chete publice pentru a aduna banii necesari construcției. În criptele mausoleului au fost reînhumate osemintele eroilor de la Mărășești, între care și cele ale generalului Eremia Grigorescu. Cu mai multe întreruperi, ridicarea Bisericii Neamului de la Mărășești a durat până în 1938, când, la 18 septembrie, în prezența Regelui Carol II, a avut loc inaugurarea Mausoleului.

Ligia Dima, director la Biblioteca Județeană “Panait Cerna” din Tulcea, a vorbit despre “Marin Șelaru – un erou necunoscut al orașului Babadag, județul Tulcea”. Marin Șelaru s-a născut în localitatea Urlueasca, județul Olt, la 9 aprilie 1895. Ca orice tânăr, a fost înrolat și a luptat pe front. Pentru acest lucru, Ministerul de Război l-a răsplătit cu brevete și medalii. Ligia Dima a prezentat aspecte importante din viața lui Marin Șelaru, povestea familiei, fotografii și documente păstrate în arhiva familiei.

A urmat o pauză de cafea, apoi sesiunea a continuat. Istoricul Adrian Ilie lipsea, drept pentru care și-a susținut studiul Iulia-Cristina Bulacu. Profesoara a prezentat liber o interesantă comunicare: “Capitala sub ocupație. Aspecte de viață cotidiană”. În anul 1916, orașul București era ocupat de trupele germano-bulgare și, din acel moment până la finalul războiului, populația a avut de suferit și de suportat condiții foarte grele de trai. Noua stăpânire a instaurat un program de funcționare pentru toate instituțiile publice sau private, indiferent de tipul lor. Au fost introduse cartelele, simultan cu rechizițiile aplicate civililor, care erau prădați de bunurile lor, mai ales de către nemți. A apărut fenomenul speculei și populația a ajuns să aibă ca principală preocupare lupta pentru supraviețuire. Autoarea a subliniat importanța ziarelor românești și a celor germane, a memoriilor ca surse de informare, care redau atmosfera și viața cotidiană a cetățenilor Capitalei. Totodată, există în arhive informații despre aprovizionarea Bucureștiului, inclusiv din Constanța, pe căi de tip contrabandă.

Apoi a luat cuvântul Daniela Pătrașcu, care a prezentat studiul “Preoți militari gorjeni în Basarabia (1918-1919)”. A vorbit despre prezența a doi preoți militari gorjeni: Dumitru Murărețu, preot al Regimentului nr. 39 Infanterie, respectiv Dumitru Elian, preot al Regimentului nr. 5 Vânători la campania armatei române din Basarabia, începută în ianuarie 1918. În cursul anului 1919, un alt preot militar gorjean, Grigore Prejbeanu, a activat ca preot al Ambulanței Diviziei a XIV-a Infanterie, unitate dislocată în localitatea Cotiugenii Mari, în apropierea cetății Soroca.

Paul Dominte a susținut comunicarea “Momente vesele și triste din viața lui Onisifor Ghibu”. Profesorul a demonstrat că Onisifor Ghibu a fost unul dintre corifeii Unirii, care a contribuit, în mod decisiv, la Unirea Basarabiei cu România. Acesta și-a adus aportul, în primul rând, la redeșteptarea românismului în spațiul basarabean, contribuind la redescoperirea limbii române, a tradițiilor și, mai ales, a istoriei. La fel ca și în zilele noastre, basarabenii susțineau și credeau că sunt de

neam moldovenesc și vorbitori ai limbii moldovenești, diferiți de români. Inițial, basarabenii nu se gândeau la unire, ci la autonomie în cadrul statului rus. Interesant este că Onisifor Ghibu a reușit să contribuie la redeșteptarea acestora, la înființarea partidului politic pro-unionist și la înființarea învățământului românesc.

Daniel Citișigă a vorbit despre “Minoritatea maghiară și problema autonomiei Transilvaniei în perioada interbelică”. Destrămarea Imperiului Austro-Ungar avea să aducă o schimbare atât a granițelor din Europa Centrală, cât și a statutului diferitelor comunități etnice. Unul dintre cele mai afectate astfel de grupuri etnice avea să fie cel al maghiarilor din Bazinul Carpatic, mai ales după ce Tratatul de la Trianon s-a dovedit mult mai dur decât se așteptau autoritățile de la Budapesta. În condițiile în care Transilvania revenea României, un subiect de interes avea să fie autonomia Transilvaniei, temă vehiculată atât în cercurile transilvane ale românilor, cât și ale maghiarilor. Autorul a prezentat viziunea unora dintre liderii comunității maghiare din Transilvania, influența Budapestei în această chestiune, dar și reacția oamenilor politici de la București privitoare la o astfel de abordare în perioada interbelică.

Remus Macovei, colonel în retragere, a prezentat studiul “Instalarea autorităților românești în Dobrogea sub protecția militarilor Puterilor Aliate (noiembrie–decembrie 1918)”. În perioada noiembrie 1918–decembrie 1919, Dobrogea s-a aflat sub ocupația trupelor Puterilor Aliate. Acestea au asigurat ordinea internă, au protejat și controlat instalarea autorităților românești. Reprezentanții Puterilor Aliate, la solicitarea guvernului bulgar, nu au permis trupelor române să pătrundă în Dobrogea. Autoritățile românești civile au fost însoțite la instalare doar de trupe de jandarmi.

Prima zi a sesiunii s-a finalizat cu discuții între istoricii prezenți, care au continuat până târziu la un bufet oferit la muzeu de către organizatorii sesiunii.

Joi, 4 octombrie 2017, în Sala 6 (“Independenței”), între orele 9.00 și 13.30, s-au desfășurat lucrările Secțiunii “140 de ani de la Unirea Dobrogei cu România”. Participanții și lucrările lor au fost: Dumitru-Valentin Pătrașcu, “Generalul Gheorghe Anghelescu – primul comandant al Diviziei Active”; Lavinia Dumitrașcu, “Două documente inedite despre Arab Tabia”; Florin C. Stan, “Preluarea Dobrogei și autoritățile ruse (1878-1879)”; Răzvan Raul Ivan, “Administrarea orașului Küstenge la 1879”; Marian Săvulescu și Mariana Păvăloiu, “Generalul de Marină Nicolae Dimitrescu-Maică – pro și contra”; Costel Coroban, “Dobrujan Towns (Constanta, Medgidia, Hârsova, Tulcea) in Nurses’ Diaries during the Great War”.

După o pauză de cafea, sesiunea a continuat cu Cristian Constantin, “Interese economice rusești la Dunărea de Jos: Societatea rusă de navigație pe Marea Neagră și Dunăre (sfârșitul secolului al XIX-lea–începutul secolului al XX-lea)”; Emanuel Ploeanu, “Dobrogea în Primul Război Mondial – percepții ale presei din Statele Unite și Marea Britanie”; Constantin Ardeleanu, “Dobrogea în aprecierile unor experți occidentali în pregătirea Conferinței de Pace (1917-

1918)”; Arthur Viorel Tuluș, “Romania’s foreign trade through the ports of maritime Danube (1919-1940)”; Mioara Ioniță, “Dobrogea lui Anatole Magrin”.

În a doua parte a zilei de 4 octombrie 2018, s-au desfășurat lucrările Secției Modernă-Contemporană, moderatori fiind Mariana Cojoc și Davide Zaffi, iar secretar Oana Grigoruță.

În condițiile întârzierii cercetătorului Sorin Cristescu, sesiunea a fost deschisă de Mariana Cojoc, care a citit studiul “Semnificația geostrategică a Constanței la finele Primului Război Mondial”.

Apoi, istoricul Sorin Cristescu a vorbit liber și argumentat despre un document german, “Gospdăria de război” de Klaus Fritz Mann, o documentare a jafurilor săvârșite de nemți în teritoriul românesc ocupat, elaborată chiar de către cei care le-au săvârșit. Broșura “Gospodăria de război” a lui Klaus Fritz Mann (1883-1979) a fost publicată imediat după încheierea păcii de la București din 7 mai 1918. Destinată a arăta “binefacerile” aduse locuitorilor Munteniei de către ocupanți, broșura arată amploarea jafurilor săvârșite de Puterile Centrale asupra resurselor României și cât de importante au fost aceste resurse pentru războiul dus de Germania și Austro-Ungaria.

Sesiunea a continuat cu prezentarea “Conferința de pace de la Paris (1919-1920). Memoriile românilor din Balcani” de către istoricul Robert Stănciugel. Acesta a subliniat că studiul problemelor privind evoluția Balcanilor în secolele al XIX-lea-al XX-lea a reprezentat și reprezintă în continuare o prioritate istoriografică, dată fiind și complexitatea particulară a subiectului. Autorul a menționat că încearcă să prezinte unele aspecte mai puțin cunoscute și, totuși, definitorii, legate de evenimentele desfășurate la Conferința de Pace de la Paris, din prisma relațiilor dintre țările sud-est europene.

Problema minorităților naționale din sud-estul european i-a preocupat constant pe istorici și pe oamenii politici din zonă și din afara ei. Tratatul de pace din anii 1919-1923 și activitatea Societății Națiunilor au pus în lumină ideea unui mecanism care să asigure protecția minorităților. Sutele de mii de români ce trăiau în Peninsula Balcanică, mereu diminuați și amenințați cu dispariția, au fost considerați parte componentă a românismului și, ca atare, s-a căutat, în toate formele – multe insuficiente sau neadecvate –, salvarea lor ca etnie, în special prin menținerea și extinderea unei rețele școlare, prin biserici proprii, prin forme de asociere culturală, prin răspândirea de publicații etc.

Davide Zaffi a susținut comunicarea “Rude la distanță. România și Italia 1918-1919”. Cercetătorul și-a susținut opiniile: că Primul Război Mondial a fost un test pentru relațiile politice, culturale, spirituale între România și Italia, că inițial, împreună în Tripla Alianță (care nu era o Alianță, ci prețul care trebuia plătit de fiecare în parte pentru prietenia nemțească), apoi, împreună, în neutralitate (gata să o părăsească la momentul potrivit) și în război (Italia împotriva Austriei, simpatizând cu Ungaria, România împotriva Ungariei, simpatizând cu Austria), apoi la Conferința de Pace de la Paris. Se pare că toate acestea arată că rudenia de limbă, de rasă (cum se spunea) și de mentalitate nu ajută, neapărat, la o apropiere.

Comunicarea prezintă atitudinea reciprocă a celor două țări în lunile negocierilor de pace și încearcă să tragă unele concluzii asupra relațiilor româno-italiene poate valabile și pentru perioade obișnuite.

Corina Apostoleanu, directoarea Bibliotecii Județene “I. N. Roman” din Constanța, a citit studiul: “Presa dobrogeană în anii de după Marele Război: evoluție și limbaj”. Autoarea a susținut că presa dobrogeană a trecut, de-a lungul existenței sale, prin diferite etape de dezvoltare, în funcție de realitățile sociale. În anii Primului Război Mondial, presa dobrogeană a încetat să apară, din motive de cenzură. După reluarea activității unor periodice, s-au constatat schimbări și influențe date de evenimentele prin care a trecut provincia istorică Dobrogea. Limbajul utilizat de presă și evenimentele surprinse pot fi considerate perspective din care poate fi privită societatea românească după Primul Război Mondial.

După o pauză de cafea, Elena Zîrnă, de la Arhivele Militare Pitești, a prezentat “Biografia și personalitatea colonelului Alexandru Dumitrescu, șeful Serviciului Foto-cinematografic al Armatei române, între anii 1924 și 1930”. Autoarea a evidențiat că era un om cu o cultură aleasă, ofițer cu o carieră militară înfloritoare, profesor al tehnicii cinematografice și telegrafice, editor al multor studii de specialitate; colonelul Alexandru Dumitrescu s-a născut la 2 octombrie 1896, în Dâmbovița, și a domiciliat, o perioadă de timp, în Constanța. Între anii 1924 și 1930, a fost șeful Serviciului Foto-Cinematografic al armatei române, a participat la cel de-al Doilea Război Mondial. Seriozitatea, conștiinciozitatea, puterea de muncă, dragostea de țară și de oameni l-au caracterizat pe acest brav ofițer întreaga sa viață.

Oana Grigoruță, muzeograf la MINAC, a vorbit despre “Suspiciuni de spionaj pe navele de pescuit și comerciale aflate în portul Constanța în primii ani ai celui de-al Doilea Război Mondial”. Aflat la începutul cercetării, prezentul studiu ilustrează existența suspiciunilor de spionaj pe vasele comerciale și de pescuit din portul Constanța, precum și procedura de cercetare în astfel de situații. Un caz elocvent îl reprezintă vasul de pescuit “Marea Neagră”, care a intrat în atenția autorităților după ce consulul britanic la Constanța a semnalat activitatea suspectă a acestuia, precum și pe cea a căpitanului Iosef Junker, cetățean german.

Istoricul Marian Zidaru a prezentat studiul “Documente britanice privind poziția Comitetului pentru probleme teritoriale la Conferința de pace din Franța reflectată în Raportul nr. 1 din 6 aprilie 1919”. Istoricul a subliniat că studiul său prezintă și analizează principalele prevederi teritoriale ale Raportului Comitetului pentru probleme teritoriale. Comisia pentru studiul chestiunilor teritoriale referitoare la România și Iugoslavia a fost una dintre cele mai importante comisii de la Conferința pentru pace din 1919-1920. În concordanță cu instrucțiunile date în ședința din 1 februarie 1919 de către Consiliul aliat, Comitetul a studiat problemele teritoriale luând în discuție revendicările românești. După examinarea succesivă a chestiunii Basarabiei, Bucovinei, Transilvaniei și Banatului, Comisia a propus delimitarea frontierei regiunilor.

Claudia Ilie fiind absentă, sesiunea a continuat cu Mirela Stîngă, o jurnalistă foarte tânără, care a prezentat materialul “Teatrele constănțene în primii ani postdecembriști”. După evenimentele din Decembrie 1989, marea provocare a societății românești, în ansamblul ei, a fost adaptarea la democrație, aspect care s-a reflectat și în viața culturală. Procesul a fost greu și nu lipsit de complicații nici pentru teatrele constănțene, parte importantă a peisajului cultural dobrogean. Cele trei teatre ale Constanței, înființate în timpul regimului comunist: Teatrul Dramatic – cu profil de dramă și comedie, având și secție de Păpuși, Teatrul Liric Constanța – cu profil de operă și operetă – și Teatrul de revistă “Fantasio” au trebuit să facă față noilor provocări. Unele secții au devenit instituții de sine stătătoare. Este vorba despre Teatrul de Balet Clasic și Contemporan – care funcționa, din 1978, ca secție a Teatrului “Fantasio” – și orchestra simfonică – înființată în 1979, ca secție a Teatrului Liric. Unele probleme vechi au persistat și după 1989, dar au apărut și altele noi: sălile goale de spectacole, un val de transferuri și ieșiri la pensie ale angajaților instituțiilor de cultură, corelate cu concurența făcută de televiziune și cu lipsa unui program repertorial și de promovare bine pus la punct. La toate acestea s-a adăugat și apariția unor spectacole de calitate îndoielnică, efect al înființării trupelor particulare și al unei libertăți greșit înțelese.

Sesiunea s-a încheiat cu comunicarea lui Mihai Nicolae “Descoperirea geografiei românilor de pretutindeni”. Comunicarea face o trecere în revistă a etapelor cronologice ale răspândirii românilor în lume, de la primii cronicari, cărturarii români, până la primele politici ale statului român în favoarea românilor aflați în afara teritoriului național; teoretizarea statutului românilor din străinătate în studiile din perioada interbelică, până la înființarea Departamentului pentru românii de pretutindeni, respectiv crearea ministerului cu același nume.

În ultima zi a sesiunii, pe 5 octombrie, autoritățile au organizat o excursie de documentare la Muzeul de Arheologie și obiectivele arheologice din Silistra. Unele probleme nu au permis autocarului trecerea Dunării pe bac, drept pentru care excursia s-a rezumat la participarea la ceremonia de numire a școlii din comuna Dorobanțu (jud. Călărași) – Școala Gimnazială “Prof. univ. dr. Adrian V. Rădulescu”, la inițiativa cotidianului ZIUA de Constanța.

Monica Negru

Contributors

Renata-Gabriela BUZĂU, Neamț Museum National Complex, Târgu-Neamț Museum of History and Ethnography; **research fields:** Modern History; History of Culture; History of Education

Ioan DRĂGAN, National Archives of Romania, Bucharest; **research fields:** Medieval World; Romanian Elites in Transylvania in the Middle Ages; History of the Romanian Archives; Editing of the Medieval Documents; **recent publications:**
- *Nouă paradigmă în arhivistică și efectele ei asupra cercetării istorice*, in *Între profesie și pasiune. Istoriografia românească la început de mileniu* (coord. Ioan-Aurel Pop & Ioan Bolovan & Oana Mihaela Tămaș), Cluj: Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Școala Ardeleană, 2017, p. 249-268
- *Arhivele românești la început de mileniu. Preliminarii pentru o strategie*, in *Istoria ca datorie. Omagiu academicianului Ioan Aurel Pop la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Cluj: Centrul de Studii Transilvane, 2015, p. 1051-1064
- *Les nobles surnommés More au service de la famille Hunyadi* [= <http://renaissance.elte.hu/wp-content/uploads/2013/09/Ioan-Dragan-Les-nobles-surnommes-More-au-service-de-la-famille-Hunyadi.pdf>]

Marina ÎNGUSTU, University of Bucharest, Faculty of Letters; **research fields:** history of childhood and motherhood in the early and modern Romanian space; **recent publications:**
- *Copiii Evului Mediu, adulți în miniatură: o analiză critică a teoriei lui Philippe Ariès*, in *Eurostudii* (ed. by Simona Drăgan & Constantin Emil Bucur), 1, Bucharest: Bucharest University Press, 2019, p. 23-34

Șerban MARIN, National Archives of Romania, Bucharest; **research fields:** Medieval History of Venice; Venetian Chronicles; Venetian Historical Writing; Classical Crusades; Venetian-Byzantine and Venetian-Muslim Relations; Venetian Palaeography; Editorial Activity; **recent publications:**
- *The Venetian Historical Writing and Its Immobilisms*, in *The Byzantine-Ottoman Transition in Venetian Chronicles. La transizione bizantino-ottomana nelle cronache veneziane* (ed. by Sebastian Kolditz & Markus Koller), Rome: Viella, 2018, p. 57-107
- *Il mito delle origini. La cronachistica veneziana e la mitologia politica della città lagunare nel medioevo*, Ariccia: Aracne editrice, 2017, 496 pages
- *Some Considerations regarding Manuscripts It. VII, 1274-1275 at Marciana National Library, ascribed to Gasparo Zancaruolo*, "Revista Arhivelor. Archives Review" 94 (2017), 1-2, p. 44-84

- *Venice, Byzantium and the Muslims (prior to 1345) According to the Chronicle Ascribed to Antonio Donato*, "Vizantiyskiy Vremennik" 101 (2017), p. 299-322
- *Venice and Adrianople in 1204-1205. Some Considerations*, in *Venezia e l'Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l'Età moderna* (ed. by Grigore Arbore-Popescu & Cristian Luca), Treviso: Antiga, 2017, p. 11-25

Stelian OBIZIUC, Ministry of Foreign Affairs, Unit of Diplomatic Archives, Bucharest; **research fields**: International Relations in the pre-Modern Period; 16th Century Transylvania; History of Romanian Diplomacy; **recent publications**:

- (with Ottmar Trașcă) (ed. of) *Diplomați români în slujba vieții. Constantin I. Karadja și salvarea evreilor români din Europa în timpul celui de-al Treilea Reich (1932-1944)*, Cluj: Argonaut, 2017, 910 pages
- (with Ottmar Trașcă) (ed. of) *Constantin I. Karadja, Manual diplomatic și consular*, Cluj: Argonaut, 2013, 1152 pages

Alexandru SIMON, Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies; **research fields**: Medieval State-Building; Later Crusades; Medieval Geopolitics; **recent publications**:

- *Al treisprezecelea apostol: Valachorum regulus*, Cluj: Centrul de Studii Transilvane, 2017, 258 pages
- (with Adrian Ioniță & Beatrice Kelemen) *AL WA: prințul negru al Vlahiei și vremurile sale*, Cluj: Argonaut, 2017, 788 pages
- (with Ioan-Aurel Pop & Daniela Marcu Istrate & Tudor Sălăgean) *De vertice montis: Feleacul, Clujul și Transilvania*, Cluj: Centrul de Studii Transilvane, 2017, 160 pages
- *Habsburgs, Jagiellonians and Crusading: The Wallachian Case in the 1470s*, in *The Jagiellonians in Europe: Dynastic Diplomacy and Foreign Relations* (ed. by Atilla Bárány), Debrecen: University of Debrecen "Lendület", 2016, p. 53-68
- *How to Finance a Greek Rite Athlete: Rome, Venice and Stephen III of Moldavia (1470s-1490s)*, in *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge. Financement et logistique* (ed. by Daniel Baloup & Bernard Doumerc), Toulouse: Presses Universitaires du Midi, 2015, p. 307-329

Mircea STĂNESCU, National Archives of Romania, Bucharest; **research fields**: History of Communism; Recent History; **recent publications**:

- (ed. of) *Documentele reeducării, I-II*, Bacău: Vicovia, 2013, 2018

Laurențiu-Ștefan SZEMKOVICS, National Archives of Romania, Bucharest; **research fields**: Archives Studies; History; Heraldry; Sigillography; Phaleristics; Vexillology; **recent publications**:

- *Documente de la Constantin Brâncoveanu referitoare la Mănăstirea Brâncoveni și la localități din județele Olt și Romanați (1688-1713)*, Slatina: Episcopia Slatinei, 2018, 176 pages

- *Documente de la Constantin Brâncoveanu privitoare la Mănăstirea Hurezi și la unele localități din județul Vâlcea (1691-1714)*, Brăila: Istros, 2017, 246 pages
- *Documente de la Constantin Brâncoveanu referitoare la Mănăstirea Argeșului (1688-1703)*, Pitești: Ordessos, Muzeul Județean Argeș, 2016, 146 pages
- *Steme din emblemele unor matrice sigilare care au aparținut suveranilor României (1867-1947)*, Brăila: Istros, 2015, 167 pages
- *Blazoane individualizând familii nobile de origine română din Transilvania (secolele XVI-XIX)*, București: Moroșan, 2014, 367 pages
- *Matrice sigilare aparținând Ministerului de Interne și unor structuri polițienești (1831-1931)*, București: Editura Ministerului Administrației și Internelor, 2012, 216 pages

Ottmar TRAȘCĂ, “George Barițiu” Institute of History, Cluj; **research fields:** Romanian-German Relations, 1933-1944; Romanian-Hungarian Relations and Transylvanian Affairs, 1939-1947; the Communist Regime in Romania; the Collectivization of Agriculture in Romania, 1949-1962; (German, Hungarian, British) Intelligences, 1933-1945; the Holocaust in Romania; **recent publications:**

- (with Stelian Obiziuc) (ed. of) *Diplomați români în slujba vieții. Constantin I. Karadja și salvarea evreilor români din Europa în timpul celui de-al Treilea Reich (1932-1944)*, Cluj: Argonaut, 2017, 910 pages
- (in co-operation) *The Waffen-SS. A European History*, Oxford, Oxford University Press, 2016, 374 pages
- (with Csaba Békés & László Borhi & Peter Ruggenthaler) (ed. of) *Soviet Occupation of Romania, Hungary and Austria. 1944/45-1948/49*, Budapest-New York: Central European University Press, 2015, 390 pages
- *Relațiile politice și militare româno-germane. Septembrie 1940-august 1944*, Cluj: Argonaut, 2013, 917 pages

Petronel ZAHARIUC, “Alexandru Ioan Cuza” University, Iași, Faculty of History; **research fields:** Medieval History; pre-Modern History; **recent publications:**

- (with Marius Chelcu & Silviu Văcaru & Cătălina Chelcu & Sorin Grigoruță) (ed. of) *Documenta Romaniae Historica*, A series: *Moldova*; IX: 1593-1598), Bucharest: Editura Academiei Române, 2014, 663 pages
- (with Lucian Lefter) (ed. of) *Documentele familiei Miclescu. Colecția Emil S. Miclescu*, Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, 2014, 565 pages
- (with Florin Marinescu & Ioan Caproșu) (ed. of) *Documente românești din Arhiva Mănăstirii Xiropotam de la Muntele Athos*, II, Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, 2013, 323 pages
- (with Ovidiu Cristea & Gheorghe Lazăr) (ed. of) *Aut viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, 2012, 651 pages

Revista Arhivelor. Archives Review contains the following headings:

- “Archive Studies” (archival theory and practice)
- “Studies of History” (including paleography, diplomacy, museography, sigillography, heraldry, numismatics, miniature, and other special sciences related to history; the history studies focus on the records/documents use)
- “*Restitutio*” (the editing of unpublished documents)
- “Reviews, Bibliographical Notes”
- “*Addenda et corrigenda*” (comprising scientific debates on articles and works in the field of history and archives)
- “Archival Studies in the World” and “*Varia*” (including presentations of various conferences, meetings, seminars, manifestations, symposia, and so on)

Revista Arhivelor. Archives Review has two issues a year. The first issue includes materials mostly in Romanian (with a summary in an international language), whereas the second issue is completely edited in international languages (preferably English, French, German).

The editorial conditions for publishing in the *Revista Arhivelor. Archives Review* are as follows:

a) Similar conditions for articles and reviews:

- the main text must be written in Word format;
- the texts must enclose footnotes, not endnotes.

b) Specific conditions for articles and studies and for “*Restitutio*” heading:

- potential complementary materials (photos) in JPG format;
- the article should not exceed 7,000 words, if possible, i.e. 40,000 signs (without spaces) [= 20 pages in A4 format]
- the letter size: 11 for main text, 9 for footnotes

c) Specific conditions for reviews, *Addenda et Corrigenda* and “Archival Studies in the World” headings:

- the texts should not exceed 2,000 words, i.e. 11,000 signs (without spaces) [= 6 pages in A4 format]
- the letter size: 10 for main text, 9 for footnotes

Also, we kindly ask the authors to send a short presentation containing:

- full name;
- affiliation;
- research scope;
- at most 5 books and/or articles recently published/edited.

The responsibility over the content of the materials is exclusively reserved to the authors.

The Editorial Staff of the
Revista Arhivelor. Archives Review